

ISSN 2663-0621 (online)

НАЦІОНАЛЬНИЙ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ

TOM 16

2025 р.

Записки
Наукова

Юридичні науки

ISSN 2663-0621 (online)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Том 16 ♦ 2025

Науковий рецензований фаховий електронний журнал
Виходить двічі на рік ♦ Заснований у 1996 р.

nrplaw.ukma.edu.ua

Київ
2025

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НаУКМА» 1996 року**

Цей том вийшов, зокрема, завдяки фінансовій підтримці
Міжнародного благодійного фонду відродження Києво-Могилянської Академії (МБФВ КМА),
зокрема коштом, які надійшли через Канадську фундацію українських студій
від Фонду Михайла та Дарії Ковальських

«Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» (англ. *NaUKMA Research Papers. Law*) — науковий рецензований фаховий електронний журнал відкритого доступу, який входить до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» зі спеціальності 081 — Право. Тривалий час виходив друком як частина багатосерійного видання «Наукові записки НаУКМА» (серія «Юридичні науки»). З 2018 р. — «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки», виходить двічі на рік.

Періодичне фахове видання «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» індексується в національних і міжнародних реферативних і наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Наукова періодика України, BASE-search (Bielefeld Academic Search Engine), CORE, Crossref, Dimensions, DOAJ (Directory of Open Access Journals), EBSCO Central & Eastern European Academic Source, ERIH PLUS, Google Scholar, Index Copernicus International, OpenAIRE Explore, Open Ukrainian Citation Index, Scilit, Semantic Scholar, Sherpa Romeo, Ulrichsweb (Ulrich's periodicals directory), vLex Justis та ін. Поступово індексація журналу розширюється.

У виданні оприлюднюються результати теоретичних та емпіричних досліджень учених, науково-педагогічних працівників, аспірантів, магістрів і студентів із широкого кола питань сучасної юридичної науки.

Журнал адресовано науковцям, фахівцям, викладачам, докторантам, аспірантам, студентам, а також усім зацікавленим у наукових дослідженнях із юридичних наук.

Вебсайт журналу: <http://nrplaw.ukma.edu.ua>

Мови видання: українська, англійська

Редакційна колегія

Роман Петров, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА) — **головний редактор**
Іван Яцкевич, доц., канд. юрид. наук (НаУКМА) — **відповідальний секретар**
Денис Азаров, доц., канд. юрид. наук (НаУКМА)
Рональд Бранд, проф. (Піттсбурзький університет, США)
Ольга Бурлюк, д-р (Гентський університет, Бельгія)
Михайло Буроменський, проф., д-р юрид. наук (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)
Володимир Галаган, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Томас Давуліс, проф., д-р (Вільнюський університет, Литва)
Пітер Ван Елсуwege, проф., д-р (Гентський університет, Бельгія)
Анатолій Засць, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Олександр Мережко, проф., д-р юрид. наук (Верховна Рада України)
Оксана Музика-Стефанчук, проф., д-р юрид. наук (НДІ інтелектуальної власності НАПрН України)
Войцех Садуrowsький, проф. (Сіднейський університет, Австралія)
Богдан Футей, проф., д-р права, почесний доктор НаУКМА (США)
Микола Хавронюк, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)
Роксолана Ханик-Посполітак, доц., канд. юрид. наук (НаУКМА)
Станіслав Шевчук, проф., д-р юрид. наук (НаУКМА)

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Супровід і підтримка *Олександра Ярошенко*
Редагування *Наталія Мінько, Анна Малишева*
Комп'ютерне верстання *Андрій Шмаркатюк*

Засновник і видавець:
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор
у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: **R40-04350**
(рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1158
від 11.04.2024)

Свідцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 3631
від 23.11.2009

Внесено до Переліку електронних наукових фахових видань України,
в яких можуть оприлюднюватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора наук, кандидата наук та ступеня
доктора філософії, **категорія «Б»**
(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409,
зі змінами від 24.02.2025 № 349)

Адреса редакції:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
тел.: (044) 425-45-44
e-mails: nrpl@ukma.edu.ua
redviddil@ukma.edu.ua

© НаУКМА, 2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.3

Вихід цього тому став можливим завдяки праці наших авторів, професіоналізму рецензентів, членів редколегії, редакторів, яким ми глибоко вдячні за їхній внесок у розвиток наукового видання. Розвиток юридичної науки сприяє становленню та реалізації правової держави в Україні, її економічної, політичної та оборонної спроможності.

Ми охоче приймаємо на розгляд рукописи, присвячені не лише питанням загальної теорії права, захисту прав людини, проблемам окремих галузей права, а й аналізу судової практики ЄСПЛ, Верховного Суду, а також питанням взаємодії національного права з правом ЄС, у тому числі й на рівні практики вищих судів.

Подані матеріали проходять подвійне анонімне рецензування. Кожна публікація має якісні метадані, цифровий ідентифікатор.

Оскільки періодичне фахове видання «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» індексується в національних та міжнародних реферативних і наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Наукова періодика України, BASE-search (Bielefeld Academic Search Engine), CORE, Crossref, Dimensions, DOAJ (Directory of Open Access Journals), EBSCO Central & Eastern European Academic Source, ERIH PLUS, Google Scholar, Index Copernicus International, OpenAIRE Explore, Open Ukrainian Citation Index, Scilit, Semantic Scholar, Sherpa Romeo, Ulrichsweb (Ulrich's periodicals directory), vLex Justis та ін., опубліковані в журналі статті мають ефективне поширення.

«Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» є журналом відкритого доступу: можна читати, завантажувати, копіювати, поширювати, друкувати, шукати або покликатися на повні тексти його матеріалів. Редколегія підтримує Будапештську ініціативу відкритого доступу, спрямовану на вільне та безоплатне поширення наукової інформації. Політика відкритого доступу — це забезпечення безпосереднього відкритого доступу до випусків, підтримка принципів вільного поширення наукової інформації та глобального обміну знаннями задля загального суспільного прогресу.

Редакційна колегія запрошує до публікації в журналі та постійно приймає на розгляд матеріали українською та англійською мовами.

Крім звичної тематики, наступний номер журналу «Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки» буде присвячений переосмисленню наукового доробку його колишнього головного редактора, судді Конституційного Суду України у відставці, провідного дослідника наукової школи НаУКМА з дослідження верховенства права, професора Миколи Івановича Козюбри (28.12.1937 — 29.03.2025).

Запрошуємо учнів і колег, а також усіх зацікавлених авторів подавати наукові статті, рецензії, огляди судової практики, присвячені науковому доробку видатного діяча науки, правосуддя, талановитого наставника, поборника верховенства права та справедливості професора М. І. Козюбри.

Надіслані матеріали буде розглянуто до опублікування в обох випусках за 2026 рік в окремому розділі журналу.

Охоче розглянемо Ваші праці!

*Роман Петров,
професор, доктор юридичних наук, головний редактор*

*Іван Яцкевич,
доцент, кандидат юридичних наук, відповідальний секретар*

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.4-17

УДК 347.97

Ярослав Брич

Аспірант кафедри приватного права факультету правничих наук,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»;
адвокат, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9117-3921>
ya.brych@ukma.edu.ua

МЕНЕДЖМЕНТ СУДОВИХ СПРАВ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ

У статті окреслено основні моменти історичного розвитку концепції менеджменту судових справ (англ. *case management*) та рівень її нормативного закріплення в окремих країнах Європи. З'ясовано, що сучасний зміст цього поняття на загальноєвропейському рівні закріплено в проєкті Директиви про спільні мінімальні стандарти цивільного процесу в Європейському Союзі від 4 липня 2017 р. та прийнятих у вересні 2020 р. Модельних європейських правилах цивільного процесу, які містять положення про ефективність цивільного судочинства. Надано визначення сучасного менеджменту судових справ як сукупності дискреційних повноважень судді, окремих процесуальних обов'язків судді та учасників справи, які забезпечують реалізацію активної ролі судді за сприяння учасників справи в якнайшвидшому і найменш затратному розгляді як конкретної, так і всіх справ, що перебувають у провадженні судді. Аргументовано, що менеджмент судових справ охоплює саме процесуальну діяльність, а не ефективність захисту матеріального права, а також хоча й перетинається з поняттям процесуальної економії в частині дискреційних повноважень судді, але процесуальна економія передусім стосується іншої сфери — спрощення законодавчих процедур (процесуальної форми) й усунення подвоєння судового процесу.

Ключові слова: судове керівництво справою, організація розгляду справи судом, ефективність судочинства, цивільне судочинство, верховенство права.

Постановка проблеми

Належна реалізація права на справедливий суд — запорука захисту прав людини судом зокрема та забезпечення верховенства права загалом.

Захист прав людини та громадянських прав і свобод є найважливішою функцією судової влади, що відображає системність та єдність державної політики у сфері правосуддя¹.

Під час реформи 2017 року Цивільний процесуальний кодекс України (далі — ЦПК України) був суттєво переглянутий, зокрема і з метою врахування європейських стандартів забезпечення права на справедливий суд. Подальша європеїзація цивільного процесу України є не тільки бажаною, а й неминучою на шляху до повноправного членства в Європейському Союзі.

Саме тому під час удосконалення цивільного процесу і передусім ЦПК України варто брати до уваги й останні тенденції в європейському цивільному процесуальному праві. Зокрема, йдеться про ефективність цивільного судочинства (англ. *efficiency of civil proceedings*), що є одним із чотирьох спільних мінімальних стандартів у проєкті Директиви про спільні мінімальні стандарти

¹ Oksana Uhrynivska, "Novelization of Civil Procedural Legislation of Ukraine in Cassation Review: Panacea or Illusion?," *Access to Justice in Eastern Europe* 4, no. 8 (2020): 210, <https://doi.org/10.33327/ajee-18-3.4-a000036>.

цивільного процесу в Європейському Союзі від 4 липня 2017 р.² (далі — проєкт Директиви). Значна кількість положень щодо ефективності цивільного процесу міститься й у Модельних європейських правилах цивільного процесу, прийнятих у вересні 2020 р. (далі — Модельні правила). Мета останніх якраз і полягає в розробленні набору правил найкращих практик для майбутнього розвитку європейського цивільного судочинства³.

Щодо ефективності процесу обидва документи приділяють значну увагу такій концепції, як менеджмент судових справ (англ. *case management*). У літературі запропоновано декілька варіантів перекладу українською мовою англійського терміна *case management*: «організація розгляду справи» судом (І. Ізарова, Ю. Песоцька, С. Дяченко⁴), «судове керівництво» (І. Боровська, А. Петровський, В. Яцина⁵), «концепція *case management*»⁶ або «кейс-менеджмент»⁷ (Т. Цувіна). Не заперечуючи зазначених варіантів, для завдань нашої статті ми використовуватимемо поняття «менеджмент судових справ».

Зазначимо, що у 2024 р. на розгляді в судах усіх інстанцій та юрисдикцій в Україні перебувало 5 млн 300 тис. справ, з них 4 млн 400 тис. було розглянуто. Найбільше навантаження мали саме суди загальної юрисдикції (розглянуто 1,2 млн цивільних справ⁸). Попри значну міграцію населення, обставини воєнного стану, після 2022 р. підтверджується тенденція до повернення до довоєнної та навіть збільшення кількості цивільних справ до розгляду, адже у 2020 р. лише в судах першої та апеляційної інстанцій таких було 1,03 млн, а в 2021 р. — 1,28 млн⁹. Це накладається на багаторічну кадрову кризу: станом на 24 березня 2025 р. у судах першої інстанції є вакантними 1234 із 4936 посад суддів (25 %), а в судах апеляційної інстанції — 761 з 1357 посад (56 %) ¹⁰. Указаний чинник також змушує до пошуків тих інструментів, які зможуть розвантажити суди й суддів, підвищивши ефективність цивільного процесу.

В умовах багаторічної повномасштабної російської агресії проти України, а отже руйнування інфраструктури та зростання кількості складних справ, пов'язаних із війною, а також кадрового голоду, ефективний менеджмент справ розглядаємо не тільки під кутом економії часу та ресурсів, а і як інструмент забезпечення функціональної спроможності та стійкості судової системи.

Хоча в сучасному розумінні концепція менеджменту судових справ існує лише з кінця ХХ ст., «наявна чітка тенденція до прийняття цієї моделі як бажаного процесуального ідеалу ... визнаної процесуальної моделі»¹¹, що підтверджено її введенням до проєкту Директиви та Модельних правил.

Ця публікація ставить за мету огляд підходів до змісту концепції менеджменту судових справ відповідно до законодавства окремих країн Європи, проєкту Директиви та Модельних правил, а також в іноземній та українській доктринах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема перевантаження судових систем справами, загальна тенденція до ефективного використання обмежених ресурсів судів є актуальними не тільки для України, це глобальне питання. З огляду на це сучасні європейські дослідники в пошуку можливих інструментів розв'язання цієї

² *European Parliament resolution with recommendations to the Commission on common minimum standards of civil procedure in the European Union*, 2015/2084(INL), 4 July 2017, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2018_334_R_0006.

³ *ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure* (Oxford University Press, 2021), 3, <https://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198866589.pdf>.

⁴ Ірина Ізарова та Е. Сільвестрі, «Принцип “case management” у цивільному судочинстві: порівняльне дослідження законодавства Італії та України», *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 106, № 1 (2018): 19; Ю. Песоцька та С. Дяченко, «Європейський принцип “case management” та необхідність його реалізації у цивільному судочинстві України», *Юридичний науковий електронний журнал* 8 (2020): 133–6, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/32>.

⁵ І. Боровська та А. Петровський, «Особливості реалізації принципу судового керівництва (case management) у цивільному судочинстві України», *Аналітично-порівняльне правознавство* (2022): 68–74, <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.13>; Віктор Яцина, «Принципи судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок», *Entrepreneurship, Economy and Law* 3 (2020): 48–55, <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.09>.

⁶ Тетяна Цувіна, «Концепція case management: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні», *Юридичний науковий електронний журнал* 1 (2020): 75–8, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/18>.

⁷ Тетяна Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження» (дис. д-ра юрид. наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021), 381, Національний репозитарій академічних текстів.

⁸ Верховний Суд, «Пленум ВС заслухав інформацію про діяльність Верховного Суду у 2024 році та розглянув два конституційні подання», дата звернення 8 квітня 2025, <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1752242/>; «У 2024 році українські суди розглянули 4,4 мільйона справ — Голова Верховного Суду Станіслав Кравченко — PRAVO.UA», *PRAVO.UA*, дата звернення 8 квітня 2025, <https://pravo.ua/u-2024-rotsi-ukrainski-sudy-rozhlianuly-4-4-miliony-sprav-holova-verkhovnoho-sudu-stanislav-kravchenko/>.

⁹ «Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2021 році», дата звернення 8 квітня 2025, https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2021.pdf.

¹⁰ Вища кваліфікаційна комісія суддів України, «Облік посад суддів», Новини, дата звернення 8 квітня 2025, <https://vkksu.gov.ua/oblik>.

¹¹ Rolf Stürner, “The ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: An Introduction to Their Basic Conceptions,” *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law* 86, no. 2 (2022): 440, <https://www.jstor.org/stable/48762038>.

проблеми доволі часто звертаються саме до концепції менеджменту судових справ, «яка є широко відомою у зарубіжних країнах»¹².

Зокрема, професор Маастрихтського університету (Нідерланди) Корнеліус Х. Ван Рее визнає, що правила цивільного судочинства розроблені для вирішення приватних спорів, але спосіб вирішення може впливати на інших членів суспільства. Річ не лише в тому, що конкретне рішення, досягнуте в судовому процесі, вплине на поведінку інших осіб, але й у тому, що те, як це рішення буде досягнуто, також матиме наслідки для інших: наприклад, неефективне використання судового часу в одній конкретній справі неминуче призведе до скорочення часу, який суд має для вирішення інших спорів¹³.

Окрім цього, зауважимо, що таке скорочення часу потенційно негативно вплине на якість мотивування судового рішення в інших справах, що зрештою підвищує ризик судової помилки. З цього аспекту питання належного менеджменту судових справ усуває потенційно негативні наслідки не лише для сторін, а й для самого судді, оскільки запобігає подальшим оскарженням чи зверненням до дисциплінарного органу.

Німецький дослідник Рольф Штюрнер стверджує, що ефективний менеджмент справ є відповідальністю суду. Науковець переконаний, що ця відповідальність є елементом обов'язків суду як державного органу, наділеного публічно-владними повноваженнями, і покликана гарантувати те, що сторони будуть належно й правильно мотивовані управляти своїми процесуальними ризиками, постійно контролювати належне виконання сторонами своїх процесуальних обов'язків і забезпечувати застосування санкцій за їх порушення¹⁴.

Вітчизняні вчені висвітлюють безпосередньо питання менеджменту судових справ як нового інституту «для доктрини цивільного процесуального права України»¹⁵ лише з 2018 р. Однією з перших його почала вивчати Ірина Ізарова. Вона звертає увагу на те, що український цивільний процес уже зазнав трьох значних змін: від «майже безмежної влади судді в радянському процесі» (ЦПК України 1963 року) до відходу від «активного судового контролю за динамікою справи» (ЦПК України 2004 року) і, зрештою, з 2017 р. до «ефективного цивільного судочинства», яке запроваджує новий підхід до визначення ролі судді та учасників процесу в організації розгляду справи¹⁶, впроваджуючи окремі компоненти менеджменту судових справ. Тетяна Цувіна також вважає, що елементи менеджменту судових справ «фрагментарно відтворені і у вітчизняному цивільному судочинстві»¹⁷. Слід зазначити, що Т. Цувіна дає авторське бачення відповідних елементів у підрозділі 4.2 «Принцип пропорційності і кейс-менеджмент у цивільному судочинстві» захищеної у 2021 р. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження»¹⁸.

У спільній публікації у 2022 р. І. Ізарова, Ю. Притика, Т. Цувіна та Б. Карнаух стверджують, що імплементація менеджменту судових справ в українське процесуальне законодавство потребує переоцінки та узгодження з комплексом національної системи захисту прав. Зокрема, варто переосмислити роль суду в динаміці процесу¹⁹. Зазначимо, що питання активної ролі судді в Україні ускладнюється, зокрема, тим, що через радянське минуле наша країна досі бореться з проблемою недовіри в суспільстві до суддів²⁰.

Лише у 2023 р. в Україні вперше захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі «Право» за відповідною тематикою «Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві»²¹. Варто зазначити, що, оскільки предметом цього дисертаційного дослідження є принципи

¹² Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 381.

¹³ С. Н. (Remco) van Rhee, "Case Management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure," *Journal of International and Comparative Law* 9, no. 2 (2022): 4, <https://www.jicl.org.uk/journal/december-2022/case-management-and-co-operation-in-the-model-european-rules-of-civil-procedure>.

¹⁴ Stürner, "The ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: An Introduction to Their Basic Conceptions," 452.

¹⁵ Iryna Izarova, "ELI-UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure," *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies* 117 (2021): 26, <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2021/2.117-5>.

¹⁶ Ізарова та Сільвестрі, «Принцип "case management" у цивільному судочинстві: порівняльне дослідження законодавства Італії та України», 21.

¹⁷ Цувіна, «Концепція case management: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні», 78.

¹⁸ Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 381–434.

¹⁹ Iryna Izarova et al., "Case Management in Ukrainian Civil Justice: First Steps Ahead," *Cuestiones Políticas* 40, no. 72 (2022): 936, <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.56>.

²⁰ Magdalena Tulibacka et al., *Common minimum standards of civil procedure European Added Value Assessment Annex I* (European Union, 2016), 47, https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/105660/EPRS_CIVIL_PROCEDURE.pdf.

²¹ Віктор Яцина, «Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві» (дис. канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023), <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c7193e2-c7c5-48b4-a65b-2962a242329d/content>.

судового керівництва в цивільному процесуальному праві України, його автор (Віктор Яцина) не аналізує європейських тенденцій, зафіксованих у проєкті Директиви та Модельних правилах.

Отже, останні дослідження та публікації підтверджують актуальність подальшого з'ясування сучасного змісту концепції менеджменту судових справ відповідно до європейських тенденцій. Надалі це дасть змогу запропонувати оптимальну модель його врахування в цивільному процесі України.

Метою статті є з'ясування сучасного змісту менеджменту судових справ у європейському праві, іноземній та українській доктринах.

Виклад основного матеріалу

1. Коротка історична ретроспектива

Витоки ідеї менеджменту судових справ, що ґрунтується на більшій активності судді під час судового провадження, в Європі сягають XIX століття та пов'язані з реформою цивільного процесуального законодавства Ф. Кляйна в Австрії, хоча відповідного терміна тоді не було²². Саме ж поняття *case management* у цивільному процесі асоціюється передусім із реформами лорда Вульфа (*Woolf Reforms*) в Англії та Вельсі наприкінці XX століття. Лорд Вульф вважав, що тодішня система цивільного правосуддя була занадто повільною, дорогою та складною²³. Його пропозиції було втілено в Правилах цивільного процесу 1998 р., що набрали чинності 26 квітня 1999 р.²⁴

Відповідно до цих правил, для досягнення головної мети цивільного процесу — справедливого розгляду кожної справи, відбулася фундаментальна передача суду управління та контролю над судовим процесом від учасників судового процесу та їхніх представників. На сам суд був покладений обов'язок «активного управління справами» (правило 1.4). Це змінило традиційну роль суду, яка полягала лише в ухваленні рішення на підставі поданих сторонами доказів²⁵. За підходом лорда Вульфа, сторони і суд мають кореспондуючі «права та обов'язки, які забезпечують їх однакову взаємну відповідальність за організацію розгляду справи та її результат»²⁶.

Активна роль суду вступала в суперечність із класичними, засадничими принципами цивільного процесу — змагальністю та диспозитивністю, які в континентальній Європі сформулював на початку XIX ст. баварський правознавець Ніколас Тадеуш фон Гоннер (*Nikolaus Thaddäus von Gönner*)²⁷. Уперше їх було законодавчо закріплено в Цивільному процесуальному кодексі Німеччини 1877 року як *Verhandlungsmaxime* («принцип представлення сторонами»), відповідно до якого сторони повинні надати всі відповідні фактичні твердження та всі докази за власною ініціативою²⁸, та *Dispositionsmaxime* — контроль сторони за поданням позову до суду, продовженням його розгляду та відкликанням²⁹.

Як стверджує К. Х. Ван Рее, протягом XIX–XX ст. ці поняття поступово втратили статус усеосяжних принципів цивільного судочинства через численні винятки. Тож наприкінці XX ст. набув розвитку новий принцип цивільного судочинства — співпраці³⁰. Нинішній *case management* у цивільному процесі в Європі значною мірою пов'язаний саме з принципом співпраці³¹.

Нові тенденції наприкінці XX ст. (1984 р.) в Європі засвідчила й Рекомендація R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи. У ній наголошено, що цивільний процес слід спростити й зробити гнучкішим та оперативнішим з одночасним збереженням гарантій, наданих учасникам процесу традиційними процесуальними нормами, і високого рівня правосуддя згідно з вимогами демократичного суспільства³².

²² Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 382.

²³ “The Woolf Reforms and the Civil Procedure Rules 1998,” The Insolvency Service — GOV.UK, дата звернення 8 квітня 2025, https://www.insolvencydirect.bis.gov.uk/freedomofinformationtechnical/technicalmanual/ch13-24/chapter19/part2/part_2.htm.

²⁴ *The Civil Procedure Rules 1998*, Legislation.gov.uk, дата звернення 8 квітня 2025, <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/3132/introduction/made>.

²⁵ “The Woolf Reforms and the Civil Procedure Rules 1998.”

²⁶ Ізарова та Сільвестрі, «Принцип “case management” у цивільному судочинстві: порівняльне дослідження законодавства Італії та України», 19.

²⁷ van Rhee, “Case Management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure,” 2.

²⁸ Burkhard Bastuck and Burkard Gopfert, “Admission and Presentation of Evidence in Germany,” *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* 16, no. 3 (1994): 610, <https://digitalcommons.lmu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1333&context=ilr>.

²⁹ van Rhee, “Case management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure,” 2.

³⁰ Ibid.

³¹ Yaroslav Brych, “Ensuring the Efficiency of Civil Proceedings: Current European Trends,” *Juridical Scientific and Electronic Journal* 7 (2024): 85, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/18>.

³² Комітет Міністрів Ради Європи, *Щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя*, Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам R (84) 5, 28 лютого 1984, <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/rek-84.doc&wdOrigin=BROWSELINK>.

Відповідно до принципу 3 цієї Рекомендації,

Суд має, принаймні в ході попереднього засідання, а якщо це можливо, то і в усьому перебігу провадження, відігравати активну роль у забезпеченні швидкого здійснення провадження з додержанням прав сторін, включаючи право на рівне ставлення. Зокрема, суд має бути наділений *proprio motu* повноваженнями вимагати від сторін необхідних роз'яснень; вимагати від сторін особистої явки; торкатись питань права; вимагати свідчень, принаймні у випадках, коли йдеться не лише про інтереси сторін у справі; контролювати процес отримання свідчень; виключати з провадження свідків, чиї можливі свідчення не матимуть відношення до справи; обмежувати кількість свідків по конкретній обставині у справі, якщо кількість свідків виявляється зовеликою. Такі повноваження мають здійснюватися в межах предмета судового провадження³³.

Загалом відповідальність суддів за активне та ефективне управління справами визнано в усіх європейських процесуальних культурах із 1980-х років. Вона охоплює раціональне судове планування та складання графіків, які здійснюються за погодженням зі сторонами, з самого початку провадження³⁴. *Case management* у сучасному розумінні є в багатьох європейських юрисдикціях, хоча інтенсивність його реалізації може бути різною³⁵.

Зрештою, на загальноєвропейському рівні було підготовлено проєкт Директиви та прийнято Модельні правила. Як уже зазначено вище, обидва документи приділяють значну увагу положенням, що забезпечують ефективність цивільного судочинства, зокрема й менеджменту судових справ³⁶.

2. Сучасний зміст концепції менеджменту судових справ

2.1. Доктринальний підхід

Спроби визначити зміст концепції менеджменту судових справ робили як закордонні, так і вітчизняні вчені.

Цікавим є підхід правознавиці Анни Ніланд (Університет Бергена, Норвегія), яка виділяє такі три аспекти менеджменту судових справ: управлінський, процедурний і матеріальний. Управлінський аспект стосується організації роботи суду, включно з розподілом справ між відповідними суддями або працівниками суду; процедурний — управління строками розгляду кожної справи та адаптації процедури розгляду до конкретних обставин; матеріальний — допомоги суду сторонам у визначенні предмета спору до початку основного засідання з метою забезпечення подання сторонами відповідних доказів та правових і фактичних аргументів³⁷.

Згадуваний вже вище Корнеліус Х. Ван Рее вважає, що до змісту менеджменту судових справ входить обов'язок суду з активного ведення (менеджменту) справи, але завжди у співпраці зі сторонами³⁸.

Дехто з українських дослідників обмежується загальними формулюваннями, вказуючи, що йдеться про принцип, «який забезпечує насамперед виконання завдань та досягнення мети цивільного судочинства, здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними своїх обов'язків»³⁹.

Ірина Боровська та Андрій Петровський зазначають, що менеджмент судових справ втілений і в частині другій ст. 5 ЦПК України, «якою передбачається повноваження суду щодо визначення способу захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права чи інтересу особи»⁴⁰. Водночас питання *case management* охоплює саме процесуальну діяльність, а не ефективність захисту матеріального права, тобто не стосується «матеріально-правової частини спору», як на цьому слушно наголошує Т. Цувіна⁴¹.

³³ Щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, принцип 3.

³⁴ ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. *From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure*, 109.

³⁵ Корнеліус Ван Рее, «Case management у Європі: сучасні підходи до реалізації у цивільному судочинстві» (пер. Ірина Ізарова), *Судова апеляція* 3 (2018): 106, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2018_3_12.

³⁶ Brych, "Ensuring the Efficiency of Civil Proceedings: Current European Trends," 84–8.

³⁷ Anna Nylund, "Case Management in a Comparative Perspective: Regulation, Principles and Practice," *Revista de Processo* 292, no. 44 (2019): 378–79.

³⁸ van Rhee, "Case management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure," 9.

³⁹ Яцина, «Принципи судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок», 53.

⁴⁰ Боровська та Петровський, «Особливості реалізації принципу судового керівництва (case management) у цивільному судочинстві України», 72–3.

⁴¹ Цувіна, «Концепція case management: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні», 78.

Також І. Боровська та А. Петровський стверджують про «посилення активної участі суду та розширення обсягу його дискреційних повноважень під час здійснення правосуддя у цивільних справах»⁴². Проте більш слушним видається аргумент Т. Цувіної: концепція *case management* «покликана забезпечити оптимальне співвідношення активності сторін та суду під час здійснення судочинства у цивільних справах»⁴³.

Не можемо погодитися з думкою Ю. Песоцької та С. Дяченко про те, що за концепцією менеджменту судових справ «основний акцент роботи суду потрібно перемістити на розгляд справи, а не на захист прав чи інтересів, що в цивільних справах може бути і виправдано»⁴⁴. На наше переконання, обидва аспекти є однаково важливими і взаємозалежними. Цивільний процес не має перетворюватися на «процес заради процесу». Саме тому, відповідно до ст. 2 Модельних правил, сучасний Європейський цивільний процес передбачає як справедливе, так і швидке та ефективне вирішення спорів: «сторони, їхні представники та суд повинні співпрацювати для сприяння справедливому, ефективному та швидкому вирішенню спору»⁴⁵.

Тетяна Цувіна справедливо вказує, що:

завданням кейс-менеджменту є ефективна організація процесу судового розгляду справи в цілому зі збереженням рівності сторін з метою забезпечення їх права на справедливий судовий розгляд, тобто завдання кейс-менеджменту є більш широким і функціонально він виходить за межі доказового права у цивільному судочинстві⁴⁶.

Віктор Яцина запропонував таке визначення менеджменту судових справ:

...закріплені в нормах чинного цивільного процесуального законодавства найзагальніші (основоположні, фундаментальні) положення здійснення правосуддя в цивільних справах, що відповідають характеру соціально-економічних відносин, пов'язані з метою та завданням цивільного судочинства, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду й усіх інших учасників процесу та відображають закономірності правового регулювання здійснення правосуддя у сфері наділення суду певними дискреційними повноваженнями, спрямованими на керування (планування, організацію та контроль) судового процесу з метою досягнення завдання цивільного судочинства — справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави⁴⁷.

Попри те що більша частина цього визначення є надто загальною, тобто може бути застосована до багатьох процесуальних понять, слід усе ж погодитись із виділенням В. Яциною дискреційних повноважень суду, спрямованих на керування (планування, організацію та контроль) судового процесу як основного змісту менеджменту судових справ.

На нашу думку, вдаліше і чіткіше визначення змісту менеджменту судових справ надала Т. Цувіна:

це реалізація судом сукупності дискреційних повноважень, спрямованих на управління часом та ходом судового розгляду справи відповідно до принципів пропорційності та співпраці суду та сторін з метою реалізації завдання цивільного судочинства і забезпечення ефективного розгляду й вирішення справи⁴⁸.

2.2. Законодавчий підхід окремих країн

Вітчизняне цивільне судочинство не містить поняття менеджменту судових справ⁴⁹. ЦПК України лише зазначає, що суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, керує ходом судового процесу (п. 1 ч. 5 ст. 12). За висновками Т. Цувіної, ЦПК України відтворює окремі повноваження з менеджменту судових справ⁵⁰.

⁴² Боровська та Петровський, «Особливості реалізації принципу судового керівництва (*case management*) у цивільному судочинстві України», 69.

⁴³ Цувіна, «Концепція *case management*: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні», 75.

⁴⁴ Песоцька та Дяченко, «Європейський принцип "*case management*" та необхідність його реалізації у цивільному судочинстві України», 135.

⁴⁵ *ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure*, 28.

⁴⁶ Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 385.

⁴⁷ Яцина, «Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві», 220.

⁴⁸ Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 458.

⁴⁹ Цувіна, «Концепція *case management*: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні», 78.

⁵⁰ Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 400.

Саме тому слід орієнтуватися на останні тенденції у визначенні змісту цього поняття, зафіксовані в законодавстві окремих країн Європи з високим індексом верховенства права⁵¹, а також актах загальноєвропейського масштабу — проєкті Директиви та Модельних правилах. Зокрема, звернемось до законодавства таких країн, як Велика Британія, Франція, Данія, Швеція та Норвегія.

Велика Британія. За висновками Т. Цувіної, менеджмент судових справ «в англійському цивільному процесі здійснюється протягом усього часу розгляду справи»⁵². Згідно з правилом 1.4 Правил цивільного процесу 1998 року, менеджмент судових справ охоплює:

- заохочення сторін до співпраці між собою під час провадження у справі;
- виявлення питань на ранній стадії;
- оперативне ухвалення рішення про те, які питання потребують повного дослідження та розгляду, та відповідне ухвалення рішення щодо інших питань у спрощеному порядку;
- визначення порядку вирішення питань;
- надання сторонам розпорядження або заохочення їх до використання альтернативних засобів вирішення спорів та сприяння такому використанню;
- допомога сторонам у врегулюванні всієї справи або її частини;
- встановлення графіків або іншого контролю за розглядом справи;
- розгляд питання про те, чи виправдовують імовірні переваги від вжиття певних заходів витрати на їх вжиття;
- розгляд якомога більшої кількості аспектів справи одночасно;
- розгляд справи без необхідності явки сторін до суду;
- використання технологій;
- надання вказівок для забезпечення швидкого та ефективного розгляду справи⁵³.

Як наголошує Н. Ендрюс, відповідно до Правил цивільного процесу 1998 року судді повинні забезпечити, щоб судовий розгляд відбувся в розумні строки, а спірні питання були визначені та пріоритетовані. Під час судового розгляду (та його підготовки) судді повинні контролювати обсяг доказів. Однак ініціатива суду має певні межі: сторони, як і раніше, обирають свідків, які можуть надати фактичні свідчення, та готують письмові заяви свідків; сторони, як і раніше, обирають експертів, призначених сторонами (вони також можуть домовитися про обрання єдиного спільного експерта), тощо⁵⁴.

Франція. Гар Єйн Нг (*Gar Yein Ng*) звертає увагу на те, що ще в 1975 р. з прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу суддя отримав розширені та посилені повноваження щодо затвердження відкладення розгляду справи, з'ясування та розкриття інформації до ухвалення рішення на підставі відповідних фактів. Крім того, відповідно до кодексу 1975 року, суддя також повинен сприяти захисту суспільних інтересів у справі. На основі літератури на початку XXI ст. Гар Єйн Нг розтлумачує це розмите поняття як суспільний інтерес в ефективному судочинстві та розгляді справ у розумні строки⁵⁵.

Докладно проаналізувавши французький цивільний процес, Т. Цувіна зауважує, що суддя здійснює контроль за дотриманням належного порядку розгляду справи, а в комплексному провадженні («довгий трек») «призначається суддя із підготовки справи до судового розгляду, який відповідає за підготовку справи до розгляду, складення графіку вчинення підготовчих дій (*calendrier de la mise en état*) із зазначенням строків вчинення окремих процесуальних дій, подання документів тощо, а також правом вживати заходи у випадку, якщо такі строки було порушено»⁵⁶.

Слід зазначити, що у Франції інститут *mise en état* набув подальшого розвитку і навіть ширшого застосування. З 2020 р. у суді першої інстанції загальної юрисдикції (*tribunal judiciaire*) та апеляційному суді такий суддя офіційно відповідає за ведення справи на стадії підготовчого розгляду та має виключну юрисдикцію щодо неї. Цей суддя може виносити ухвали для врегулювання тимчасових ситуацій під час провадження. Він також може виносити ухвали, спрямовані на підготовку справи та збір доказів по суті, наприклад, зобов'язати сторону надати документ як доказ або призначити експертизу. З 1 січня 2020 р. в судах загальної юрисдикції сторони мають можливість укласти угоду

⁵¹ World Justice Project | Ranking, дата звернення 8 квітня 2025, <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global>.

⁵² Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 387.

⁵³ *The Civil Procedure Rules 1998*, Legislation.gov.uk, дата звернення 8 квітня 2025, <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/3132/rule/1.4>.

⁵⁴ Neil Andrews, "Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos," in *Civil Litigation in a Globalising World* (T. M. C. Asser Press, 2012), 28–9, https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0_2.

⁵⁵ G. Y Ng, "Case Management: Procedural Law v. Best Practices," in *Judicial Case Management and Efficiency in Civil Litigation* (Intersentia, 2007), 125, https://www.academia.edu/16120801/Judicial_Case_Management_and_Efficiency_in_Civil_Litigation.

⁵⁶ Цувіна, «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження», 388.

про участь у провадженні (*convention de procédure participative*), яка дозволяє їхнім адвокатам постійно здійснювати управління справою протягом строку дії угоди⁵⁷.

Данія, Швеція та Норвегія. За Х. Єнсена, у цих країнах суд зазвичай несе більшу відповідальність за забезпечення ефективного розгляду справ про невеликі позови порівняно із загальним позовним провадженням. Оскільки позови мають невелику ціну, ресурси, виділені на їхній розгляд, можуть швидко стати непропорційними. Тому такі справи повинні розглядатися з більшим акцентом на ефективності порівняно зі звичайними справами. Якщо сторони представляють себе самі, відповідальність суддів зазвичай зростає, оскільки сторонам бракує досвіду судового розгляду, а основне слухання все одно має бути завершено протягом декількох годин. Одним із найпомітніших способів впровадження менеджменту судових справ у законодавство є можливість судді встановлювати процесуальні реченці (дедлайни). Якщо сторони не завершують необхідну процесуальну дію до визначеного строку, ця дія зазвичай не розглядається⁵⁸.

2.3. Підхід за проектом Директиви і Модельними правилами як останніми тенденціями в праві ЄС

Попри різний рівень впровадження менеджменту судових справ у національних цивільних процесах окремих країн, як це можна побачити в наведеному вище аналізі, сам підхід до менеджменту набув розвитку і на загальноєвропейському рівні.

Італійська науковиця Елізабетта Сільвестрі наголошує, що розробники Модельних правил ще на етапі їхньої підготовки були переконані в необхідності посилити управлінські повноваження суду, передбачивши загальний обов'язок суду з менеджменту судових справ та набір правил, що визначають різні засоби управління ними⁵⁹.

Прийняті у 2020 р. Модельні правила розглядають менеджмент судових справ у ширшому контексті обов'язку співпраці, який покладається на суд і сторони відповідно до ст. 2. Цей обов'язок є найважливішим внеском, який суд робить у співпрацю між судом і сторонами⁶⁰. У коментарі до цієї статті зауважено, що роль суду не обмежується лише судовою функцією, тобто розглядом і вирішенням спорів. Він також повинен брати активну участь у належному відправленні правосуддя, враховуючи, що це безперервний процес, який не обмежується належним розглядом окремих позовів. Отже, суд повинен, зберігаючи нейтральність між сторонами, сприяти справедливому, ефективному та швидкому вирішенню справ⁶¹.

Тому, відповідно до ст. 4 Модельних правил, на суд покладено відповідальність за активний та ефективний менеджмент справ. Суд повинен забезпечити рівне ставлення до сторін. Протягом усього провадження він повинен контролювати, чи дотримуються сторони та їхні представники своїх обов'язків⁶². Окрім того, серед обов'язків сторін та їхніх представників Модельні правила вказують на обов'язок сприяти належному менеджменту судових справ (ст. 3)⁶³.

Модельні правила також вказують, що за принципом пропорційності суд повинен виконувати свій обов'язок загального менеджменту в усіх провадженнях з належною увагою до належного відправлення правосуддя (ст. 4)⁶⁴. Суд повинен брати до уваги не лише «характер, важливість та складність спору, що розглядається», а й своє навантаження (інші справи), щоб забезпечити належне здійснення правосуддя в усіх справах, які перебувають на його розгляді⁶⁵. Можна констатувати, що зміст менеджменту судових справ за Модельними правилами охоплює дії суду не лише в конкретній справі, а й загалом в усіх провадженнях, що перебувають у нього на розгляді. Тому К. Ван Рее справедливо наголошує, що, приділяючи значну увагу принципу співпраці та менеджменту судових справ, Модельні правила втілюють ідею про те, що держава повинна забезпечувати надання своїх послуг (у цьому випадку — здійснення правосуддя через державні суди) ефективно і пропорційно⁶⁶.

⁵⁷ Olivier Laude et al., "Litigation & Dispute Resolution Laws and Regulations Report 2025 France," International Comparative Legal Guides International Business Reports, дата звернення 8 квітня 2025, <https://iclg.com/practice-areas/litigation-and-dispute-resolution-laws-and-regulations/france>.

⁵⁸ Christina Jensen, "Small Claims Procedures in the Scandinavian Countries," in *Rethinking Nordic Courts. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, eds. Laura Ervo, Pia Letto-Vanamo, and Anna Nylund (Springer International Publishing, 2021), 282–3, https://doi.org/10.1007/978-3-030-74851-7_15.

⁵⁹ Elisabetta Silvestri, "The ELI/UNIDROIT Project: A General Introduction," *The Future of the European Law of Civil Procedure* (Intersentia, 2020), 203.

⁶⁰ *ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure*, 33.

⁶¹ *Ibid.*, 28–9.

⁶² *Ibid.*, 33.

⁶³ *Ibid.*, 31.

⁶⁴ *Ibid.*, 34.

⁶⁵ van Rhee, "Case Management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure," 6.

⁶⁶ *Ibid.*, 15.

У проєкті Директиви стаття 9 має назву «Загальні принципи менеджменту судових справ». Згідно з частиною першою цієї статті, держави-члени забезпечують, щоб суди активно управляли справами, які вони розглядають, з метою забезпечення справедливого, ефективного вирішення спорів, а також щоб це відбувалося в розумні терміни і з розумними витратами, без порушення свободи сторін визначати предмет спору та докази на його підтвердження. Відповідно до частини другої ст. 9 проєкту Директиви, у міру можливості суд веде справу, консультуючись зі сторонами⁶⁷. Цікаво, що частина друга ст. 9 майже дослівно повторює проаналізоване вище правило 1.4 Правил цивільного процесу 1998 року щодо змісту менеджменту судових справ.

З огляду на викладене вище зміст сучасного менеджменту судових справ можна визначити як сукупність дискреційних повноважень судді, окремих процесуальних обов'язків судді та учасників справи, які забезпечують реалізацію активної ролі судді за сприяння учасників справи в якнайшвидшому і найменш затратному розгляді як конкретної, так і всіх справ, які перебувають у провадженні судді.

2.4. Розмежування з поняттям «процесуальна економія»

У доктрині та судовій практиці України використовують поняття «процесуальна економія». Варто зауважити, що його також немає в ЦПК України. З огляду на лексичне оформлення можна припустити, що воно може бути суміжним із поняттям менеджменту судових справ.

Зокрема, відповідно до судової практики Великої Палати Верховного Суду, «спосіб захисту права є ефективним тоді, коли він забезпечуватиме поновлення порушеного права, а у разі неможливості такого поновлення — гарантуватиме можливість отримати відповідну компенсацію. Тобто цей захист має бути повним і забезпечувати у такий спосіб досягнення мети правосуддя та процесуальну економію»⁶⁸. В іншій постанові наголошено, що «згідно з принципом процесуальної економії штучне подвоєння судового процесу (тобто вирішення одного спору у декількох судових справах в одній чи декількох судових юрисдикціях) є неприпустимим»⁶⁹. Тобто йдеться про ефективність реалізації способу судового захисту цивільного права, зокрема через уникання штучного подвоєння судового процесу.

Водночас є інше розуміння судами принципу процесуальної економії. Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду зазначив, що «принцип процесуальної економії спрямований, у першу чергу, на пришвидшення розгляду таких [справ] та зменшення судових витрат»⁷⁰.

Маргарита Коханська стверджує:

...процесуальна економія відображається через вимоги своєчасності та доступності судочинства (простота процесуальних засобів, оптимальна вартість процесу, врахування інтересів бідних верств населення тощо), що за умови дотримання всіма суб'єктами процесу цивільної процесуальної форми, недопустимості зловживання правами, неупередженості суду у здійсненні судочинства та застосування дискреційних повноважень забезпечує ефективність судочинства⁷¹.

Світлана Музичко доходить такого висновку:

...процесуальна економія полягає у застосуванні судом, учасниками справи встановлених процесуальним законом механізмів і процедур, які сприяють розгляду справ у передбачені законом строки та спрямовані на майнову, темпоральну та емоційну економію процесу. Здійснення цивільного судочинства, крім іншого, відбувається шляхом усунення перепон та застосування найоптимальніших методів та засобів. Пристосування до існуючих соціально-економічних та правових умов, потреб суспільства та впровадження існуючих процесуальних методів через раціональне використання часу, економії матеріальних і людських ресурсів, спрощення існуючих процедур створює сукупність послідовних дій, які формують собою принцип процесуальної економії⁷².

⁶⁷ European Parliament resolution with recommendations to the Commission on common minimum standards of civil procedure in the European Union.

⁶⁸ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 8 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105325146>.

⁶⁹ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 8 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112406155>.

⁷⁰ Єдиний державний реєстр судових рішень, дата звернення 8 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97149903>.

⁷¹ Маргарита Коханська, «Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту», *Підприємництво, господарство і право* 9 (2018): 17, http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/9_2018.pdf#page=14.

⁷² Світлана Музичко, «Принцип процесуальної економії в цивільному судочинстві України» (дис. канд. юрид. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024), 186, Національний репозитарій академічних текстів.

Як бачимо, хоча доктрині та судовій практиці бракує однозначного розуміння сутності процесуальної економії, більшість джерел розглядають як її складову частину дискреційні повноваження судді, які також є елементом менеджменту судових справ. Проте, на нашу думку, ці поняття хоча й перетинаються, але процесуальна економія передусім охоплює іншу сферу — спрощення законодавчих процедур (процесуальної форми) й усунення подвоєння судового процесу. На практиці цю різницю можна описати так: об'єднання кількох однотипних позовів в одне провадження для уникнення дублювання процесу є проявом процесуальної економії. Натомість проведення суддею попереднього засідання в цій об'єднаній справі для чіткого визначення спірних питань, встановлення строків подання доказів та обговорення можливості примирення — це вже є менеджментом судових справ.

Висновки

Менеджмент судових справ, незважаючи на різний рівень впровадження в національних цивільних процесах окремих країн Європи, є визнаною процесуальною концепцією підвищення ефективності цивільного процесу. Ця концепція передусім пов'язана з принципами співпраці та пропорційності як найважливішими принципами цивільного процесу. Сучасне розуміння поняття менеджменту судових справ закріплено в документах, що підсумовують останні тенденції цивільного процесу в Європейському Союзі, — у Модельних правилах та проєкті Директиви.

Менеджмент судових справ передбачає активну роль судді в забезпеченні якнайшвидшого і найменш затратного розгляду як конкретної, так і всіх справ, які перебувають у нього в провадженні. Важливими елементами менеджменту судових справ є дискреційні повноваження судді, його обов'язок, наскільки це практично можливо, консультиватися зі сторонами, й процесуальний обов'язок сторін сприяти належному менеджменту судових справ, співпрацюючи між собою і з судом.

Питання менеджменту судових справ охоплює саме процесуальну діяльність, а не ефективність захисту матеріального права. Менеджмент судових справ хоча й перетинається з поняттям процесуальної економії в частині дискреційних повноважень судді, але процесуальна економія передусім охоплює іншу сферу — спрощення законодавчих процедур (процесуальної форми) та усунення подвоєння судового процесу.

Перспективним напрямом подальших розвідок є емпіричне дослідження впливу окремих компонентів менеджменту судових справ, як-от підготовчі засідання чи судове сприяння укладенню мирових угод, на тривалість розгляду справ в українських судах.

Список використаних джерел

- Боровська, І., та А. Петровський. «Особливості реалізації принципу судового керівництва (case management) у цивільному судочинстві України». *Аналітично-порівняльне правознавство* 6 (2022): 68–74. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.13>.
- Ван Рее, Корнеліус Х. «Case management у Європі: сучасні підходи до реалізації у цивільному судочинстві» (пер. Ірина Ізарова). *Судова апеляція* 3 (2018): 95–114. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2018_3_12.
- Ізарова, Ірина, та Е. Сільвестрі. «Принцип “case management” у цивільному судочинстві: порівняльне дослідження законодавства Італії та України». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 106, № 1 (2018): 19–23.
- Коханська, Маргарита. «Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту». *Підприємництво, господарство і право* 9 (2018): 14–18. http://www.pgpr-journal.kiev.ua/archive/2018/9/9_2018.pdf#page=14.
- Музичко, Світлана. «Принцип процесуальної економії в цивільному судочинстві України». Дис. канд. юрид. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024. Національний репозитарій академічних текстів.
- Песоцька, Ю., та С. Дяченко. «Європейський принцип “case management” та необхідність його реалізації у цивільному судочинстві України». *Юридичний науковий електронний журнал* 8 (2020): 133–36. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/32>.
- Цувіна, Тетяна. «Концепція case management: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні». *Юридичний науковий електронний журнал* 1 (2020): 75–8. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/18>.

- Цувіна, Тетяна. «Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження». Дис. д-ра юрид. наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. Національний репозитарій академічних текстів.
- Яцина, Віктор. «Принципи судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок». *Entrepreneurship, Economy and Law* 3 (2020): 48–55. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.09>.
- Яцина, Віктор. «Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві». Дис. канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c7193e2-c7c5-48b4-a65b-2962a242329d/content>.
- Andrews, Neil. “Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos.” In *Civil Litigation in a Globalising World*, 9–36. The Hague: T. M. C. Asser Press, 2012. https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0_2.
- Bastuck, Burkhard, and Burkard Gopfert. “Admission and Presentation of Evidence in Germany.” *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* 16, no. 3 (1994): 609–27. <https://digitalcommons.lmu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1333&context=ilr>.
- Brych, Yaroslav. “Ensuring the Efficiency of Civil Proceedings: Current European Trends.” *Juridical Scientific and Electronic Journal* 7 (2024): 84–88. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/18>.
- ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure. Oxford University Press, 2021. <https://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198866589.pdf>.
- European Parliament. *Resolution with Recommendations to the Commission on Common Minimum Standards of Civil Procedure in the European Union*. 2015/2084(INL). July 4, 2017. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2018_334_R_0006.
- Ng, G. Y. “Case Management: Procedural Law v. Best Practices.” In *Judicial Case Management and Efficiency in Civil Litigation*, 111–38. Cambridge: Intersentia, 2007. https://www.academia.edu/16120801/Judicial_Case_Management_and_Efficiency_in_Civil_Litigation.
- Izarova, Iryna, Yurii Prytyka, Tetiana Tsvina, and Bohdan Karnaukh. “Case Management in Ukrainian Civil Justice: First Steps Ahead.” *Cuestiones Políticas* 40, no. 72 (2022): 927–38. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.56>.
- Izarova, Iryna. “ELI-UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure.” *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies* 117 (2021): 24–9. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2021/2.117-5>.
- Jensen, Christina. “Small Claims Procedures in the Scandinavian Countries.” In *Rethinking Nordic Courts. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, edited by Laura Ervo, Pia Letto-Vanamo, and Anna Nylund, 271–90. Springer International Publishing, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-74851-7_15.
- Nylund, Anna. “Case Management in a Comparative Perspective: Regulation, Principles and Practice.” *Revista de Processo* 44, no. 292 (2019): 377–95.
- Rhee, C. H. (Remco) van. “Case Management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure.” *Journal of International and Comparative Law* 9, no. 2 (2022): 1–16. <https://www.jicl.org.uk/journal/december-2022/case-management-and-co-operation-in-the-model-european-rules-of-civil-procedure>.
- Silvestri, Elisabetta. “The ELI/UNIDROIT Project: A General Introduction.” In *The Future of the European Law of Civil Procedure*, 199–204. Cambridge: Intersentia, 2020.
- Stürner, Rolf. “The ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: An Introduction to Their Basic Conceptions.” *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law* 86, no. 2 (2022): 421–72. <https://www.jstor.org/stable/48762038>.
- Tulibacka, Magdalena, Margarita Sanz, and Roland Blomeyer. *Common Minimum Standards of Civil Procedure. European Added Value Assessment Annex I*. Brussels: European Union, 2016. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/105660/EPRS_CIVIL_PROCEDURE.pdf.
- Uhrynovska, Oksana. “Novelization of Civil Procedural Legislation of Ukraine in Cassation Review: Panacea or Illusion?” *Access to Justice in Eastern Europe* 4, no. 8 (2020): 209–25. <https://doi.org/10.33327/ajee-18-3.4-a000036>.

Bibliography

- Andrews, Neil. "Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos." In *Civil Litigation in a Globalising World*, 9–36. The Hague: T. M. C. Asser Press, 2012. https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0_2.
- Bastuck, Burkhard, and Burkard Gopfert. "Admission and Presentation of Evidence in Germany." *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* 16, no. 3 (1994): 609–27. <https://digitalcommons.lmu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1333&context=ilr>.
- Borovska, I., and A. Petrovskiy. "Implementation Features of the Court Case Management in the Civil Proceedings of Ukraine." *Analytical and Comparative Jurisprudence* 6 (2022): 68–74. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.13> [in Ukrainian].
- Brych, Yaroslav. "Ensuring the Efficiency of Civil Proceedings: Current European Trends." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 7 (2024): 84–8. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/18>.
- ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure. Oxford University Press, 2021. <https://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198866589.pdf>.
- European Parliament. *Resolution with Recommendations to the Commission on Common Minimum Standards of Civil Procedure in the European Union. 2015/2084(INL)*. July 4, 2017. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2018_334_R_0006.
- Ng, G. Y. "Case Management: Procedural Law v. Best Practices." In *Judicial Case Management and Efficiency in Civil Litigation*, 111–38. Cambridge: Intersentia, 2007. https://www.academia.edu/16120801/Judicial_Case_Management_and_Efficiency_in_Civil_Litigation.
- Izarova, Iryna. "ELI-UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure." *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies* 117 (2021): 24–9. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2021/2.117-5> [in Ukrainian].
- Izarova, Iryna, and E. Silvestri. "«Case Management» Principle in Civil Justice: Comparative Study of Italian and Ukrainian Law." *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies* 106, no. 1 (2018): 19–23 [in Ukrainian].
- Izarova, Iryna, Yurii Prytyka, Tetiana Tsvivina, and Bohdan Karnaukh. "Case Management in Ukrainian Civil Justice: First Steps Ahead." *Cuestiones Políticas* 40, no. 72 (2022): 927–38. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.56>.
- Jensen, Christina. "Small Claims Procedures in the Scandinavian Countries." In *Rethinking Nordic Courts. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, edited by Laura Ervo, Pia Letto-Vanamo, and Anna Nylund, 271–90. Springer International Publishing, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-74851-7_15.
- Kokhanska, Marharyta. "Pryntsypy tsyvilnoho sudochynstva, yaki zabezpechuiut svoiechasnist sudovoho zakhystu" ["Principles of Civil Procedure that Ensure Timely Judicial Protection"]. *Entrepreneurship, Economy and Law* 9 (2018): 14–8. http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/9_2018.pdf#page=14 [in Ukrainian].
- Muzychko, Svitlana. "Pryntsyp protsesualnoi ekonomii v tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy" ["The Principle of Procedural Economy in the Civil Justice of Ukraine"]. PhD diss., Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2024. National Repository of Academic Texts [in Ukrainian].
- Nylund, Anna. "Case Management in a Comparative Perspective: Regulation, Principles and Practice." *Revista de Processo* 292, no. 44 (2019): 377–95.
- Pesotska, Yu., and S. Diachenko. "The European Principle of 'Case Management' and the Need for Its Implementation in Civil Procedure in Ukraine." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 8 (2020): 133–36. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/32> [in Ukrainian].
- Rhee, C. H. (Remco) van. "Case Management and Co-operation in the Model European Rules of Civil Procedure." *Journal of International and Comparative Law* 9, no. 2 (2022): 1–16. <https://www.jicl.org.uk/journal/december-2022/case-management-and-co-operation-in-the-model-european-rules-of-civil-procedure>.
- Silvestri, Elisabetta. "The ELI/UNIDROIT Project: A General Introduction." In *The Future of the European Law of Civil Procedure*, 199–204. Cambridge: Intersentia, 2020.
- Stürner, Rolf. "The ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure: An Introduction to Their Basic Conceptions." *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law* 86, no. 2 (2022): 421–72. <https://www.jstor.org/stable/48762038>.

- Tsvina, Tetiana. "Case Management Concept: Foreign Experience and Prospects for Implementation in Ukraine." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 1 (2020): 75–8. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/18> [in Ukrainian].
- Tsvina, Tetiana. "Pryntsyp verkhovenstva prava u tsyvilnomu sudochynstvi: teoretyko-prykladne doslidzhennia" ["Principle of Rule of Law in Civil Procedure: Theoretical and Practical Study"]. Doctor of Law diss., Yaroslav Mudryi National Law University, 2021. National Repository of Academic Texts [in Ukrainian].
- Tulibacka, Magdalena, Margarita Sanz, and Roland Blomeyer. *Common Minimum Standards of Civil Procedure. European Added Value Assessment Annex I*. Luxembourg: European Union, 2016. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/105660/EPRS_CIVIL_PROCEDURE.pdf.
- Uhrynovska, Oksana. "Novelization of Civil Procedural Legislation of Ukraine in Cassation Review: Panacea or Illusion?" *Access to Justice in Eastern Europe* 4, no. 8 (2020): 209–25. <https://doi.org/10.33327/ajee-18-3.4-a000036>.
- Van Rhee, C. X. "Case Management in Europe: A Modern Approaches to Civil Litigation" (Translated Ukrainian by I. Izarova). *Sudova apeliatsiia* 3 (2018): 95–114. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2018_3_12 [in Ukrainian].
- Yatsyna, Viktor. "Pryntsyp sudovoho kerivnytstva v tsyvilnomu sudochynstvi" ["Principle of Judicial Guidance within Civil Proceedings"]. PhD diss., Kharkiv National University of Internal Affairs, 2023. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7c7193e2-c7c5-48b4-a65b-2962a242329d/content> [in Ukrainian].
- Yatsyna, Viktor. "Pryntsypy sudovoho kerivnytstva ta zmahalnosti storin u tsyvilnomu sudochynstvi: problemy yikh spivvidnoshennia ta vzaiemozviazok" ["Principles of Case Management and Adversarial Proceedings in Civil Proceedings: Problems of Their Correlation and Interrelation"]. *Entrepreneurship, Economy and Law* 3 (2020): 48–55. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.09> [in Ukrainian].

Yaroslav Brych

PhD student in the Department of Private Law, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy;

Attorney-at-law, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-9117-3921>ya.brych@ukma.edu.ua**CASE MANAGEMENT: HISTORICAL DEVELOPMENT
AND MODERN SIGNIFICANCE OF THE CONCEPT****Abstract**

The article shows that the problems of overloading judicial systems with cases and the general trend towards efficient use of limited court resources are relevant for Ukraine and constitute a global issue. In this context, modern European researchers often refer to the concept of case management as one of the possible tools for solving this problem. The article outlines the main aspects of the historical development of the concept of case management in Europe in the nineteenth and twentieth centuries. It is demonstrated that case management is now a generally accepted procedural concept in Europe aimed at improving the efficiency of civil proceedings. This concept is primarily related to the principles of cooperation and proportionality, which are among the most important principles of civil procedure. The current content of case management at the European level is reflected in the recently drafted Directive on Common Minimum Standards of Civil Procedure in the European Union of 04 July 2017 and the Model European Rules of Civil Procedure adopted in September 2020, which devote considerable attention to the provisions on the efficiency of civil proceedings. Only since 2018 has the issue of case management as a new concept for the doctrine of civil procedural law of Ukraine been addressed by some domestic scholars. Although the Civil Procedural Code of Ukraine reproduces certain case management powers, the very concept of case management is absent from the domestic civil procedure. Given this, and since this concept is new to the national doctrine, there is currently no common understanding of its meaning or a uniform translation into Ukrainian. It is argued that modern case management should be understood as a set of discretionary powers of a judge and certain procedural duties of a judge and parties to a case, which ensure the implementation of the active role of a judge with the assistance of the parties in the swiftest and most cost-effective consideration of both a particular case and all cases under the judge's jurisdiction. It is argued that case management covers procedural activities rather than the effectiveness of substantive law protection, and although it overlaps with the concept of procedural economy in terms of a judge's discretionary powers, procedural economy primarily covers another area — simplification of legislative procedures (procedural form) and elimination of duplication in court proceedings.

Keywords: judicial management of a case, organisation of court proceedings, efficiency of proceedings, civil procedure, rule of law.

*Матеріал надійшов 09.04.2025**Схвалено до публікації 04.09.2025**Оприлюднено 31.12.2025*

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.18-28

УДК 340.131:341.231.14:004

Володимир Венгер

Кандидат юридичних наук,

доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права

факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3545-3996>

venhervm@ukma.edu.ua

Андрій Кошман

Аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права

факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-5156-5779>

a.koshman@ukma.edu.ua

ПРАВА ЛЮДИНИ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ПРОЦЕДУРНІ ГАРАНТІЇ ТА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

У статті досліджено трансформацію прав людини в цифрову епоху. Увагу зосереджено на двох ключових підходах: нормативній еквівалентності та юридизації нових цифрових прав. Хоча традиційні правові рамки забезпечують певну адаптивність через еволюційне тлумачення, вони часто виявляються недостатніми для реагування на унікальні виклики цифрових технологій, зокрема автоматизовані системи ухвалення рішень. У дослідженні наголошено на важливості процедурних гарантій та доступу до ефективного правового захисту як індикаторів адекватності наявних прав або необхідності нових. На прикладі права на захист від автоматизованого ухвалення рішень показано, як визнання та формалізація нових цифрових прав можуть посилити процедурні гарантії та судовий захист. Юридизація права на захист від автоматизованого ухвалення рішень може забезпечити більш чіткі обов'язки, конкретні механізми реалізації та ефективніший судовий захист. Результати дослідження свідчать про те, що майбутнє захисту прав людини в цифрову епоху залежить не лише від змісту правового регулювання, а й значною мірою від ефективності процедурних, передусім судових, механізмів.

Ключові слова: права людини, цифровізація, цифрові права, нормативна еквівалентність, юридизація, процедурні гарантії, автоматизоване ухвалення, судовий захист.

Постановка проблеми

Стрімкий розвиток цифрових технологій докорінно трансформував суспільні процеси, змінюючи способи життя, праці та взаємодії між людьми. Цифровізація не лише відкрила нові можливості для реалізації прав людини, а й поставила під сумнів здатність нинішніх підходів до нормативного регулювання забезпечити їх належний захист у нових умовах. Права людини, які були концептуалізовані та нормативно закріплені до настання цифрової епохи, часто не беруть до уваги специфіки

цифрового середовища. Це породжує дискусії щодо того, чи здатна еволюційна інтерпретація теперішнього каталогу прав забезпечити їх ефективний захист, чи необхідне системне переосмислення змісту та форм реалізації традиційних прав або ж формування нових, додаткових цифрових прав. У цьому контексті важливим є процедурний аспект: рівень забезпечення прав людини значною мірою залежить від ефективності правових процедур їхньої реалізації та захисту. Саме процедурні гарантії, зокрема доступ до судового захисту, можуть бути важливим індикатором того, який підхід є більш доцільним: адаптація та актуалізація наявних прав чи юридизація нових.

Аналіз досліджень і публікацій

У науковому дискурсі щодо природи прав людини, їх реалізації та механізмів захисту переважають доволі традиційні підходи, що спираються на фундаментальні праці другої половини ХХ століття. Саме в цей період антропоцентричний підхід до розуміння суспільних відносин і засад функціонування держав не тільки переважає в наукових пошуках, а й наповнює практику нормотворчості та нормозастосування в демократичних країнах. Ухвалення і реалізація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод утворюють еволюційне сприйняття як природи прав людини, так і механізмів їх реалізації. Аналіз основ імплементації такого антропоцентричного підходу до української правничої науки відображено в працях М. Гнатівського, С. Головатого, М. Козюбри, С. Максимова, С. Перемота, П. Пушкаря, П. Рабіновича, М. Савчина, М. Фалалєєвої та ін. Зазвичай автори доволі загально позначають сучасні виклики цифровізації та можливі напрями розвитку і розуміння змісту прав людини. Більше уваги саме цифровим і технологічним викликам присвятили у своїх працях Ю. Бисага, М. Белова, О. Братасюк, Н. Верлос, В. Ігнатів, О. Коваленко, Н. Ментух, І. Попов, Ю. Разметасєва, І. Семененко та ін. Доволі чіткою є тенденція наукового поглиблення аналізу відповідної проблематики, проте комплексність сфери суспільних відносин і стрімкий розвиток технологій вимагають різнобічного аналізу не тільки юридичних, а й окремих технологічних аспектів.

З огляду на зазначене **мета цієї статті** — проаналізувати, як визнання окремих цифрових прав, як-от право на захист від автоматизованого ухвалення рішень, може сприяти посиленню процедурних гарантії та ефективності судового захисту прав людини в сучасних умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу

Цифровізація і права людини

Спрямованість на тотальну цифровізацію державної діяльності (насамперед цифровізацію адміністративних процедур і публічних послуг) та суспільства загалом має глибокі наслідки для реалізації та захисту прав людини. Використання цифрових технологій як державними органами, так і приватними суб'єктами суттєво впливає на ключові аспекти життєдіяльності людини, змінюючи способи доступу до прав, їх реалізації та захисту — як у фізичному, так і в цифровому середовищі¹.

Практична реалізація більшості особистих, політичних, економічних і соціальних прав без доступу до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та їх безпосереднього використання є ускладненою, якщо взагалі можливою². Наприклад, право на доступ до інформації тепер нерозривно пов'язане з цифровою інфраструктурою та рівнем цифрової грамотності. Право на свободу зібрань та об'єднань дедалі частіше реалізується в онлайн-просторі, який є вразливим до цензури, блокування та алгоритмічного контролю. Право на свободу вираження поглядів трансформується під впливом цифрових платформ, де модерація контенту здійснюється алгоритмами, що можуть обмежувати плюралізм думок. Право на працю та справедливі умови праці тепер значною мірою залежать від цифрової грамотності через автоматизацію та створення гіг-економіки. Право на приватність і захист персональних даних стикається з новими викликами, зокрема масовим збором даних, профілюванням, таргетуванням та автоматизованим ухваленням рішень на основі штучного інтелекту. Такі системи можуть посилювати нерівність у суспільстві та інколи навіть породжувати дискримінацію та підривати засади «процедурної» справедливості, особливо у сфері соціального забезпечення. Запровадження автоматизованих систем ухвалення рішень щодо соціальних виплат суттєво впливає на реалізацію права на соціальне забезпечення.

¹ Лабораторія цифрової безпеки (Цифролаба) та Міжнародний фонд «Відродження», *Права людини у цифровому вимірі. 2024: звіт*, <https://dslua.org/wp-content/uploads/2025/04/Prava-liudyny-u-tsyfrovomu-vymiri-compressed.pdf>.

² OECD, *Rights in the Digital Age* (Paris: OECD Publishing, 2022), https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/12/rights-in-the-digital-age_d3a850de/deb707a8-en.pdf.

У цьому контексті постає запитання: наскільки актуалізованою та сучасною є теперішня система механізмів реалізації та захисту прав людини для забезпечення захисту основних благ, потреб та інтересів особи в умовах цифрової трансформації? Цифровізація не просто доповнює наявні підходи до розуміння змісту та обсягу прав людини, а трансформує їх практичне функціонування в юридичному, соціальному та інституційному контекстах³. Ситуація ускладнюється тим, що більшість прав людини концептуально розвинуті та нормативно закріплені ще до початку цифрової епохи. Зокрема, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та низка інших документів були розроблені для аналогового середовища. Хоча ці документи залишаються актуальними, вони часто не беруть до уваги специфіки цифрових викликів. Судова практика вкрай активно актуалізує зміст прав людини в окремих сферах, проте таке приведення до сучасного розуміння викликів поки що є доволі точковим.

Такий стан справ породжує накопичення прогалин у захисті прав, що вимагає переосмислення й оновлення підходів до юридизації прав та їх нормативного закріплення. Наукові дискусії дедалі частіше зосереджуються не на питанні, *чи потрібно оновлювати права людини*, а на тому, *як саме це слід зробити*⁴. Ідея полягає в тому, щоб поглянути на це питання під дещо іншим кутом, а саме: які права людини потрібні у зв'язку з цифровізацією, якби довелося розробляти їх з нуля⁵. Основними підходами, які обговорюють в академічному середовищі, є парадигма нормативної еквівалентності (адаптація наявних прав до цифрового контексту) та юридизація нових цифрових прав (створення окремих прав, що відповідають викликам цифрової епохи).

Нормативна еквівалентність та адаптація наявних прав

Парадигма нормативної еквівалентності передбачає, що наявні права людини, за умови їх належного тлумачення, здатні охопити нові виклики, що постають у цифрову епоху⁶. Більшість фундаментальних прав сформульовані в доволі загальних термінологічних конструкціях, що відображають базові етичні та соціальні цінності, а не конкретні технологічні обставини. Завдяки такій універсальності вони залишаються актуальними в умовах змін, забезпечуючи гнучкість нормозастосування. Безсумнівно, саме завдяки цьому система захисту прав людини є актуальною впродовж тривалого часу. І саме цей аспект лежить в основі «парадигми нормативної еквівалентності», відповідно до якої наявні, передусім фундаментальні, права людини є достатніми для забезпечення захисту людей в онлайн-середовищі⁷.

Концепція про те, що права людини за умови їх належної інтерпретації можуть застосовуватися в «онлайн-світі» так само, як і в «офлайн-світі», розвивається починаючи з 2000-х років⁸. Оскільки відповідно до нормативної еквівалентності наявні права є актуальними та поширюються на цифрову сферу⁹, нові цифрові виклики можуть бути врегульовані в межах наявного каталогу прав. Наприклад, доступ до інтернету та мережевий нейтралітет дедалі частіше розглядають як елементи права на свободу вираження поглядів. Право на приватність охоплює захист від надмірного збору даних та алгоритмічного профілювання. Цей підхід має низку переваг: стабільність правової системи — широкі формулювання дають змогу адаптувати права до нових контекстів без потреби в радикальних змінах законодавства; інституційна сталість — наявні механізми захисту прав, зокрема суди, омбудсмани, міжнародні органи, можуть пристосовуватися до цифрових ситуацій; гнучкість — судова практика, зокрема Європейського суду з прав людини, демонструє здатність адаптувати традиційні права до нових викликів, як-от захист персональних даних, свобода вираження в інтернеті, цифрова приватність.

³ Sümeyye Elif Biber, "Digital Constitutionalism in Europe: Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society (Cambridge Studies in European Law and Policy): By De Gregorio, G. (2022). Cambridge: Cambridge University Press. £95," *International Review of Law, Computers & Technology* 37 (2023): 341, <https://doi.org/10.1080/13600869.2022.2127558>.

⁴ Cristina Cocito and Paul De Hert, "The Transformative Nature of the EU Declaration on Digital Rights and Principles: Replacing the Old Paradigm (Normative Equivalency of Rights)," *Computer Law & Security Review* 50 (2023): 105846, <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105846>.

⁵ Bart Custers, "New Digital Rights: Imagining Additional Fundamental Rights for the Digital Era," *Computer Law & Security Review* 44 (2022): 105636, <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105636>.

⁶ Наприклад, доступ до інтернету та мережевий нейтралітет підпадають під сферу захисту права людини на свободу вираження поглядів.

⁷ Cocito and De Hert, "The Transformative Nature of the EU Declaration on Digital Rights and Principles: Replacing the Old Paradigm (Normative Equivalency of Rights)."

⁸ *UN Human Rights Council resolution A/HRC/20/L.13*.

⁹ Gabor Rona and Lauren Aarons, "State Responsibility to Respect, Protect and Fulfill Human Rights Obligations in Cyberspace," *Journal of National Security Law and Policy* 8 (2016): 1–33; Dafna Dror-Shpoliansky and Yuval Shany, "It's the End of the (Offline) World as We Know it: From Human Rights to Digital Human Rights — A Proposed Typology," *European Journal of International Law* 32 (4) (2021): 1–37.

Однак зростання складності цифрового середовища поступово ставить під сумнів ефективність нормативної еквівалентності. Головний аргумент критиків цього підходу полягає в тому, що цифровий контекст є якісно новим і вимагає спеціальних правових механізмів, які не завжди вдається вивести з традиційних прав¹⁰. Регулярно виникають нові ризики, зокрема непрозорість алгоритмів, анонімність авторів, власників чи розробників, порушення рівності і дискримінація, відсутність можливості оскарження, які не завжди можуть бути ефективно врегульовані через еволюційне тлумачення традиційних прав. Парадигма нормативної еквівалентності зазнає викликів, які все більше ставлять під сумнів можливість її практичної реалізації, зокрема через екстраординарність і малу ефективність застосування традиційних підходів до прав людини для онлайн-середовища, наприклад, адекватного захисту людини від несприятливих наслідків автоматизованого ухвалення рішень¹¹. Все частіше з'являються суттєві прогалини в механізмах захисту прав людини та виникають ситуації, у яких адекватніший захист могли б надати нові, додаткові інструменти. Отже, виникає потреба в переосмисленні змісту й обсягу прав, а також розвитку нових цифрових прав, які б безпосередньо відповідали на виклики цифрової трансформації.

Юридизація нових цифрових прав

У відповідь на виклики цифрової епохи в науковому та нормозастосовному дискурсі дедалі активніше обговорюють необхідність визнання нових цифрових прав — таких, що виникають або набувають актуальності саме в умовах цифровізації. Ці права не завжди можуть бути виведені з традиційних прав людини, а тому потребують окремої концептуалізації, нормативного закріплення та процедурного забезпечення. Поняття «цифрові права» (інформаційні, віртуальні, інтернет)¹² є відносно новим і перебуває в процесі теоретичної концептуалізації¹³. Є два погляди на розуміння сутності цієї категорії. Перший: цифровими є всі права, реалізація яких тісно пов'язана з використанням цифрових технологій. Це охоплює й адаптовані фундаментальні права: свободу вираження поглядів онлайн, право на приватність у цифровому середовищі, право на доступ до інформації тощо. Згідно з другим поглядом, це лише нові права, або права четвертого покоління¹⁴, що виникають у відповідь на специфічні виклики цифрової епохи. До них належать право на доступ до інтернету, право на цифрову освіту, право бути забутим, право на захист від автоматизованого ухвалення рішень, право на анонімність, право на цифрову ідентичність тощо¹⁵.

Хоча поки що немає жодної систематичної методології для створення каталогу нових цифрових прав, у науковому обігу вже наявні їхні орієнтовні класифікації: цифрові права, що є адаптацією вже наявних прав; нові цифрові права, що поступово набувають фактичної формалізації; нові цифрові права, концептуалізовані тільки в науковій літературі¹⁶. За такого підходу йдеться про комплексне поєднання доволі усталених прав, як-от право на захист персональних даних і право на безпечне та чисте цифрове середовище, з порівняно новими, як-от право на мережевий нейтралітет, право на захист від автоматизованого ухвалення рішення, право бути офлайн, право на цифрову ідентичність та ін.

Більшість нових цифрових прав нині перебуває на стадії наукової концептуалізації, лише незначну частину з них вже нормативно закріплено. Виведення нових прав людини не є новим явищем у правовій доктрині загалом¹⁷ та в межах зусиль із конституціоналізації цифрового простору зокрема¹⁸. Водночас процес формування нового права людини — від його концептуального осмислення до офіційного визнання та практичного застосування — є тривалим і складним. Це зумовлено низкою об'єктивних чинників, зокрема необхідністю змістового наповнення права, визначення кореспондуючих обов'язків,

¹⁰ Cocito and De Hert, "The Transformative Nature of the EU Declaration on Digital Rights and Principles: Replacing the Old Paradigm (Normative Equivalency of Rights)."

¹¹ Special Rapporteur on the Right to Privacy, Report on Security and Surveillance (2018) A/HRC/37/62, 26; David P. Fidler, "Cyberspace and Human Rights," in *Research Handbook on International Law and Cyberspace*, ed. Nicholas Tsagourias (Edward Elgar, 2015).

¹² Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф., «Поняття та класифікація цифрових прав в Україні», *Юридичний науковий електронний журнал* 10 (2021): 58–61, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12>.

¹³ Tony Roberts, *Understanding Digital Rights: Definitions, Conceptions, and Myths* (Brighton: Institute of Development Studies, 2025), <https://doi.org/10.19088/IDS.2025.014>.

¹⁴ Андрій Рибачук, «Конституційні гарантії соціальних прав особи та їх захист адміністративним судом», 5 квітня 2024, https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Konst_garant_soc_prav.pdf.

¹⁵ Kostyantyn I. Bieliakov et al., "Digital Rights in the Human Rights System," *InterEULawEast: Journal for the International and European Law, Economics and Market Integrations* 10 (2023): 183.

¹⁶ Custers, "New Digital Rights: Imagining Additional Fundamental Rights for the Digital Era."

¹⁷ Michael W. McConnell, "Ways to Think about Unenumerated Rights," *University of Illinois Law Review* 5 (2013): 1985.

¹⁸ Lex Gill, Dennis Redeker, and Urs Gasser, "Towards Digital Constitutionalism? Mapping Attempts to Craft an Internet Bill of Rights," *Berkman Center Research Publication* 2015–15, November 9 (2015): 1.

розроблення механізмів взаємодії з наявними правами, забезпечення процедурних гарантії та ефективних засобів правового захисту¹⁹.

Очевидно, що навіть сама можливість створення нового права має бути предметом глибокого доктринального аналізу, з урахуванням практичних викликів і правозастосовної реальності. Варіанти регулювання можуть суттєво відрізнятися залежно від юрисдикції, соціального, культурного й економічного контексту, особливостей правової системи, правосвідомості населення та національного менталітету²⁰.

Зростання ризиків і прогалин у захисті прав людини на практиці

Варто зазначити, що переосмислення та адаптація наявних прав для забезпечення їхньої ефективності в цифрову епоху досі є більш традиційним підходом. Однак ризики й прогалини в реалізації та захисті прав невинно зростають. Швидкість цифрової трансформації часто перевищує темпи правового реагування, що призводить до ситуацій, коли права людини є незахищеними або захищеними недостатньо. Інколи десятки тисяч або мільйони користувачів починають використовувати нові технології, цифрові застосунки чи процеси без реальної можливості напрацювання адекватних нормативних механізмів регулювання для пом'якшення найгірших наслідків таких технологій. Такий стрімкий розвиток і вплив, почасти негативний, цифрових технологій на верховенство права та права людини зумовлюють нові конституційні виклики, які дедалі складніше ідентифікувати й долати²¹. Численні наукові дослідження вказують на те, що значна частина конституційних положень є застарілими²², а нові закони та підзаконні акти про цифрове середовище нерідко суперечать конституційним положенням.

Як наслідок, у науковій площині виник та активно розвивається «цифровий конституціоналізм» як рух за процес конституціоналізації цифрового середовища для належної реалізації та повноцінного захисту прав людини в онлайн-просторі²³. Його мета — зберегти фундаментальні принципи прав людини, верховенства права та демократичного контролю в умовах цифрової трансформації за допомогою конституційних механізмів. Щоб забезпечити більш адекватний захист прав людини, важливо зафіксувати (принаймні основні) цифрові права на рівні конституційного регулювання, інтегрувати їх у загальну систему права, послідовно провівши їх через систему законодавства, а також чітко визначити механізми їхньої реалізації та захисту, зокрема адміністративні та судові процедури. Судова юридизація судами загальної юрисдикції та інтерпретаційна діяльність органів конституційного контролю можуть бути першими кроками на цьому шляху, проте вирішити проблему повністю не зможуть.

Процедурні гарантії та підвищення ефективності судового захисту

З огляду на зазначене вище обидва підходи мають переваги та складнощі. Оскільки непросто обрати єдиний підхід у контексті матеріального права, у цій статті наведено аргументи щодо доцільності зміщення фокусу на процедурний аспект реалізації та захисту прав. Обов'язок держави полягає в тому, щоб визнавати, створювати умови для реалізації та охорони права людини, і саме для цього мають бути дієві процедурні гарантії та ефективний доступ до засобів їхнього правового захисту²⁴. Процедурні гарантії в частині доступу до ефективних засобів правового захисту, передусім судового, можуть бути індикатором того, що еволюційна інтерпретація наявних прав чи юридизація нового права є доцільнішим способом правового регулювання. Ефективні процедурні гарантії спонукають держави (можливо, і приватних акторів) виконувати відповідні позитивні й негативні зобов'язання (спрямовувати свої зусилля на виконання), а отже, особи, яким надано захист, знатимуть про свої права і зможуть притягнути державу до відповідальності у разі невиконання зобов'язань. На прикладі права не бути суб'єктом автоматизованого ухвалення рішень розглянемо, як юридизація нового цифрового права може сприяти посиленню процедурних гарантії та ефективності судового захисту.

¹⁹ James W. Nickel, *Making Sense of Human Rights*, 2nd ed. (Blackwell Publishing Ltd, 2007), 27–35.

²⁰ Oreste Pollicino, “The Right to Internet Access: Quid Iuris?” Chapter, in *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, ed. Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi (Cambridge University Press, 2020), 263–75.

²¹ Abeer Alubaidi, “Challenges to Implementing the International Digital Law to Protect Digital Rights,” *Journal of Law and Sustainable Development* 11 (2023): e554, <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i5.554>.

²² Giovanni De Gregorio and Oreste Pollicino, “Guest Blog Series on Preserving Public Values in The Automated State: Digital Constitutionalism: What Is It, What Is at Stake, and How Is the Current Research Distinct,” *SLSA Blog*, <https://slsablog.co.uk/blog/blog-posts/digital-constitutionalism-what-is-it-what-is-at-stake-and-how-is-the-current-research-distinct/>.

²³ Edoardo Celeste, “What Is Digital Constitutionalism? — The Digital Constitutionalist,” *Digi Con*, February 21, 2022, <https://digi-con.org/what-is-digital-constitutionalism/>.

²⁴ Kerstin von der Decken and Nikolaus Koch, “Recognition of new human rights: phases, techniques and the approach of ‘differentiated traditionalism’,” in *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, ed. Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi (Cambridge University Press, 2020), 7–20.

До прикладу, автоматизоване ухвалення рішень може суттєво впливати на реалізацію та захист права на соціальне забезпечення. Уряди різних країн світу інтегрували автоматизоване ухвалення рішень у системи соціального забезпечення, щоб ефективніше керувати масштабними адміністративними завданнями, стандартизувати процес ухвалення рішень та зменшувати витрати. Ці системи обробляють визначення права на отримання допомоги, розраховують виплати, виявляють шахрайство й автоматизують санкції або перевірки. Водночас постійні практичні проблеми та технічні труднощі під час застосування автоматизованого ухвалення рішень зумовлюють несприятливі наслідки як для окремих осіб, так і для суспільства загалом²⁵. Це може бути пов'язано з непрозорістю в розробленні та діяльності систем, ризиками упередженості та дискримінації, складністю оскарження автоматизованих рішень. Через недостатню прозорість алгоритмів штучного інтелекту можуть виникати ситуації, коли люди, права яких порушують дії або рішення системи, не знають, чому так сталося, зокрема, чому їм відмовили в певній послугі або застосували до них певне рішення²⁶. Хоча автоматизоване ухвалення рішень сприяє швидкості й ефективності адміністративних процесів, недотримання вимог прозорості, правових гарантій та підзвітності часто призводить до порушень прав, особливо вразливих груп.

Утім, поширеною є думка, що наявні права, за умов належного тлумачення та застосування, мають надійну нормативну основу для захисту людей від несприятливих наслідків автоматизованого ухвалення рішень²⁷. По-перше, особа має право не підлягати рішенням, що ґрунтуються винятково на автоматизованій обробці, зокрема й профайлінгу, що породжує правові наслідки, окрім випадків, визначених законом²⁸. По-друге, право на повагу до людської гідності, право на рівність та заборону дискримінації, право на повагу до приватного і сімейного життя та право на конфіденційність у контексті захисту персональних даних пропонують гнучку та достатню систему захисту осіб від шкоди, пов'язаної з автоматизованим ухваленням рішень. Однак кількість резонансних випадків невинуватеного позбавлення й обмеження доступу громадян до соціальної допомоги лише зростає, що формує недовіру до застосування систем автоматизованого ухвалення рішень²⁹. На думку багатьох науковців, такий стан справ зумовлений тим, що наявні механізми є неефективними без надійних процедурних прав і доступних засобів правового захисту³⁰. Отже, саме посилення процедурних гарантій та доступу до засобів правового захисту є надзвичайно важливим для забезпечення ефективності наявних засобів захисту прав людини від шкоди, спричиненої автоматизованим ухваленням рішень.

Однак саме визнання та нормативне закріплення окремого цифрового права — права на захист від автоматизованого ухвалення рішення — може забезпечити найкращі процедурні гарантії, покладаючи чіткі юридичні обов'язки на осіб, що ухвалюють рішення, та процедури їх перегляду. Розвиток окремого права дає можливість передбачати їхню більшу конкретність і проактивний захист завдяки потрібним юридичним механізмам і процедурам їхньої реалізації та захисту³¹. Своєю чергою нормативна фіксація цього права полегшує судам і науковцям розроблення доктрини, що спрощує виявлення порушень, визначення завданої шкоди, подання позовів тощо³².

У цифровому середовищі засоби правового захисту традиційних прав часто практично ускладнені чи й зовсім недоступні через недостатню обізнаність, складність або проблеми з доказами (особливо у разі непрямой дискримінації)³³, юридизація нового права уможливить визначення чіткіших

²⁵ Lucas M. Haitsma, "Addressing Discrimination in Algorithmic Profiling: Examining Risk Governance in Dutch Public Social Security Agencies," *European Journal of Social Security* 27, no. 2 (2025): 191–212, <https://doi.org/10.1177/13882627251351093>.

²⁶ Junaid Sattar Butt, "A Comparative Study about the Use of Artificial Intelligence (AI) in Public Administration of Nordic states with Other European Economic Sectors," *Euro Economica* 43, no. 1 (2024): 40–66, <https://dj.univ-danubius.ro/index.php/EE/article/view/2740>.

²⁷ Elena Abrusci and Richard Mackenzie-Gray Scott, "The Questionable Necessity of a New Human Right Against Being Subject to Automated Decision-Making," *International Journal of Law and Information Technology* 31, no. 2 (2023): 114–43, <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad013>.

²⁸ Стаття 22 GDPR; стаття 8 Закону України «Про захист персональних даних».

²⁹ European Parliament, *Plenary Insights — March 2024*, Directorate-General for Communication, European Parliament, March 12, 2024, <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2024/en-plenary-insights-march-2024.pdf>.

³⁰ Lina Dencik, "The Datafied Welfare State: A Perspective from the UK," in *New Perspectives in Critical Data Studies: The Ambivalences of Data Power*, ed. Andreas Hepp, Juliane Jarke, and Leif Kramp (Springer International Publishing 2022), https://doi.org/10.1007/978-3-030-96180-0_7; Catharina Rosell, "The Use of Artificial Intelligence in the Public Sector and Transparency Issues" (Thesis Basic level (degree of Bachelor) Örebro University, School of Behavioural, Social and Legal Sciences, 2023).

³¹ Von der Decken and Koch, "Recognition of New Human Rights: Phases, Techniques and the Approach of 'Differentiated Traditionalism'."

³² Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, eds., *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric* (Cambridge University Press, 2020).

³³ Council of Europe, *CDDH-IA(2025)11: Drafting Group on Human Rights and Artificial Intelligence* [Paper], Steering Committee for Human Rights (CDDH-IA), 2025, <https://rm.coe.int/cddh-ia-2025-11-2778-2971-1116-v-1/1680b51377>.

обов'язків щодо забезпечення прозорості використання алгоритмів і змістовного пояснення автоматизованих результатів. Завдяки відповідним правовим механізмам, що спираються на належну адміністративну підтримку органів публічної влади, фізичні особи матимуть можливість реалізувати право на перегляд рішення без застосування автоматизованої обробки даних, на врахування позиції суб'єкта даних; на оскарження ухваленого рішення, вимагаючи від держави, а іноді від приватних суб'єктів, виконання конкретних дій або утримання від виконання³⁴. Найважливіше, що така юридикація визначить підстави та порядок звернення зі скаргою до контролюючого органу, позовом до суду щодо дотримання процедури та/або відшкодування шкоди. Отже, право на захист від автоматизованого ухвалення рішень може збільшити доступ до адміністративних і судових процедур перегляду, підкріплених справедливими стандартами доказування та конкретними зобов'язаннями суб'єктів застосування автоматизованих систем.

Висновки

Цифрова трансформація суспільства створює нові виклики для системи прав людини, ставлячи під сумнів здатність традиційних правових та адміністративних механізмів забезпечити належний захист особи в цифровому середовищі. Є два основні підходи до вирішення цієї проблеми: нормативна еквівалентність, що передбачає адаптацію наявних прав, та юридикація нових цифрових прав, яка пропонує створення окремих прав, спеціальних для цифрової епохи.

Хоча адаптація традиційних прав має низку переваг, зокрема стабільність, правову визначеність, інституційну сталість, вона часто виявляється недостатньою для реагування на специфічні ризики, пов'язані з використанням цифрових технологій. Зокрема, автоматизоване ухвалення рішень, алгоритмічна дискримінація, непрозорість цифрових процесів та обмежена доступність засобів правового захисту потребують нових підходів.

У цьому контексті процедурні гарантії: доступ до ефективних засобів правового захисту, прозорість процедур, можливість оскарження — набувають особливого значення. Саме вони дають змогу оцінити практичну ефективність того чи того підходу. Як продемонстровано на прикладі права на захист від автоматизованого ухвалення рішень, юридикація нового цифрового права може забезпечити більш чіткі обов'язки, конкретні механізми реалізації та ефективніший судовий захист.

Отже, майбутнє захисту прав людини в цифрову епоху залежить не лише від змісту правового регулювання, а й від дієвості процедурних механізмів. Зміщення акценту на процедурний аспект дає змогу перейти від теоретичних дискусій до практичного оцінювання ефективності відповідної системи регулювання. Це, своєю чергою, відкриває шлях до формування більш справедливої, прозорої та адаптивної моделі захисту прав людини в умовах цифрової трансформації.

³⁴ European Court of Human Rights, *Golder v. the United Kingdom*, App. 4451/70, A/18, [1975].

Список використаних джерел

- Братасюк, О. Б., Ментух Н. Ф. «Поняття та класифікація цифрових прав в Україні». *Юридичний науковий електронний журнал* 10 (2021): 58–61. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12>.
- Лабораторія цифрової безпеки (Цифролаба) та Міжнародний фонд «Відродження». *Права людини у цифровому вимірі. 2024: звіт*. <https://dslua.org/wp-content/uploads/2025/04/Prava-liudyny-utsyfrovomu-vymiri-compressed.pdf>.
- Рибачук, Андрій. «Конституційні гарантії соціальних прав особи та їх захист адміністративним судом». 5 квітня 2024. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Konst_garant_soc_prav.pdf.
- Abrusci, Elena, and Richard Mackenzie-Gray Scott. “The Questionable Necessity of a New Human Right Against Being Subject to Automated Decision-Making.” *International Journal of Law and Information Technology* 31, no. 2 (2023): 114–43. <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad013>.
- Alubaidi, Abeer. “Challenges to Implementing the International Digital Law to Protect Digital Rights.” *Journal of Law and Sustainable Development* 11 (2023): e554. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i5.554>.
- Arnauld, Andreas von, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, eds. *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. Cambridge University Press, 2020.
- Biber, Sümeyye Elif. “Digital Constitutionalism in Europe: Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society (Cambridge Studies in European Law and Policy): By De Gregorio, G. (2022). Cambridge: Cambridge University Press. £95.” *International Review of Law, Computers & Technology* 37 (2023): 341–4. <https://doi.org/10.1080/13600869.2022.2127558>.
- Bieliakov, Kostyantyn I., Oleksandr O. Tykhomyrov, Liudmyla V. Radovetska, and Oleksii V. Kostenko. “Digital Rights in the Human Rights System.” *InterEULawEast: Journal for the International and European Law, Economics and Market Integrations* 10 (2023): 183–207. <https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10>.
- Butt, Junaid Sattar. “A Comparative Study about the Use of Artificial Intelligence (AI) in Public Administration of Nordic States with Other European Economic Sectors.” *Euro Economica* 43, no. 1 (2024): 40–66. <https://dj.univ-danubius.ro/index.php/EE/article/view/2740>.
- Celeste, Edoardo. “What Is Digital Constitutionalism? — The Digital Constitutionalist.” *Digi Con*, February 21, 2022. <https://digi-con.org/what-is-digital-constitutionalism/>.
- Cocito, Cristina, and Paul De Hert. “The Transformative Nature of the EU Declaration on Digital Rights and Principles: Replacing the Old Paradigm (Normative Equivalency of Rights).” *Computer Law & Security Review* 50 (2023): 105846. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105846>.
- Council of Europe. CDDH IA(2025)11: Drafting Group on Human Rights and Artificial Intelligence [Paper]. Steering Committee for Human Rights (CDDH IA). 2025. <https://rm.coe.int/cddh-ia-2025-11-2778-2971-1116-v-1/1680b51377>.
- Custers, Bart. “New Digital Rights: Imagining Additional Fundamental Rights for the Digital Era.” *Computer Law & Security Review* 44 (2022): 105636. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105636>.
- De Gregorio, Giovanni, and Oreste Pollicino. “Guest Blog Series on Preserving Public Values in The Automated State: Digital Constitutionalism: What Is It, What Is at Stake, and How Is the Current Research Distinct.” *SLSA Blog*. <https://slsablog.co.uk/blog/blog-posts/digital-constitutionalism-what-is-it-what-is-at-stake-and-how-is-the-current-research-distinct/>.
- Dencik, Lina. “The Datafied Welfare State: A Perspective from the UK.” In *New Perspectives in Critical Data Studies: The Ambivalences of Data Power*, edited by Andreas Hepp, Juliane Jarke, and Leif Kramp. Springer International Publishing, 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-030-96180-0_7.
- Dror-Shpoliansky, Dafna, and Yuval Shany. “It’s the End of the (Offline) World as We Know it: From Human Rights to Digital Human Rights — A Proposed Typology.” *European Journal of International Law* 32 (4) (2021): 1–37.
- European Court of Human Rights. *Golder v. the United Kingdom*. App. 4451/70, A/18, [1975].
- European Parliament. *Plenary Insights — March 2024*. Directorate General for Communication, European Parliament, March 12, 2024. <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2024/en-plenary-insights-march-2024.pdf>.
- Fidler, David P. “Cyberspace and Human Rights.” In *Research Handbook on International Law and Cyberspace*, edited by Nicholas Tsagourias. Edward Elgar, 2015.
- Gill, Lex, Dennis Redeker, and Urs Gasser. “Towards Digital Constitutionalism? Mapping Attempts to Craft an Internet Bill of Rights.” *Berkman Center Research Publication* 2015–15, November 9 (2015): 1.
- Haitisma, Lucas M. “Addressing Discrimination in Algorithmic Profiling: Examining Risk Governance in Dutch Public Social Security Agencies.” *European Journal of Social Security* 27, no. 2 (2025): 191–212. <https://doi.org/10.1177/13882627251351093>.

- McConnell, Michael W. "Ways to Think about Unenumerated Rights." *University of Illinois Law Review* 5 (2013): 1985.
- Nickel, James W. *Making Sense of Human Rights*. 2nd ed. Blackwell Publishing Ltd, 2007.
- OECD. *Rights in the Digital Age*. Paris: OECD Publishing, 2022. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/12/rights-in-the-digital-age_d3a850de/deb707a8-en.pdf.
- Pollicino, Oreste. "The Right to Internet Access: Quid Iuris?" Chapter. In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, edited by Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, 263–75. Cambridge University Press, 2020.
- Roberts, Tony. *Understanding Digital Rights: Definitions, Conceptions, and Myths*. Brighton: Institute of Development Studies, 2025. <https://doi.org/10.19088/IDS.2025.014>.
- Rona, Gabor, and Lauren Aarons. "State Responsibility to Respect, Protect and Fulfill Human Rights Obligations in Cyberspace." *Journal of National Security Law and Policy* 8 (2016): 1–33.
- Rosell, Catharina. "The Use of Artificial Intelligence in the Public Sector and Transparency Issues." Thesis Basic level (degree of Bachelor) Örebro University, School of Behavioural, Social and Legal Sciences, 2023.
- Special Rapporteur on the Right to Privacy. *Report on Security and Surveillance (2018) A/HRC/37/62. UN Human Rights Council resolution A/HRC/20/L.13*.
- Von der Decken, Kerstin, and Nikolaus Koch. "Recognition of new human rights: phases, techniques and the approach of 'differentiated traditionalism'." In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, edited by Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, 7–20. Cambridge University Press, 2020.

Bibliography

- Abrusci, Elena, and Richard Mackenzie-Gray Scott. "The Questionable Necessity of a New Human Right Against Being Subject to Automated Decision-Making." *International Journal of Law and Information Technology* 31, no. 2 (2023): 114–43. <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad013>.
- Alubaidi, Abeer. "Challenges to Implementing the International Digital Law to Protect Digital Rights." *Journal of Law and Sustainable Development* 11 (2023): e554. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i5.554>.
- Arnould, Andreas von, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, eds. *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. Cambridge University Press, 2020.
- Biber, Sümeyye Elif. "Digital Constitutionalism in Europe: Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society (Cambridge Studies in European Law and Policy): By De Gregorio, G. (2022). Cambridge: Cambridge University Press. £95." *International Review of Law, Computers & Technology* 37 (2023): 341–4. <https://doi.org/10.1080/13600869.2022.2127558>.
- Bieliakov, Kostyantyn I., Oleksandr O. Tykhomyrov, Liudmyla V. Radovetska, and Oleksii V. Kostenko. "Digital Rights in the Human Rights System." *InterEULawEast: Journal for the International and European Law, Economics and Market Integrations* 10 (2023): 183–207. <https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10>.
- Bratasiuk, O. B., and Mentukh N. F. "The Concept and Classification of Digital Rights in Ukraine." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 10 (2021): 58–61. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12> [in Ukrainian].
- Butt, Junaid Sattar. "A Comparative Study about the Use of Artificial Intelligence (AI) in Public Administration of Nordic States with Other European Economic Sectors." *Euro Economica* 43, no. 1 (2024): 40–66. <https://dj.univ-danubius.ro/index.php/EE/article/view/2740>.
- Celeste, Edoardo. "What Is Digital Constitutionalism? — The Digital Constitutionalist." *Digi Con*, February 21, 2022. <https://digi-con.org/what-is-digital-constitutionalism/>.
- Cocito, Cristina, and Paul De Hert. "The Transformative Nature of the EU Declaration on Digital Rights and Principles: Replacing the Old Paradigm (Normative Equivalency of Rights)." *Computer Law & Security Review* 50 (2023): 105846. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105846>.
- Council of Europe. CDDH IA(2025)11: Drafting Group on Human Rights and Artificial Intelligence [Paper]. Steering Committee for Human Rights (CDDH IA). 2025. <https://rm.coe.int/cddh-ia-2025-11-2778-2971-1116-v-1/1680b51377>.
- Custers, Bart. "New Digital Rights: Imagining Additional Fundamental Rights for the Digital Era." *Computer Law & Security Review* 44 (2022): 105636. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105636>.
- De Gregorio, Giovanni, and Oreste Pollicino. "Guest Blog Series on Preserving Public Values in The Automated State: Digital Constitutionalism: What Is It, What Is at Stake, and How Is the Current Research Distinct." *SLSA Blog*. <https://sfsablog.co.uk/blog/blog-posts/digital-constitutionalism-what-is-it-what-is-at-stake-and-how-is-the-current-research-distinct/>.

- Dencik, Lina. "The Datafied Welfare State: A Perspective from the UK." In *New Perspectives in Critical Data Studies: The Ambivalences of Data Power*, edited by Andreas Hepp, Juliane Jarke, and Leif Kramp. Springer International Publishing, 2022. https://doi.org/10.1007/978-3-030-96180-0_7.
- Digital Security Laboratory (Cyfrolab) and the International Renaissance Foundation. *Human Rights in the Digital Dimension. 2024: Report*. <https://dslua.org/wp-content/uploads/2025/04/Prava-liudyny-utsyfrovomu-vymiri-compressed.pdf> [in Ukrainian].
- Dror-Shpoliansky, Dafna, and Yuval Shany. "It's the End of the (Offline) World as We Know it: From Human Rights to Digital Human Rights — A Proposed Typology." *European Journal of International Law* 32 (4) (2021): 1–37.
- European Court of Human Rights. *Golder v. the United Kingdom*. App. 4451/70, A/18, [1975].
- European Parliament. *Plenary Insights — March 2024*. Directorate General for Communication, European Parliament, March 12, 2024. <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2024/en-plenary-insights-march-2024.pdf>.
- Fidler, David P. "Cyberspace and Human Rights." In *Research Handbook on International Law and Cyberspace*, edited by Nicholas Tsagourias. Edward Elgar, 2015.
- Gill, Lex, Dennis Redeker, and Urs Gasser. "Towards Digital Constitutionalism? Mapping Attempts to Craft an Internet Bill of Rights." *Berkman Center Research Publication* 2015–15, November 9 (2015): 1.
- Haitsma, Lucas M. "Addressing Discrimination in Algorithmic Profiling: Examining Risk Governance in Dutch Public Social Security Agencies." *European Journal of Social Security* 27, no. 2 (2025): 191–212. <https://doi.org/10.1177/13882627251351093>.
- McConnell, Michael W. "Ways to Think about Unenumerated Rights." *University of Illinois Law Review* 5 (2013): 1985.
- Nickel, James W. *Making Sense of Human Rights*. 2nd ed. Blackwell Publishing Ltd, 2007.
- OECD. *Rights in the Digital Age*. Paris: OECD Publishing, 2022. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/12/rights-in-the-digital-age_d3a850de/deb707a8-en.pdf.
- Pollicino, Oreste. "The Right to Internet Access: Quid Iuris?" Chapter. In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, edited by Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, 263–75. Cambridge University Press, 2020.
- Roberts, Tony. *Understanding Digital Rights: Definitions, Conceptions, and Myths*. Brighton: Institute of Development Studies, 2025. <https://doi.org/10.19088/IDS.2025.014>.
- Rona, Gabor, and Lauren Aarons. "State Responsibility to Respect, Protect and Fulfill Human Rights Obligations in Cyberspace." *Journal of National Security Law and Policy* 8 (2016): 1–33.
- Rosell, Catharina. "The Use of Artificial Intelligence in the Public Sector and Transparency Issues." Thesis Basic level (degree of Bachelor) Örebro University, School of Behavioural, Social and Legal Sciences, 2023.
- Rybachuk, Andriy. "Constitutional guarantees of social rights of the individual and their protection by the administrative court." April 5, 2024. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Konst_garant_soc_prav.pdf [in Ukrainian].
- Special Rapporteur on the Right to Privacy. *Report on Security and Surveillance (2018) A/HRC/37/62. UN Human Rights Council resolution A/HRC/20/L.13*.
- Von der Decken, Kerstin, and Nikolaus Koch. "Recognition of new human rights: phases, techniques and the approach of 'differentiated traditionalism'." In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, edited by Andreas von Arnould, Kerstin von der Decken, and Mart Susi, 7–20. Cambridge University Press, 2020.

Volodymyr Venher

PhD, Associate Professor,

Jurisprudence and Public Law Department, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-3545-3996>venhervm@ukma.edu.ua**Andrii Koshman**

PhD researcher,

Jurisprudence and Public Law Department, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-5156-5779>a.koshman@ukma.edu.ua**HUMAN RIGHTS IN THE DIGITAL AGE:
PROCEDURAL GUARANTEES AND JUDICIAL PROTECTION****Abstract**

This article explores the transformation of human rights in the digital age, focusing on two key approaches: normative equivalency and the juridification of new digital rights. While traditional human rights frameworks, grounded in universal principles, demonstrate a degree of adaptability through evolutionary interpretation, they often prove insufficient to address the unprecedented challenges posed by digital technologies, particularly algorithmic governance and automated decision-making systems. These developments reshape the conditions for exercising fundamental rights such as privacy, equality, and access to justice, introducing risks of opacity, discrimination, and procedural unfairness. Against this backdrop, the study emphasizes the importance of procedural safeguards and access to effective legal remedies as indicators of the adequacy of existing rights or the need for new ones. Using the example of the right to protection against automated decision-making as an illustrative case, the article demonstrates how the juridification, through the recognition and legal formalization of specific digital rights, can enhance the procedural guarantees and judicial protection for individuals. This not only clarifies correlative duties for public and private actors but also facilitates enforceable standards and remedies, bridging normative gaps that evolutionary interpretation cannot fully resolve. The findings suggest that the future of human rights protection in the digital age depends less on expanding substantive norms and more on the effectiveness of procedural architectures—administrative and judicial—that guarantee accessibility, accountability, and fairness in a rapidly evolving technological environment. By shifting the focus from abstract normative debates to practical procedural design, this research contributes to the discourse on digital constitutionalism and offers a roadmap for integrating new rights into existing legal systems to safeguard human dignity in an algorithmic society.

Keywords: human rights, digitalization, digital rights, normative equivalence, juridification, procedural safeguards, automated decision-making, judicial protection.

*Матеріал надійшов 14.10.2025**Схвалено до публікації 09.12.2025**Оприлюднено 31.12.2025*

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.29-37

УДК 340.112

Олена Гаджук

Доктор філософії в галузі права, адвокат, Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0003-0185-9415>

o.hadzhuk@gmail.com

ОБСЯГ І МІСЦЕ ПОНЯТТЯ «СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА» СЕРЕД СУМІЖНИХ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ПІЗНАВАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ

У статті здійснено огляд літератури, присвяченої з'ясуванню сутності, змісту та обсягу провідних теоретико-правових пізнавальних категорій. Показано, що теоретики права іноді розходяться в розумінні таких категорій, як правова система, система права, національна правова система, система національного права.

Узагальнено викладені в теорії підходи і сформовано такий висновок: у сучасній юридичній літературі поняття «система права» й «правова система» розглядають як близькі, взаємопов'язані, але водночас різні за змістом явища. У літературі такі близькі правові явища і категорії правильно називають суміжними правопізнавальними конструкціями.

Акцентовано увагу на тому, що в загальній теорії права нечасто оперують поняттям «система національного права». У статті обґрунтовано доцільність використання цього терміна.

З огляду на співвідношення відповідних правопізнавальних категорій у статті зроблено висновок, що система національного права може бути визначена через ознаку її належності до національної правової системи як одного з елементів останньої. На підставі цього запропоновано дефініцію відповідного поняття.

Ключові слова: правова система, система права, національна правова система, система національного права, суміжні правопізнавальні конструкції.

Постановка проблеми

Вивчення правових феноменів юридичною наукою зобов'язує бути точним у термінології для позначення відповідних правопізнавальних явищ. Вітчизняне кримінальне право, що належить до наших наукових інтересів, ми сприймаємо і вивчаємо як елемент, що функціонує в межах національної правової системи. Здавна спеціалісти в галузі кримінального права наголошують на необхідності узгодження кримінально-правових категорій з відповідним категоріальним апаратом загальнотеоретичної науки. Це стосується таких категорій, як підгалузі і підсистеми кримінального права, кримінально-правові інститути і субінститути, кримінально-правові норми тощо.

Однак поряд із поняттям «правова система» теорія права оперує й іншими поняттями, зокрема: «національна правова система», «система права», «система національного права». Задля коректного вживання відповідної термінології ми мусимо співвіднести і відділити провідні поняття, які є доволі близькими за словесним позначенням, проте можуть мати різний зміст.

Аналіз останніх досліджень

Ще у 2005 р. Людмила Луць у дисертаційній праці правильно наголосила, що в загальній теорії права немає однозначності у визначенні поняття правової системи, її структури, типів взаємозв'язку з іншими підсистемами суспільства; спостерігається ототожнення з близькими за змістом, але не рівнозначними правовими явищами (системою права, механізмом правового регулювання, правовою дійсністю); не розмежовано поняття складу та структури правової системи; поняття правової системи визначають через перерахування тих чи інших правових явищ; використання категорій системного аналізу є довільним¹. Відтоді минуло 20 років, загальна теорія права збагатилася дослідженнями згаданих вище близьких наукових категорій загальної теорії права, зокрема щодо їх розмежування. Зазначені питання були предметом вивчення, наприклад, таких науковців, як С. Бобровник, Є. Годованик, Р. Дудник, М. Козюбра, Д. Лук'янов, Л. Луць, Н. Оніщенко, Н. Пильгун, В. Риндюк, Т. Тарахонич, М. Хаустова, Л. Чуприна.

Проте в теорії права досі є певна невизначеність у розумінні відповідних категорій, часом трапляється плутанина: деякі автори використовують поняття «система права» і «правова система» як взаємозамінні. Це стосується й обсягу понять «національна правова система» і «система національного права», які теоретики теж не розрізняють чітко. Зазначене свідчить про необхідність продовжити огляд провідної загальнотеоретичної літератури, щоб визначити місце, обсяг і співвідношення відповідних провипізнавальних категорій.

Виклад основного матеріалу

Для з'ясування суті використовуваних понять важливо звернутися до напрацювань загальної теорії права, яка є теоретико-правовим фундаментом для галузевих юридичних наук.

За висновками Н. Оніщенко, становленню теорії правової системи у вітчизняній юридичній науці передувала дискусія про широке та вузьке трактування такого явища, як праворозуміння. Представники широкого підходу на противагу вузькому (право — сукупність норм, встановлених чи санкціонованих державою) розуміють право як єдність правових норм і правосвідомості (С. Кечек'ян, А. Піонтковський) або єдність правових норм, правосвідомості та правовідносин (М. Козюбра, В. Миколенко)².

Відповідно до сучасної загальної теорії права, поняття «правова система» стало результатом запровадження в юридичну науку системного аналізу. Зокрема, М. Хаустова зазначає, що поняття «правова система» сформувалося як результат застосування системного підходу до дослідження правової реальності³. Вчена слушно акцентує на тому, що у вітчизняній юридичній науці розвиток системного методу відбувався в умовах значної ідеологізації, догматизації теоретичного мислення, прагнення офіційною системою політизованих знань підмінити власне способи, шляхи й методи пізнання дійсності⁴.

Наталія Оніщенко в докторській дисертації (2002) дійшла висновку, що категорія правової системи відносно нова, її почали широко використовувати в науковій літературі у 1980-х роках, хоча закордонні дослідники, особливо французькі та американські, вже давно й активно оперують цим поняттям. У навчальних же програмах і курсах з теорії держави і права це поняття вживають порівняно недавно⁵.

Провівши доволі глибоке дослідження теорії правової системи, Н. Оніщенко запропонувала розуміти під правовою системою «єдність відповідних їй компонентів (частин), які певним чином об'єднані між собою (за змістовними і формальними критеріями) і які залежно від їх природи і характеру взаємозв'язку (об'єктивного, природного або суб'єктивного, довільного) становлять відносно стабільну організацію»⁶.

На думку Л. Луць, «єдиними елементами правової системи суспільства є суб'єкти права», оскільки лише вони наділені необхідними властивостями для забезпечення її мети та реалізації функцій.

¹ Людмила Луць, «Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика» (автореф. дис. д-ра юрид. наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005), 9.

² Наталія Оніщенко, «Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи» (автореф. дис. д-ра юрид. наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002), 8.

³ Марина Хаустова, *Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні* (Харків: Право, 2008), 8.

⁴ Там само.

⁵ Оніщенко, «Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи», 8.

⁶ Наталія Оніщенко, *Правова система: проблеми теорії* (Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002), 12.

Дослідниця формулює власне визначення поняття правової системи суспільства як «цілісної структурно впорядкованої за допомогою норм права та інших правових засобів стійкої взаємодії суб'єктів права, що забезпечує досягнення правопорядку як необхідної умови функціонування соціальної системи»⁷. Цю позицію розвинули інші дослідники в аспекті визнання суб'єктів права як елементів не тільки правової системи, а й системи права. Наприклад, у підручнику за редакцією М. Козюбри підтримано «позиції тих авторів (переважно зарубіжних), які центральним елементом системи права вважають не знеособлену (“знелюднену”) норму, а людину, хоч і використовують при цьому усталене поняття “суб'єкт права”, намагаючись звільнити його від нашарувань догматизму, надмірної раціональності і статичності»⁸. Цей підхід підтримано сьогодні в теорії права⁹.

Вітчизняні дослідники слушно наголошують, що в сучасній юридичній науці

розрізняють вузьке й широке значення терміна «правова система». У вузькому значенні правова система — це право певної держави та пов'язані з ним правові явища. Саме в цьому значенні термін «правова система» використовується в словосполученні «національна правова система». Правовою системою в широкому розумінні є певна сукупність національних правових систем, об'єднаних за спільними ознаками. Термін «правова система» в широкому значенні є тотожним терміну «правова сім'я», що активно використовується в порівняльному правознавстві¹⁰.

Потрібно зауважити, що формулювання дефініції поняття правової системи є доволі непростим науковим завданням. У цьому можна переконатися, звернувшись до певних наукових статей, які, судячи з їхньої назви, мали б містити авторське визначення цього поняття. Наприклад, у статті Н. Пильгун «Поняття правової системи України та її функціонування у суспільстві»¹¹ можна було б очікувати авторського розуміння явища правової системи. Натомість авторка після наведення низки позицій дослідників щодо поняття правової системи, які вона не узагальнює і не оцінює, переходить до питання про функціонування правової системи під впливом правової глобалізації.

Питання впливу глобалізації на правову систему України розглянуто й у статті Р. Дудник «Система права та правова система України в добу глобалістики (інтеграції)». Але, попри назву праці, вплив відповідних глобалізаційних процесів на систему права авторка не розглядає, обмежуючись лише правовою системою¹².

Надто вільне поводження з термінологією спостерігається й у науковій статті Є. Годованика, в якій автор чергує поняття «правова система» і «система права» та доволі спірно використовує їх як взаємозамінні¹³.

Наведене свідчить, що автори не завжди чітко формулюють назву дослідження, оскільки вона не повною мірою відповідає основному змістові праці, а також не описують відмінності між системою права і правовою системою.

Проте важливо наголосити, що в підручнику з теорії права за редакцією М. Козюбри поняття «система права» і «правова система» охарактеризовано як відмінні за змістом, обсягом, структурою та призначенням:

...поняття «система права» і «правова система», хоч і мають спільні генетичні коріння (породжені діяльністю людей в процесі їх взаємодії), відмінні за своїм змістом, обсягом, структурою і призначенням поняття. Якщо перше характеризує право виключно як нормативне утворення і становить собою внутрішньо узгоджену систему всіх чинних юридичних норм певної держави, диференційовану на галузі, інститути та інші утворення, то друге — це конкретно-історично обумовлений комплекс всіх взаємопов'язаних правових явищ (юридичних норм, установ, правосвідомості й правової культури, юридичної практики тощо), які функціонують у певній

⁷ Луць, «Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика», 5.

⁸ М. І. Козюбра, ред., *Загальна теорія права* (Київ: Ваїте, 2015), 143.

⁹ Віра Риндюк, «Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 70 (2022): 61, <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9>.

¹⁰ Олена Зіменко, «Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення», *Вісник Запорізького національного університету* 4 (2011): 30.

¹¹ Наталія Пильгун, «Поняття правової системи України та її функціонування у суспільстві», *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право* 3 (52) (2019): 47–54.

¹² Руслана Дудник, «Система права та правова система України в добу глобалістики (інтеграції)», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 79, ч. 1 (2023): 40–46, <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.6>.

¹³ Євген Годованик, «Місце та роль системи права у національній правовій системі», *Актуальні проблеми правознавства* 4 (16) (2018): 56.

країні. Центром правової системи є людина, яка не тільки її формує, а й своїми діями реалізує. Тобто за своїм змістом і обсягом поняття «правова система» значно ширше за поняття «система права». Суттєво відрізняється також внутрішня структура цих явищ. Якщо систему права, як зазначалося, становлять такі її структурні елементи, як норма права, інститут права, галузь права, то структуру правової системи визначає специфіка не тільки цих складових, а й низки інших елементів: особливості праворозуміння, джерел права, їх тлумачення і застосування, юридичної техніки і юридичної термінології, правової ідеології та правової психології, своєрідність юридичного мислення та ін.¹⁴

Інші підручники теж акцентують на розмежуванні системи права і правової системи, хоча іноді не так докладно, як у наведеному вище виданні. Наприклад, у підручнику за редакцією М. Цвіка та О. Петришина правову систему в загальному вигляді визначено як «сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами»¹⁵. Автори звертають увагу на те, що правова система формується зазвичай у межах певної держави (в такому разі використовують назву «національна правова система»). Але в деяких випадках правова система може виходити за межі держави й охоплювати соціальні системи різних країн (саме так виникли релігійні правові системи — мусульманська, канонічна, індуська, іудейська та міжнародно-правові системи, наприклад, європейське право)¹⁶. Доволі традиційно систему права визначають як «сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупуваність норм у відносно самостійні структурні утворення (галузі, підгалузі та інститути права)»¹⁷, підкреслюючи, що поняття «система права» слід відрізнити від поняття «правова система», яке є ширшим за своїм змістом. Крім системи права, правова система охоплює правосвідомість, правові відносини, правові форми діяльності держави та інші правові явища¹⁸.

Автори підручника із загальної теорії права за редакцією С. Бобровник вважають найбільш вдалим визначення правової системи як сукупності внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист)¹⁹. Водночас під системою права пропонують розуміти його внутрішню будову, що

дістає свого вияву в поділі права на відносно самостійні, пов'язані між собою структурні елементи, які у своїй сукупності утворюють цілісну органічну єдність. Іншими словами, система права — це форма його внутрішньої організації, яка виявляється в наявності взаємопов'язаних елементів, що є відносно відособленими самостійними структурними частинами²⁰.

Подібно до цього визначають поняття системи права в навчальному посібнику з теорії права за редакцією С. Гусарева і О. Тихомирова: «Система права — це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, що полягає в єдності та узгодженості всіх норм права, їх розподілі (диференціації) за галузями, підгалузями та інститутами»²¹. Правова система, згідно з визначенням у цьому посібнику, — це упорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих правових явищ та юридичних процесів, об'єктивно зумовлена закономірностями та особливостями (в тому числі культурними, історичними, географічними) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), яка має внутрішню цілісність, відносну самостійність і циклічність функціонування²².

Для з'ясування усталених теоретичних підходів до сприйняття відповідних правових понять і явищ, окрім навчальних посібників і підручників, потрібно звернутися до енциклопедичних джерел. Одним з останніх видань такого штибу є третій том Великої української юридичної

¹⁴ Козюбра, ред., *Загальна теорія права*, 316–17.

¹⁵ М. В. Цвік, О. В. Петришин, ред., *Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл.* (Харків: Право, 2009), 560.

¹⁶ Там само, 561.

¹⁷ Там само, 244.

¹⁸ Там само.

¹⁹ С. В. Бобровник, ред., *Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студентів-юристів*, 2-ге вид., стереотип. (Київ: Юрінком Інтер, 2023), 539.

²⁰ Бобровник, ред., *Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студентів-юристів*, 234.

²¹ С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова, ред., *Теорія держави та права: навч. посіб.* (Київ: НАВС, Освіта України, 2017), 138.

²² Там само, 278–79.

енциклопедії «Загальна теорія права». Дмитро Лук'янов, автор відповідної статті, визначає правову систему як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певної соціальної спільноти сукупність усіх її правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами²³. Таке розуміння поняття правової системи Д. Лук'янов обґрунтував в окремій науковій статті²⁴.

Система права, згідно з енциклопедичною дефініцією, — це соціально обумовлена, структурована сукупність взаємопов'язаних правових норм і принципів, згрупованих за відповідними критеріями у різнорівневі об'єднання, яка відображає внутрішню будову права²⁵.

У науковій літературі з питань загальної теорії права співвідношення правової системи і системи права розглянуто доволі докладно. Серед науковців склалося більш-менш єдине розуміння відповідних правових явищ, хоча трапляються і дискусійні моменти.

Зокрема, М. Хаустова акцентує на нетотожності відповідних понять:

Не слід змішувати поняття «правова система» у його вузькому значенні з поняттям «система права». Це не синоніми. Система права — категорія структурно-інституціональна, що розкриває взаємозв'язок, співвідношення та побудову галузей права, визначається об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Правова система — поняття більш широке. Попри зовнішню схожість їх не можна ототожнювати. Система права включає такі взаємозалежні підрозділи, як галузі, підгалузі, інститути, субінститути, і є безпосереднім результатом і вираженням властивого правовому регулюванню процесу нормативної спеціалізації²⁶.

Володимир Шаганенко пропонує таке визначення системи права: «“система права” — це об'єктивно існуюча будова права, в межах якої відбувається забезпечення функціонування правових норм, інститутів і галузей права, їх взаємозв'язок та взаємодія, які зумовлені цілями та завданнями предмета та метода правового регулювання»²⁷.

Національна правова система

Ще одним теоретико-правовим терміном, висвітлення сутності якого важливе для розмежування подібних категорій, є «національна правова система». На думку вчених, «національна правова система визначає своєрідність правового життя певного суспільства»²⁸.

Вище ми вже наводили усталений підхід, згідно з яким правова система формується зазвичай у межах певної держави (в такому разі використовують назву «національна правова система»). Подеколи правова система, повторимо, виходить за національні межі й охоплює соціальні системи різних країн²⁹.

Такий самий підхід до розуміння поняття «національна правова система» спостерігається в інших підручниках і навчальних посібниках з теорії права. Наприклад, у підручнику із загальної теорії права за редакцією М. Козюбра зазначено:

Правову систему зі всіма її особливостями, яка функціонує в тій чи іншій країні, прийнято називати національною правовою системою. Національна правова система — це своєрідна «внутрішня правова карта» конкретної країни, що відображає її соціально-економічні, політичні, культурні, правові та інші особливості. Вона є явищем унікальним, неповторним або ж, висловлюючись категоріями діалектики, — одиничним. Нині у світі налічується понад 200 національних правових систем³⁰.

Автори підручника із загальної теорії права за редакцією С. Бобровник вказують, що національною правовою системою є правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність³¹.

²³ Велика українська юридична енциклопедія, у 20 т., т. 3: Загальна теорія права (Харків: Право, 2017), 497.

²⁴ Дмитро Лук'янов, «Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем», *Вісник Національної академії правових наук України* 2 (2015): 33.

²⁵ Велика українська юридична енциклопедія, у 20 т., т. 3: Загальна теорія права, 713.

²⁶ Хаустова, *Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні*, 76–77.

²⁷ Володимир Шаганенко, «Сутнісні характеристики системи права», *Часопис Київського університету права* 2 (2012): 72.

²⁸ Наталія Оніщенко, Тетяна Тарахонич, «Правова система: від теорії до прагматики», in *Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis* (2019), 24.

²⁹ Цвік, Петришин, ред., *Загальна теорія держави і права*, 561.

³⁰ Козюбра, ред., *Загальна теорія права*, 317.

³¹ Бобровник, ред., *Загальна теорія права. Нормативний курс*, 546.

У вже згаданому енциклопедичному виданні національну правову систему визначено як правову систему певного державно організованого суспільства³². Позицію про визначення правової системи через зв'язок із державою підтримує, зокрема, вітчизняний теоретик права Д. Лук'янов³³.

Отже, у наведених наукових підходах спостерігається хоча й близьке, але не тотожне розуміння поняття «національна правова система». Одні науковці пов'язують його з певною країною, інші — з державою. Більшість теоретиків вказують на певне суспільство як об'єднавчий чинник. Автори енциклопедії об'єднують кілька підходів і наголошують на державно організованому суспільстві як ознаці національної правової системи.

Система національного права

Зазначимо, що в загальній теорії права нечасто оперують іншим спорідненим поняттям — системою національного права. Чи доцільно використовувати такий термін? Якщо так, то що саме входить до обсягу цього поняття?

Узагальнивши проаналізовані вище підходи, можна дійти такого висновку: у сучасній юридичній літературі поняття «система права» й «правова система» розглядають як близькі, взаємопов'язані явища. У літературі такі близькі правові явища і категорії правильно називають суміжними правопізнавальними конструкціями³⁴.

Зауважимо, що термін «правова система» зазвичай вживають у ширшому значенні. Щодо питання про структурні характеристики системи права погляди науковців переважно збігаються: провідними елементами структури системи права називають норми права, галузі, підгалузі й інститути права. І хоча підходи дослідників до визначення поняття правової системи та її елементного складу різняться, проте майже всі науковці, які розглядали структуру правової системи, розуміють систему права як елемент правової системи.

Варто погодитися з думкою, що питання щодо взаємозв'язку та взаємовпливу правової системи і системи права є доволі складним і мало дослідженим. «Аналіз свідчить, що взаємозв'язок системи права й правової системи відбувається як на рівні окремих елементів, так і на рівні систем загалом», — зазначає О. Зіменко³⁵.

Термін «система національного права» дуже рідко трапляється в літературі із загальної теорії права. Пошук у джерелах за цими ключовими словами не дає відчутних результатів. Чи не єдиною науковою працею, назва якої містить це словосполучення, є стаття Л. Чуприни «Система національного права та її формування: історія і сучасність»³⁶.

У цій статті авторка обґрунтовано стверджує, що елементами системи національного права України прийнято вважати галузі права, кожна з яких також має свою систему. Крім цього, Л. Чуприна поділяє поширені в літературі думки, що підставою для виокремлення самостійних галузей слугують предмет і метод правового регулювання, а також те, що елементами системи галузі права прийнято вважати правові норми і правові інститути, утворені нормами, які регулюють певні якісно однорідні суспільні відносини. Зокрема, Л. Чуприна пише:

Сучасні дослідники системи національного права України, виходячи з основних критеріїв класифікації галузей права, поділяють їх на фундаментальну (конституційне право), основні, профільовані та комплексні галузі права. Таким чином, в основу побудови системи національного права України покладені предмет і метод правового регулювання, а в основу системи окремої галузі — родова належність правових норм, об'єднаних певними принципами³⁷.

Слушними є думки авторки щодо сучасного розуміння системи національного права України, яке визначається традицією континентального європейського права розглядати систему права на основі дуалістичного принципу, який передбачає основний поділ права на приватне та публічне³⁸.

³² Велика українська юридична енциклопедія, у 20 т., т. 3: Загальна теорія права, 318.

³³ Лук'янов, «Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем», 28.

³⁴ Бобровник, ред., *Загальна теорія права. Нормативний курс*, 542.

³⁵ Зіменко, «Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення», 32.

³⁶ Людмила Чуприна, «Система національного права та її формування: історія і сучасність», *Право і громадянське суспільство* 1–2 (2017): 66–77, <http://lcslaw.knu.ua/images/1-2152017.pdf>.

³⁷ Там само, 67.

³⁸ Там само, 68.

Проте подальший зміст праці доводить, що Л. Чуприна фокусує увагу на пошуку місця української *правової системи* на мапі правових систем світу через розкриття історичного розвитку національної правової системи, а не системи національного права. Як ми неодноразово згадували вище з відповідними посиланнями на літературні джерела, представники сучасної загальної теорії права розмежовують поняття «правова система» і «система права». Отже, ми вбачаємо істотну відмінність між поняттями «національна правова система» і «система національного права», яка випливає з нетотожності базових понять «правова система» і «система права». З огляду на зазначене вище Л. Чуприна передовсім мала розмежувати правопізнавальну категорію «система національного права» та близьку, але відмінну категорію «національна правова система». Після ознайомлення з текстом аналізованої наукової статті, де описано інституційну, функціональну і нормативну частини системи національного права, складається враження, що авторка плутає відповідні поняття та розглядає зазначені складові частини як такі, що належать *правовій системі*, а не *системі права* ³⁹.

Цікавим фактом є те, що енциклопедичні видання із загальної теорії права не містять терміна «система національного права», хоча словосполучення «національна правова система» є усталеним.

Висновки та перспективи подальших досліджень

З огляду на співвідношення відповідних правопізнавальних категорій ми доходимо висновку, що система національного права може бути визначена через ознаку її належності до національної правової системи як одного з елементів останньої. Тому, частково спираючись на здобутки попередників, пропонуємо таку дефініцію: *система національного права — це елемент національної правової системи, який є соціально обумовленим і структурованим сукупністю взаємопов'язаних правових норм і принципів, згрупованих за відповідними критеріями в різнорівневі об'єднання, та відображає внутрішню будову національного права.*

Список використаних джерел

- Бобровник, С. В., ред. *Загальна теорія права. Нормативний курс*. Підручник для студентів-юристів. 2-ге вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023.
- Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т. Т. 3. *Загальна теорія права*, редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017.
- Годованик, Євген. «Місце та роль системи права у національній правовій системі». *Актуальні проблеми правознавства* 4 (16) (2018): 53–57.
- Гусарєв, С. Д., О. Д. Тихомиров, ред. *Теорія держави та права*. Навч. посіб. Київ: НАВС, Освіта України, 2017.
- Дудник, Руслана. «Система права та правова система України в добу глобалістики (інтеграції)». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 79, ч. 1 (2023): 40–46. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.6>.
- Зіменко, Олена. «Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення». *Вісник Запорізького національного університету* 4 (2011): 27–34.
- Козюбра, М. І., ред. *Загальна теорія права*. Підручник. Київ: Ваіте, 2015.
- Лук'янов, Дмитро. «Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем». *Вісник Національної академії правових наук України* 2 (2015): 27–35.
- Луць, Людмила. «Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика». Автореф. дис. д-ра юрид. наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005.
- Оніщенко, Наталія, Тараконич Тетяна. «Правова система: від теорії до прагматики». In *Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis*, 24–41. Vol. 2. Riga: Baltija Publishing, 2019.
- Оніщенко, Наталія. «Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи». Автореф. дис. д-ра юрид. наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002.
- Оніщенко, Наталія. *Правова система: проблеми теорії*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002.
- Пильгун, Наталія. «Поняття правової системи України та її функціонування у суспільстві». *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право* 3 (52) (2019): 47–54.

³⁹ Там само, 71–2.

- Риндюк, Віра. «Система права в контексті сучасних підходів до праворозуміння». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 70 (2022): 59–63. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9>.
- Хаустова, Марина. *Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні*. Харків: Право, 2008.
- Цвік, М. В., О. В. Петришин, ред. *Загальна теорія держави і права*. Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закл. Харків: Право, 2009.
- Чуприна, Людмила. «Система національного права та її формування: історія і сучасність». *Право і громадянське суспільство* 1–2 (2017): 66–77. <http://lcslaw.knu.ua/images/1-2152017.pdf>.
- Шаганенко, Володимир. «Сутнісні характеристики системи права». *Часопис Київського університету права* 2 (2012): 69–74.

Bibliography

- Bobrovnyk, S. V., ed. *Zahalna teoriia prava. Normatyvnyi kurs [General theory of law. Normative course]*. 2nd ed. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023 [in Ukrainian].
- Chupryna, Liudmyla. “Systema natsionalnoho prava ta yii formuvannia: istoriia i suchasnist” [“A system of National Law and Its Formation: History and Present Day”]. *Pravo i hromadianske suspilstvo* 1–2 (2017): 66–77. <http://lcslaw.knu.ua/images/1-2152017.pdf> [in Ukrainian].
- Dudnyk, Ruslana. “The System of Law and the Legal System of Ukraine in the Era of Globalism (Integration).” *Uzhhorod National University Herald. Series: Law* 79, 1 (2023): 40–46. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.6> [in Ukrainian].
- Godovanyk, Yevhen. “Location and the Role of the System of Law in the National Legal System.” *Aktualni problemy pravoznavstva* 4 (16) (2018): 53–57 [in Ukrainian].
- Husariiev, S. D., and O. D. Tykhomyrov, eds. *Teoriia derzhavy ta prava [Theory of state and law]*. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017 [in Ukrainian].
- Khaustova, Maryna. *Natsionalna pravova systema za umov rozbudovy pravovoi demokratychnoi derzhavnosti v Ukraini [National law system in the context of building a law-based democratic state in Ukraine]*. Kharkiv: Pravo, 2008 [in Ukrainian].
- Koziubra, M. I., ed. *Zahalna teoriia prava [General theory of law]*. Kyiv: Vaite, 2015 [in Ukrainian].
- Lukianov, Dmytro. “Legal System as an Object of Comparative Legal Research: According to the System’s Theory.” *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine* 2 (2015): 27–35 [in Ukrainian].
- Luts, Liudmyla. “Yevropeiski mizhderzhavni pravovi systemy: zahalnoteoretychna kharakterystyka” [“The European Intergovernmental Legal Systems: general theoretic characteristics”]. Abstract of the dissertation of Doctor of Law, Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2005 [in Ukrainian].
- Onishchenko, Nataliia, and Tetiana Tarakhonych. “Pravova systema: vid teorii do prahmatyky” [“A Legal System: from Theory to Pragmatic”]. In *Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis*, 24–41. Vol. 2. Riga: Baltija Publishing, 2019 [in Ukrainian].
- Onishchenko, Nataliia. “Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia ta rozvytku pravovoi systemy” [“Theoretical and methodological bases of formation and development of a legal system”]. Abstract of the dissertation of Doctor of Law, Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2002 [in Ukrainian].
- Onishchenko, Nataliia. *Pravova systema: problemy teorii [Law system: the problems of theory]*. Kyiv: Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2002 [in Ukrainian].
- Pilgun, Nataliia. “Concept of the Legal System of Ukraine and Its Functioning in Society.” *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo* 3 (52) (2019): 47–54 [in Ukrainian].
- Ryndiuk, Vira. “The System of Law in the Context of Modern Approaches to the Understanding of Law.” *Uzhhorod National University Herald. Series: Law* 70 (2022): 59–63. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.9> [in Ukrainian].
- Shahanenko, Volodymyr. “Sutnisni kharakterystyky systemy prava” [“Essential Characteristics of a Law System”]. *Law Review of Kyiv University of Law* 2 (2012): 69–74 [in Ukrainian].
- Tsvik, M. V., and O. V. Petryshyn, eds. *Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]*. Kharkiv: Pravo, 2009 [in Ukrainian].
- Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia [Great Ukrainian Legal Encyclopedia]*. In 20 Vols. Vol. 3. *Zahalna teoriia prava [General theory of law]*, edited by O. Petryshyn et al. Kharkiv: Pravo, 2017 [in Ukrainian].
- Zimenko, Olena. “System of Law and the Legal System: Concept and Features of Correlation.” *Bulletin of Zaporizhzhia National University* 4 (2011): 27–34 [in Ukrainian].

Olena Hadzhuk

PhD in Law, lawyer, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0003-0185-9415>

o.hadzhuk@gmail.com

THE SCOPE AND PLACE OF THE CONCEPT OF THE “SYSTEM OF NATIONAL LAW” AMONG RELATED THEORETICAL AND LEGAL COGNITIVE CATEGORIES

Abstract

The article reviews the literature in the field of general theoretical jurisprudence, which is dedicated to clarifying the essence, content, and scope of the leading theoretical and legal cognitive categories.

It is shown that among legal theorists, there are differences in understanding such categories as legal system, system of law, national legal system, and system of national law.

The approaches proposed in the theory are generalized, and the following conclusion is formed: in modern legal literature, the concepts of “system of law” and “legal system” are considered close and interconnected, yet distinct phenomena in meaning. In the literature, such close legal phenomena and categories are correctly called adjacent legal cognitive constructs.

In the scientific approaches considered, there is a close, but not identical understanding of the concept of national legal system. Some scholars associate it with a specific country, others with a state. Most theorists point to a particular society as a unifying factor. The authors of the encyclopedia combine several approaches and emphasize a state-organized society as a sign of a national legal system.

Attention is drawn to the fact that in the general theory of law, such a concept as a system of national law is not often used.

The article asks the question: does such a term have the right to exist? The answer is affirmative.

Given the correlation of the relevant legal categories, the article concludes that the system of national law can be determined by the sign of its belonging to the national legal system, as one of the elements of the latter.

On this basis, relying on the achievements of predecessors, a scientific definition of the corresponding concept is proposed: the system of national law is an element of the national legal system, which is a socially conditioned and structured set of interrelated legal norms and principles, grouped according to appropriate criteria into multi-level associations, reflecting the internal structure of national law.

Keywords: legal system, system of law, national legal system, system of national law, related legal constructions.

*Матеріал надійшов 07.10.2025
Схвалено до публікації 18.11.2025
Оприлюднено 31.12.2025*

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.38-53

УДК 343.28/.29.01(477)(02)

Олексій Горох

Доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального та кримінального процесуального права

факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<http://orcid.org/0000-0002-9050-4581>

gorokh.oleksiy@ukma.edu.ua

Сергій Коломієць

Доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,

старший викладач кафедри менеджменту

та публічного адміністрування факультету економіки та бізнесу,

Таврійський державний агротехнологічний університет

імені Дмитра Моторного, Запоріжжя, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-9023-5310>

kolomietss97@gmail.com

ЗАКОНОДАВЧА МОДЕЛЬ ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ

У статті розглянуто правовий феномен загальних засад звільнення від покарання. На підставі проведеного дослідження сформульовано правила загальних засад звільнення від покарання. Перше правило містить стрижневе положення про врахування мети звільнення від покарання (висловлено бачення такої мети). Друге правило спрямоване на недопущення звільнення від покарання засуджених з підстав, не передбачених Кримінальним кодексом України. Третє правило надає суду повну відповідь на питання про те, до кого із засуджених не можна застосовувати окремі види звільнення від покарання. Четверте правило орієнтує суди на дотримання передумов, підстав та характеру відповідного виду звільнення від покарання. П'яте правило скеровує всіх правозастосовних суб'єктів (суд, парламент, Президента) на врахування положень Загальної частини Кримінального кодексу України при вирішенні питання про звільнення від покарання.

Сформовано законодавчу модель загальних засад звільнення від покарання, запропоновано закріпити її в кримінальному законодавстві.

Ключові слова: звільнення від покарання, засади звільнення від покарання, загальні засади звільнення від покарання, правила звільнення від покарання.

Постановка проблеми

Загальні засади застосування правових інститутів спрямовані на правильне й ефективне застосування нормативних положень. У чинному Кримінальному кодексі України (далі — КК) безпосередньо визначено загальні засади застосування лише одного правового інституту — інституту призначення покарання. Надавши цим засадам формалізованого визначення, законодавець наголосив

на необхідності дотримання судами певних вихідних правил під час обрання стосовно кожного засудженого конкретного виду та міри покарання. Проте доводиться констатувати, що реальне відбування засудженими призначеного покарання як форма реалізації кримінальної відповідальності поступово втрачає свою поширеність у судовій практиці (хоча і не щодо засуджених за всі кримінальні правопорушення).

Натомість судова статистика фіксує тенденції щодо збільшення застосування (часто суперечливого та помилкового) положень іншого правового інституту — інституту звільнення від покарання. Зокрема, у 2021 р.¹ питома вага осіб, щодо яких було застосовано лише один із видів звільнення від покарання — звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК), становила 41,7 % (26 739 осіб) від кількості всіх засуджених². Однак загальні засади звільнення від покарання у вигляді системи правил як у законодавстві, так і в правовій доктрині визначено недостатньо. Це не сприяє правильному й ефективному правозастосуванню у разі звільнення від покарання.

Прогалини в законодавстві стосовно загалом засад звільнення від покарання намагається фрагментарно заповнити Верховний Суд через формування правових позицій. Однак системно це не розв'язує проблеми дотримання судами базових положень інституту звільнення від покарання, недопущення під час правозастосування типових помилок та суперечностей, вимушеного послуговування судами за аналогією засадами призначення покарання. Саме на правильне, одноманітне та ефективне правозастосування і мають бути спрямовані загальні засади звільнення від покарання, якими буде зобов'язаний керуватися суд при застосуванні закону в кожному кримінальному провадженні.

Мета статті — формування законодавчої моделі загальних засад звільнення від покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загальні засади звільнення від покарання є порівняно молодим правовим феноменом. В українському законодавстві положення (правило), яке могло б бути охарактеризовано як загальна засада звільнення від покарання, вперше з'явилося в Кримінальному кодексі Української РСР 1960 р. (ст. 54)³. У закордонному кримінальному законодавстві загальні засади звільнення від покарання взагалі не визначені. Видається, що причина такого підходу іноземних законодавців криється в незначній кількості видів звільнення від покарання, кожен з яких має власні правила застосування. Очевидно, що саме незначна кількість видів звільнення від покарання, визначена в законодавстві, не стимулює і закордонних юристів до наукового пошуку у визначенні загальних засад застосування аналізованого правового інституту.

У вітчизняній теорії кримінального права ідею щодо доцільності виокремлення в кримінальному законодавстві загальних засад звільнення від покарання у 2013 р. вперше висловив О. Горох⁴. У 2014 р. її підтримав Є. Письменський⁵. Розвиваючи напрацювання зазначених українських юристів, у 2022 р. С. Коломієць сформулював доктринальне авторське визначення поняття загальних засад звільнення від покарання⁶.

Досліджуючи загальні засади звільнення від покарання та переосмисливши в результаті наукової дискусії висловлені раніше ідеї, нині ми дійшли консолідованого висновку про обґрунтованість виокремлення в теорії кримінального права правового феномену «засади звільнення від покарання». Система цих засад має складатися з відповідних елементів: загальних засад звільнення від покарання; групових засад звільнення від покарання; спеціальних засад звільнення від покарання (останню підсистему розробив С. Коломієць)⁷. Правила загальних засад звільнення від покарання мають поширюватися на всі без винятку види звільнення від покарання, тоді як правила групових засад

¹ Цей період обрано як релевантний з огляду на тимчасову окупацію у 2022 р. певних територій України внаслідок широкомасштабного російського вторгнення.

² *Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік*. Форма № 1-к (Київ: Державна судова адміністрація України, 2022), https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21.

³ *Кримінальний кодекс Української РСР*, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.

⁴ Олексій Горох, «Принципи та загальні засади звільнення від покарання як проблема соціального замовлення», у *Правова доктрина — основа формування правової системи держави. Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю Нац. акад. прав. наук України та обговор. п'ятитом. монографії «Правова доктрина України» (Харків, 20–21 листоп. 2013 р.)* (Харків: Право, 2013), 658–61.

⁵ Євген Письменський, «Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України» (дис. д-ра юрид. наук, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014), 49, 506.

⁶ Сергій Коломієць, «Поняття загальних засад звільнення від покарання», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 9–10 (2022): 68, <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2022.9-10.63-70>.

⁷ Сергій Коломієць, «Концептуальна модель спеціальних правил звільнення від покарання», *Прикарпатський юридичний вісник* 6, № 53 (2023): 124–32, <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2023.24>.

звільнення від покарання — на об'єднані в групи (на підставі юридичного факту, що породжує кримінально-правові відносини) різновиди звільнення від покарання. Своєю чергою правила спеціальних засад звільнення від покарання врегульовують застосування специфічних правовідносин, зумовлених: порядком ухвалення судового рішення на підставі угод; множинністю кримінальних правопорушень; особливостями суб'єкта кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу

Під час реалізації наукового задуму перед нами постало питання про те, яка сукупність положень має наповнювати правила загальних засад звільнення від покарання.

Перше правило загальних засад звільнення від покарання

Перше правило, яке заслуговує на закріплення в загальних засадах звільнення від покарання, має відображати врахування судами мети звільнення від покарання. Це правило є певною мірою декларативним — спрямовує законодавця та суд чітко визначитися в обґрунтованості звільнення особи від покарання з певної підстави.

Згідно з тлумачним словником української мови, мета — це те, до чого хтось прагне, чого хоче досягти⁸. Щодо кримінально-правових засобів визначено лише мету покарання (ч. 2 ст. 50 КК). Варто погодитися з О. Рябчинською в тому, що досягнення мети покарання на правотворчому та правозастосовному рівнях забезпечує система покарань⁹. Доречно визначати мету покарання в широкому розумінні як бажаний, оптимальний результат діяльності різних суб'єктів: законодавця (у криміналізації / декриміналізації певних діянь), суду (у визначенні виду і міри покарання), а також відповідних органів та установ у сфері виконання покарань (під час відбування засудженою особою призначеного їй покарання)¹⁰.

З огляду на згадані вище наукові напрацювання метою звільнення від покарання, ймовірно, є бажаний, оптимальний результат діяльності законодавця (у розробленні системи видів звільнення від покарання), суду (у застосуванні певного різновиду звільнення від покарання), а також органів та установ у сфері виконання покарання (під час контролю за поведінкою звільненої особи від покарання).

Чого ж прагнуть держава та суд, звільняючи особу від покарання? Адже санкції кримінально-правових норм встановлено для того, щоб суди їх застосовували.

У юридичній літературі звільнення від покарання пов'язують здебільшого з недоцільністю або неможливістю призначення чи виконання покарання через певні обставини. Зокрема, Є. Письменський вважає, що звільнення від покарання зумовлене або юридичною недоцільністю (коли досягнута або може бути досягнута мета покарання без невідкладного, реального чи повного відбування призначеного покарання), або об'єктивною неспроможністю досягнення мети покарання (коли досягнення мети покарання неможливе). В останньому випадку звільнення від покарання відбувається у зв'язку з виправданою економією заходів кримінально-правової репресії¹¹. Підтримуючи загалом позицію Є. Письменського, один із співавторів цієї статті (О. Горох) свого часу зробив застереження, що таке визначення сутності звільнення від покарання не охоплює сутності всіх різновидів цього інституту. Тому, на думку О. Гороха, звільнення від покарання за чинним КК зумовлено: 1) недоцільністю призначення, реального чи повного виконання призначеного покарання; 2) неспроможністю досягнення мети покарання; 3) неможливістю виконання призначеного покарання; 4) гуманізмом кримінального права¹². Подібне обґрунтування звільнення від покарання наводить і Н. Антонюк, вважаючи, що звільнення від покарання зумовлене неможливістю, або недоцільністю, або негуманністю застосування покарання¹³.

Беручи за основу наведені підстави звільнення від покарання, спробуємо сформулювати універсальну мету звільнення від покарання, що може бути визначено як загальне положення.

⁸ Іван Білодід, ред., *Словник української мови*, в 11 т., т. 4 (Київ: Наукова думка), 683.

⁹ Олена Рябчинська, *Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови* (Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2013), 161.

¹⁰ Анатолій Музика, Олексій Горох, *Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення* (Київ: Паливода А. В., 2012), 19.

¹¹ Письменський, «Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України», 55.

¹² Олексій Горох, «Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України» (дис. д-ра юрид. наук, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019), 59–61.

¹³ Наталія Антонюк, *Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України* (Київ: Алерта, 2023), 371.

Вітчизняний криміналіст П. Хряпінський дійшов цілком обґрунтованого висновку про те, що у сфері дії кримінального закону застосовуються два основні методи правового регулювання — покарання і заохочення. Він зазначив, що покарання і заохочення як парні правові категорії в реалізації негативного та позитивного аспектів кримінальної відповідальності є діалектичними єдностями та протилежностями, які зумовлюють і формують основні методи кримінально-правової охорони та регулювання¹⁴.

Визнаючи цілком слушними позиції цього дослідника, звертаємо увагу на те, що заохочення (як противага покаранню) пронизує не всі види звільнення від покарання, а лише ті з них, які зумовлені недоцільністю призначення, реального чи повного виконання призначеного покарання (ч. 4 ст. 74, ч. 1 ст. 105; статті 75, 79, 104; 81, 82, 107 КК). Через це навряд чи слід розглядати заохочення як єдину та універсальну мету звільнення від покарання.

Іншою філософською та правовою категорією, що простежується в основі правового наслідку виконання особою умов заохочувальних видів звільнення від покарання, є справедливість.

Справедливість — це правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь¹⁵. Справедливість є засобом відновлення дисбалансу між усе ж таки нерівними учасниками кримінально-правових відносин, адже абсолютно збалансувати їхні права та обов'язки на законодавчому рівні практично неможливо. Загалом зміст принципу справедливості полягає в тому, щоб як тексти нормативно-правових актів, що регулюють кримінально-правові відносини, так і способи реалізації кримінальної відповідальності були належними та відповідали загальновизнаним нормам моралі¹⁶.

Принцип справедливості в кримінально-правовій літературі згадують здебільшого в аспекті належної реакції суспільства на вчинене кримінальне правопорушення — як невідворотності кримінальної відповідальності. Доречним щодо цього є таке зауваження Р. Бабанли та О. Кваші: в науці кримінального права доволі поширеною є позиція, згідно з якою фіксування принципу справедливості в законі приречене на невдачу, тому що справедливість у кожного своя, вона не має абсолюту, а тому замість справедливості в науці пропонують використати принцип невідворотності, індивідуалізації покарання, які фактично є аспектами, що забезпечують реалізацію справедливості в кримінальному праві¹⁷. Принагідно зазначимо, що окремі закордонні кримінальні кодекси метою покарання визнають саме відновлення соціальної справедливості. Засада справедливості в цьому контексті означає не лише сам факт притягнення особи до кримінальної відповідальності, що може бути забезпечено шляхом постановлення обвинувального вироку, а й те, що цим вироком передбачено адекватний захід державного примусу: не застосовано без належних підстав законодавчих положень про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, не допущено безпідставного звільнення особи від відбування покарання з випробуванням¹⁸.

Водночас, як слушно спостеріг О. Костенко, розвиток суспільства визначає еволюцію поняття справедливості покарання: від справедливості, заснованої на критерії таліону, до справедливості, заснованої на критерії адекватності¹⁹. Вважаємо, що саме на критерії адекватності ґрунтується оцінювання судом вищої інстанції відповідності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особи обвинуваченого (ч. 2 ст. 408 Кримінального процесуального кодексу України).

Не варто забувати й про інший бік справедливості — прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових зв'язків, між особою та суспільством, громадянином і державою²⁰. У цьому аспекті справедливість пронизана іншою категорією — гуманізмом. Вчені наголошують на тому, що істотною рисою кримінального законодавства демократичної спрямованості є турбота про людину: хоч вона й порушила закон, але все ж таки залишається громадянином суспільства, держави, членом колективу, родини²¹. Актуальною є думка теоретика кримінального права Ендрю фон Гірша про необхідність

¹⁴ Петро Хряпінський, «Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми» (дис. д-ра юрид. наук, Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2010), 11.

¹⁵ Білодід, ред., *Словник української мови*, в 11 т., т. 9, 590.

¹⁶ Олена Олійник, «Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом», *Підприємництво, господарство і право* 9 (2019): 216–7, <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.36>.

¹⁷ Оксана Кваша, Расім Бабанли, «Конституційні принципи в нормах Кримінального кодексу України», *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка* 2 (2013): 35–44.

¹⁸ Юлія Резнік, «Співвідношення принципів гуманізму та справедливості при призначенні покарання», *Науковий часопис Національної академії прокуратури України* 3 (2016): 199–200.

¹⁹ Александр Костенко, «Уголовное наказание в системе средств противодействия преступности», *Право Украины* 9–10 (2012): 206.

²⁰ Володимир Прима, «Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* 24, № 2 (2014): 86.

²¹ *Уголовное наказание* (Київ — Донецьк: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого, Донецьк. ин-т внутр. дел, 1997), 247.

врахування поведінки засудженої особи та її здатності реінтегруватися в суспільство. За такого підходу засудженому за серйозні злочини може бути призначено відносно м'яке покарання за умови, що вірогідність рецидиву з його боку буде низькою²².

У реалізації кримінально-правових відносин правопорушник, який зарекомендував себе протягом життя менш суспільно небезпечним для суспільства, справедливо очікує від цього суспільства на застосування до себе більш м'яких форм реалізації кримінальної відповідальності. Саме тому, використовуючи заохочення як метод кримінально-правового регулювання, законодавець залежно від рівня втрати особою суспільної небезпечності справедливо (об'єктивно і неупереджено) встановлює різні форми реалізації кримінальної відповідальності. Оцінюючи стан суспільної небезпечності особи, щодо якої мета покарання може бути досягнута вже самим фактом засудження і без застосування покарання, суд справедливо застосовує звільнення від призначення покарання (ч. 4 ст. 74, ст. 105 КК). Для особи, яка може виправитися без відбування призначеного покарання, однак в умовах випробування, суд справедливо (об'єктивно і неупереджено) застосовує звільнення від відбування покарання з випробуванням (статті 75, 79, 104 КК). У разі встановлення щодо засудженої особи різних ступенів виправлення в процесі відбування покарання суд справедливо (об'єктивно і неупереджено) може застосувати прогресивну систему виконання покарання (ст. 82 або статті 81, 107 КК).

Погляд на справедливість саме в такому аспекті, на нашу думку, дає змогу обґрунтувати цією категорією мету застосування й інших видів звільнення від покарання. Саме категоріями «справедливість» і «гуманізм» зумовлено звільнення від покарання засуджених, які: захворіли на психічну хворобу і не можуть усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (ч. 1 ст. 84 КК); захворіли на тяжку хворобу (ч. 2 ст. 84 КК); завагітніли або народили дітей під час відбування покарання (ч. 1 ст. 83 КК); мають дитину трирічного віку або у яких така дитина померла (ч. 4 ст. 83 КК); заслуговують через різні суб'єктивні причини особливого поборювального ставлення (статті 86, 87 КК).

Постає і таке питання: чи не саме справедливістю обґрунтовано звільнення від покарання осіб у разі неможливості виконання призначеного засудженому покарання внаслідок різних об'єктивних причин? Ідеться, зокрема, про звільнення від покарання у зв'язку з усуненням законом караності діяння (ч. 2 ст. 74 КК); закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 74, ч. 1 ст. 106 КК) або виконання обвинувального вироку (ст. 80, ч. 3 ст. 106 КК); визнання непридатним до військової служби за станом здоров'я військовослужбовця (ч. 3 ст. 84 КК); неможливістю застосування до винуватого видів покарання, передбачених санкцією закону (абз. 7 п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7). Чи справедливо застосовувати до таких осіб покарання будь-якою ціною, коли закон про кримінальну відповідальність не може бути застосований?

З огляду на наведене вище *метою звільнення від покарання* є справедливий застосування закону про кримінальну відповідальність щодо кожного засудженого, з урахуванням особливостей конкретного кримінального правопорушення та особи винного. У членів суспільства не мають виникати сумніви щодо доцільності звільнення засуджених від покарання в тих чи інших випадках. Суспільство не має сприймати норми про звільнення від покарання як безпідставне уникнення кримінальної відповідальності.

Відштовхуючись від визначеної нами мети звільнення від покарання, можемо сформулювати першу складову частину аналізованої засади: *«До особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення, має бути застосований справедливий вид звільнення від покарання»*.

Визначаючи справедливий вид звільнення від покарання, суд має керуватися, зокрема, такими критеріями: 1) чи доцільно та гуманно з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення та стану суспільної небезпечності засудженої особи призначати їй взагалі покарання (під час вирішення питання про застосування видів звільнення від покарання, передбачених частинами 4, 5 ст. 74, ст. 106 КК); 2) чи доцільно та гуманно з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення та стану суспільної небезпечності засудженої особи виконувати призначене їй покарання (під час вирішення питання про застосування видів звільнення від покарання, передбачених статтями 75, 79, 80, 104 КК); 3) чи доцільно та гуманно з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення та стану суспільної небезпечності засудженої особи продовжувати виконання щодо неї призначеного покарання (під час вирішення питання про застосування видів звільнення від покарання,

²² Andrew von Hirsch, "Recent Trends in American Criminal Sentencing Theory," *Maryland Law Review* 42, no. 1 (1983): 7, <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol42/iss1/6>.

передбачених статтями 81, 82, 83, 107 КК); 4) чи доцільно та гуманно з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення та неспроможності досягнення щодо засудженої особи мети покарання виконання щодо неї покарання (під час вирішення питання про застосування видів звільнення від покарання, передбачених ст. 84 КК).

Інша складова частина аналізованої формальної засади має, на нашу думку, дати відповідь суду на питання про те, як бути у разі, якщо до особи може бути застосовано одночасно декілька справедливих видів звільнення від покарання. Йдеться про вирішення конкуренції різновидів звільнення від покарання та позицію суду в цій ситуації²³.

На підставі аналізу законодавства кримінального блоку можна зробити висновок про те, що в ньому передбачено щонайменше сорок правових норм, у яких встановлено понад тридцять п'ять різновидів звільнення від покарання. Ґрунтуючись на цих даних та прагнучи розв'язати проблему конкуренції різновидів звільнення від покарання, пропонуємо закріпити в аналізованому правилі другу його складову частину, оскільки вона гармонійно втілюється.

Отже, підсумовуючи викладене, пропонуємо закріпити як перше загальне положення загальних засад звільнення від покарання таке правило: *«До особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення, має бути застосований справедливий вид звільнення від покарання. У разі одночасного встановлення підстав для застосування двох і більше видів звільнення від покарання має бути застосовано вид звільнення від покарання, передбачений спеціальною нормою, або той вид звільнення, який найбільше поліпшує становище особи»*.

Друге правило загальних засад звільнення від покарання

Другим правилом, яке, на нашу думку, заслуговує на закріплення, є положення, зафіксоване в ч. 1 ст. 74 КК: застосування до засуджених лише тих видів звільнення від покарання, що передбачені Кримінальним кодексом України. Звільнення від покарання з підстав, не передбачених у цьому Кодексі, не відповідає положенням закону²⁴. Для забезпечення повноцінної реалізації застосування цього правила види звільнення від покарання, нині передбачені в Кримінальному процесуальному та Кримінально-виконавчому кодексах України, законодавець має «перенести» до Кримінального кодексу України²⁵. Видається доцільним змінити для одноманітності та забезпечення системності термінологію, яку використано в цьому законодавчому положенні, і викласти його так: *«Звільнення засудженої особи від покарання, крім звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, може застосовувати тільки суд у випадках, передбачених цим Кодексом»*.

Доречно зазначити, що ідеї співавтора цієї статті О. Гороха сприйняли його колеги по Робочій групі з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президенті України, що займається розробкою проекту нового КК. Розділ 3.4 «Звільнення від покарання. Скорочення та заміна призначеного покарання» містить статтю 3.4.9, що передбачає можливість відстрочення виконання призначеного покарання у зв'язку з особливою обставиною²⁶. Розробники проекту нового КК зазначали в ранніх його редакціях у примітці про необхідність внесення у зв'язку з існуванням цієї норми відповідних змін до ст. 536 КПК (ідеться про виключення відповідних положень із КПК).

Третє правило загальних засад звільнення від покарання

Третє правило, на нашу думку, має надати суду вичерпну відповідь на питання про те, до яких осіб не застосовуються певні види звільнення від покарання.

Починаючи з 2014 р. законодавець впроваджує політику щодо обмеження застосування певних видів звільнення до осіб, які вчинили певні кримінальні правопорушення. Першою категорією осіб, щодо яких законодавець обмежив застосування певних різновидів звільнення від покарання, стали особи, які вчинили корупційні злочини. З метою посилення відповідальності за корупційні злочини Законом України № 1698-VII від 14 жовтня 2014 р. до КК було внесено зміни, що обмежують можливість застосування звільнення від покарання або його відбування (статті 74, 75, 79, 81, 82, 86, 87 КК)

²³ Горох, «Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України», 117–23.

²⁴ Олексій Горох, «Чи є законним звільнення від покарання з підстав, не передбачених Кримінальним кодексом України?», *Наука і правоохорона* 4 (2016): 163–8.

²⁵ Євген Письменський, Олексій Горох, «Про напрями сучасного реформування кримінального законодавства України у сфері звільнення від покарання», у *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України: матеріали міжнар. конф., м. Харків, 17–19 жовтня 2019 р.*, редкол.: В. Я. Тацій, А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. (Харків: Право, 2019), 299–300.

²⁶ *Проект нового Кримінального кодексу України*, контрольний текст проекту станом на 21.05.2025, дата звернення 21 травня 2025, <https://newercriminalcode.org.ua/criminal-code>.

до осіб, які вчинили корупційні злочини²⁷. Згодом Законом України № 2617-VIII від 22 листопада 2018 р. ці обмеження було поширено не лише на корупційні злочини, а й на всі корупційні кримінальні правопорушення²⁸, а в 2021 р. Законом України № 1576-IX від 29 червня 2021 р. — також і на кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією²⁹.

Законом України № 1231-IX від 16 лютого 2021 р. законодавець поширив обмеження застосування звільнення від покарання або його відбування (статті 74, 75, 81, 82, 86, 87 КК) на осіб, які вчинили порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами і які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції³⁰.

У зв'язку з російською агресією Законом України № 2113-IX від 3 березня 2022 р. законодавець обмежив застосування амністії (на етапі ухвалення вироку) щодо осіб, визнаних винними також у вчиненні державної зради та диверсії³¹.

Законом України № 2812-IX від 1 грудня 2022 р. законодавець поширив обмеження застосування ч. 5 ст. 74, статей 75 та 80 КК щодо осіб, засуджених за катування, передбачене ч. 3 ст. 127 КК³², а Законом України № 2839-IX від 3 грудня 2022 р. — обмеження на застосування ст. 75 КК щодо осіб, засуджених за «кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці»³³.

Законом України № 3687-IX від 8 травня 2024 р. Кримінальний кодекс України був доповнений ст. 81¹ «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби». У частині 2 цієї статті законодавець встановив обмеження на застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, передбаченого цією статтею, до осіб, засуджених за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, засуджених за вчинення умисного вбивства двох або більше осіб, або вчиненого з особливою жорстокістю, або поєднаного із зґвалтуванням або сексуальним насильством, або особливо тяжких корупційних кримінальних правопорушень чи засуджених за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 152–156¹, 258–258⁶, ч. 4 ст. 286¹, ст. 348 цього Кодексу, а також до засуджених службових осіб, які згідно з підпунктом 1 пункту 3 примітки до ст. 368 цього Кодексу займали особливо відповідальне становище³⁴.

Отже, нині певні різновиди звільнення від покарання або його відбування (статті 74, 75, 79, 81, 82, 86, 87 КК) мають обмежене застосування щодо осіб, які вчинили певні кримінальні правопорушення. І це є вже сформованими законодавчими правилами, розрізнено розміщеними в різних статтях КК.

Концепція обмеження застосування певних різновидів звільнення від покарання до осіб, які вчинили конкретні правопорушення, не є новою чи оригінальною для сучасного кримінального законодавства.

Закон України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР³⁵, а також закони про амністію в певному році нині встановлюють обмеження на застосування амністії до багатьох категорій осіб. Положення КК України 1960 р. забороняли застосовувати заміну невідбутої частини покарання більш м'яким та умовно-дострокове звільнення від покарання (п. 3 ч. 1 ст. 52¹ КК) щодо осіб, засуджених за бандитизм (ст. 69) та створення не передбачених законодавством

²⁷ Верховна Рада України, *Про Національне антикорупційне бюро України*, Закон України 1698-VII, 14 жовтня 2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#n331>.

²⁸ Верховна Рада України, *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень*, Закон України 2617-VIII, 22 листопада 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n30>.

²⁹ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування*, Закон України 1576-IX, 29 червня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-20#n10>.

³⁰ Верховна Рада України, *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху*, Закон України 1231-IX, 16 лютого 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1231-20#n105>.

³¹ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану*, Закон України 2113-IX, 3 березня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#n2>.

³² Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування*, Закон України 2812-IX, 1 грудня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2812-20#n3>.

³³ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці*, Закон України 2839-IX, 13 грудня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#n61>.

³⁴ Верховна Рада України, *Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності*, Закон України 3687-IX, 8 травня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-20#n6>.

³⁵ Верховна Рада України, *Про застосування амністії в Україні*, Закон України 392/96-ВР, 1 жовтня 1996, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

воєнізованих формувань чи груп (ст. 187⁶)³⁶. Результати дослідження А. Вознюка переконують, що в кримінальному законодавстві окремих іноземних держав також встановлено заборону на застосування умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання щодо учасників злочинних об'єднань, зокрема: у ч. 7 ст. 76 КК Таджикистану — щодо організатора, учасника організованої групи або злочинної організації; у ч. 4 ст. 73 КК Узбекистану — щодо організатора, учасників організованої групи або злочинного співтовариства; у ч. 4 ст. 38 КК Угорщини — щодо особи, яка вчинила злочин у складі злочинної організації; у ч. 1 ст. 89 КК Киргизії — щодо засуджених за вчинення злочину в складі організованої групи чи злочинної організації, акт тероризму та створення екстремістської організації, а в ч. 8 ст. 34 КК Словаччини — щодо особи, яка вчинила злочин як член злочинної групи чи терористичної групи. Сам А. Вознюк висловлюється за обмежене застосування умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання щодо учасника злочинного об'єднання, засудженого за злочини, передбачені статтями 255, 257, 258³, 260 КК України, крім того, який активно сприяв виявленню та (або) розслідуванню злочинів, учинених у зв'язку зі створенням цих об'єднань та участю в них, а також запобіганню цим злочинам³⁷.

Цікавою є закордонна законодавча практика протидії тероризму засобами кримінального права. Зокрема, після терактів у Парижі, у квітні 2016 р. парламент Франції ухвалив закон щодо реформування пенітенціарної системи, який, зокрема, передбачає збільшення термінів покарання за терористичну діяльність без права достroкового звільнення. Аналогічні обмеження в праві достroкового звільнення від покарання передбачено в законодавстві й інших країн³⁸. Слід зазначити, що такий суворий підхід у протидії тероризму загалом узгоджується і з положеннями Закону України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV від 20 березня 2003 р., який серед принципів протидії цьому негативному явищу виокремлює невідворотність покарання за участь у терористичній діяльності (ст. 3)³⁹.

Отже, встановлення заборони на застосування певних видів звільнення від покарання до осіб, які вчинили терористичний акт, що призвів до загибелі людей та інших тяжких наслідків, є назрілим законодавчим рішенням.

Висловлюються законодавчі пропозиції обмежити застосування певних різновидів звільнення від покарання і в умовах російської агресії. Зокрема, Робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України в розробленому Проекті закону (номер 7156 від 13.03.2022) запропонувала встановити обмеження на застосування певних видів звільнення від покарання (ч. 4 ст. 74, частини 1 статей 75, 79, пункти 1, 2 ч. 3 ст. 81, пункти 1, 2 ч. 4 ст. 82, ч. 4 ст. 86 КК) до осіб, які вчинили «умисне кримінальне правопорушення, вчинене в особливий період або в умовах надзвичайного стану»⁴⁰.

Вважаємо, що встановлення заборони на застосування певних видів звільнення від покарання до осіб, які вчинили будь-яке умисне кримінальне правопорушення, вчинене в особливий період або в умовах надзвичайного стану, є занадто суворим кроком. Ба більше, постає питання про те, чи зможе держава утримувати в установах виконання покарання всіх засуджених за ці злочини. Видається доцільним встановити заборону (та обмеження) на застосування певних видів звільнення від покарання лише щодо осіб, які вчинили злочини проти основ національної безпеки та терористичні акти, як найбільш небезпечні для держави в сучасних умовах кримінальні правопорушення.

Водночас, на нашу думку, нагальним питанням є встановлення заборони (та обмеження) на застосування певних видів звільнення від покарання, що застосовуються як на етапі ухвалення вироку, так і на етапі його виконання, до осіб, які вчинили злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437–439 і ч. 1 ст. 442 КК. Станом лише на 27 квітня 2024 р. в Україні зареєстровано 130 963 злочини, з них 127 088 випадків порушення законів та звичаїв війни, вчинених у період повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України⁴¹. Видається також непослідовним рішення законодавця встановити певні обмеження на застосування ч. 1 ст. 75 КК і не поширити аналогічні обмеження на застосування ч. 4 ст. 74 КК та ч. 1 ст. 79 КК.

³⁶ Кримінальний кодекс України, 28 грудня 1960, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.

³⁷ Андрій Вознюк, «Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку» (дис. д-ра юрид. наук, Нац. акад. внутр. справ, 2018), 404–406.

³⁸ Місюра А. О., *Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України. Аналітична записка*, Національний інститут стратегічних досліджень, 3 лютого 2017, <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini>.

³⁹ Верховна Рада України, *Про боротьбу з тероризмом*, Закон України 638-IV, 20 березня 2003, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>.

⁴⁰ *Проект Закону про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо кримінальної відповідальності осіб під час особливого періоду та в умовах надзвичайного стану)*, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39213>.

⁴¹ Офіс Генерального прокурора, «Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф», <https://www.gp.gov.ua/>

Потребує в аналізованому аспекті уваги питання про заборону застосування давності у разі засудження за певні кримінальні правопорушення. Встановлені законодавчі заборони на застосування давності зумовлені виконанням Україною своїх міжнародних зобов'язань. 25 березня 1969 р. Україна ратифікувала Конвенцію про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р. У ст. 1 цієї Конвенції ООН визначено, що будь-які строки давності не застосовуються до: воєнних злочинів; злочинів проти людяності (незалежно від часу їх вчинення); вигнання внаслідок збройного нападу чи окупації та нелюдських дій, які є наслідком політики апартеїду, а також злочину геноциду⁴². 6 березня 2008 р. Україна також ратифікувала Європейську конвенцію про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25 січня 1974 р. У ст. 1 цієї Європейської конвенції також визначено перелік злочинів, до яких не застосовуються строки давності: злочини проти людяності; воєнні злочини, визначені в інших конвенціях; порушення норм або звичаїв міжнародного права⁴³. 21 серпня 2024 р. Україна також ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. та поправки до нього⁴⁴. У зв'язку з ратифікацією цього документа Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» до статей 49 та 80 КК було внесено доповнення щодо незастосування давності за злочини проти людяності (ст. 442¹ КК)⁴⁵. Доречно зазначити, що на нагальності такого законодавчого рішення вчені наголошували вже давно⁴⁶.

Заслужовують також на увагу відповідні положення проекту нового Кримінального кодексу України, розробники якого пропонують не застосовувати давність при вирішенні судом питання про непризначення покарання у зв'язку із закінченням строку давності вчинення кримінального правопорушення (ст. 3.4.4) у разі вчинення злочинів проти національної безпеки України, катування і злочинів проти міжнародного правопорядку (розділ 9.1, ст. 9.4.3 і книга 11 КК)⁴⁷.

Своєю чергою законодавча заборона на застосування давності притягнення до кримінальної відповідальності у разі вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114² КК, була встановлена Законом України № 1183-VII від 8 квітня 2014 р.⁴⁸ та Законом України № 2160-IX від 24 березня 2022 р.⁴⁹ Утім, незрозуміло, чому законодавець, встановивши в ч. 5 ст. 49 КК заборону на застосування давності у разі вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114², не передбачив такої заборони у ч. 6 ст. 80 КК. Вважаємо, що в сьогоденнішніх реаліях, зумовлених російською агресією, кримінальне законодавство України потребує нагальних змін, спрямованих на його уніфікацію.

Пеналізація злочинів є складовою частиною кримінально-правової політики держави, яка є процесом і результатом діяльності законодавця з визначення в кримінальному законі видів і розмірів покарань за злочини з метою нормативного забезпечення засобів для протидії злочинності⁵⁰. Проведений нами аналіз сучасної кримінально-правової політики свідчить про те, що на зростання певних кримінальних правопорушень законодавець реагує збільшенням не лише санкцій за їх вчинення, а й заборонами застосування до осіб, які їх вчинили, положень про звільнення від кримінальної відповідальності; пом'якшення покарання; звільнення від покарання. З огляду на це можна вважати, що пеналізація як вектор (принцип) кримінально-правової політики охоплює також процес і результат

⁴² Конвенція ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, 26 листопада 1968, https://zakon.cc/law/document/read/995_168.

⁴³ Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів, 25 січня 1974, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text.

⁴⁴ Верховна Рада України, Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього, Закон України 3909-IX, 21 серпня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.

⁴⁵ Верховна Рада України, Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього, Закон України 4012-IX, 9 жовтня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#n6>.

⁴⁶ Світлана Кучевська, «Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду» (дис. канд. юрид. наук, Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009), 270–88.

⁴⁷ Проект нового Кримінального кодексу України (контрольний текст проекту станом на 21.05.2025).

⁴⁸ Верховна Рада України, Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Закон України 1183-VII, 8 квітня 2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1183-18#n6>.

⁴⁹ Верховна Рада України, Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану, Закон України 2160-IX, 24 березня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#n7>.

⁵⁰ Наталія Гуторова, Юрій Пономаренко, «Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики», Вісник Асоціації кримінального права України 1, № 1 (2013): 40–41.

діяльності законодавця з визначення в кримінальному законі видів кримінальних правопорушень, за які не застосовуються положення про звільнення від кримінальної відповідальності; пом'якшення покарання; звільнення від покарання.

Зважаючи в аналізованому аспекті на кількість груп кримінальних правопорушень, на які за чинним кримінальним законодавством не поширюються (обмежено поширюються) окремі види звільнення від покарання, можна стверджувати, що це є конкретним правилом, яке потрібно закріпити в правилах загальних засад звільнення від покарання.

Четверте правило загальних засад звільнення від покарання

Четверте правило має врегулювати, на нашу думку, врахування судом певних елементів кримінально-правової характеристики будь-якого виду звільнення від покарання. За Ю. Бауліним, кримінально-правова характеристика кожного виду звільнення від покарання передбачає аналіз таких елементів: передумови звільнення (види покарань, їхні розміри та злочини, за які їх призначено), підстави звільнення (юридичні факти, які тільки й породжують для суду право чи обов'язок звільнити особу від покарання), умови звільнення або їх відсутність (вимоги щодо подальшої поведінки засудженого), характер такого звільнення (обов'язковий чи факультативний), кримінально-правові наслідки звільнення від покарання (сприятливі або несприятливі для особи)⁵¹. Доречно зазначити, що чимало українських учених дотримувались описаного вище підходу до аналізу різновидів звільнення від покарання. Зокрема, за таким підходом О. Горох здійснив кримінально-правову характеристику окремих видів звільнення від покарання за кримінальним законодавством України⁵². О. Марін загалом так само орієнтувався на такий підхід у характеристиці видів звільнення від покарання та його відбування⁵³. Своєю чергою С. Коломієць, встановивши однакові передумови та підстави в застосуванні певних різновидів звільнення від покарання, сформулював правила групових засад звільнення від покарання⁵⁴.

Надана нами кримінально-правова характеристика видів звільнення від покарання, передбачених розділом XII Загальної частини Кримінального кодексу України, дає змогу констатувати, що не для всіх видів звільнення від покарання можна виокремити всі складові елементи такої характеристики. Зокрема, передумови, підстави та характер певного виду звільнення від покарання визначені законодавцем майже для всіх видів звільнення від покарання. Водночас умови та кримінально-правові наслідки звільнення від покарання визначені законодавцем лише для умовних видів звільнення від покарання, що пов'язані з певними вимогами щодо подальшої поведінки засудженої особи (зокрема статті 75, 79, 81, 81¹, 82, 83, 84¹ КК).

Оскільки наше завдання полягає у визначенні правил загальних засад звільнення від покарання, що мають застосовуватися до всіх без винятку видів звільнення від покарання, вважаємо, що четверте правило цих засад має бути викладено в такій редакції: *«Звільнення від покарання здійснюється відповідно до визначених передумов і підстав, з урахуванням характеру відповідного виду звільнення від покарання»*.

П'яте правило загальних засад звільнення від покарання

П'яте правило, яке, на нашу думку, теж має бути відображено в правилах загальних засад звільнення від покарання, стосується врахування всіма правозастосовними органами положень Загальної частини КК. Це правило вимагає врахування судом усіх принципових положень, що містяться в інших нормах Загальної частини КК, зокрема положень про: завдання Кримінального кодексу України (ст. 1), чинність закону про кримінальну відповідальність у часі (статті 4, 5), правові наслідки засудження особи за межами України (ст. 9), класифікацію кримінальних правопорушень (ст. 12 КК), покарання та його мету (ч. 1 ст. 50 КК), правила та порядок визначення строків та меж видів покарань (статті 51–73, 98–103 КК). Водночас під час оцінювання можливості засудженого виправитися без застосування покарання (статті 75, 79, 104 КК) слід враховувати також положення про стадії вчинення умисного злочину (статті 13–15 КК), вину та її форми (статті 23–25 КК), співучасть у злочині (статті 26–30 КК), множинність злочинів (статті 32–35 КК), обставини, які пом'якшують (ст. 66 КК)

⁵¹ В. В. Сташис, В. Я. Тацій, ред., *Кримінальне право України: Загальна частина* (Харків: Право, 2010), 379.

⁵² Горох, «Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України», 117–23.

⁵³ Олександр Марін, *Звільнення від покарання та його відбування: навчальний посібник* (Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024).

⁵⁴ Сергій Коломієць, «Загальні засади звільнення від покарання» (дис. д-ра філософії за спец. 081 Право, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2024), 68–74.

чи обтяжують покарання (ст. 67 КК) тощо. Вважаємо, що перелік положень, які потребують врахування, може змінюватися залежно від застосування конкретних різновидів звільнення від покарання. При цьому з огляду на закріплене в Кримінальному кодексі України положення про те, що особи, які вчинили кримінальні правопорушення, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом (ч. 1 ст. 6 КК), співавтор цієї публікації О. Горох погодився з пропозицією С. Коломійця про те, що це положення має поширюватися також і на законодавчий орган у разі ухвалення ним закону України про амністію, а також Президента України у разі видання ним акта про помилування.

Отже, пропонуємо закріпити таке п'яте правило загальних засад звільнення від покарання: *«Звільнення від покарання здійснюється відповідно до положень Загальної частини Кодексу»*.

З урахуванням наведеного вище пропонуємо закріпити в ст. 74 КК такі правила загальних засад звільнення від покарання:

«Стаття 74. Засади звільнення від покарання

1. При звільненні від покарання суд дотримується загальних засад звільнення від покарання:

1) до особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення, має бути застосований справедливий вид звільнення від покарання. У разі одночасного встановлення підстав для застосування двох і більше видів звільнення від покарання має бути застосовано вид звільнення від покарання, передбачений спеціальною нормою, або той вид звільнення, який найбільше поліпшує становище особи;

2) звільнення засудженої особи від покарання, крім звільнення від покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, може застосовувати тільки суд у випадках, передбачених цим Кодексом;

3) звільнення від покарання не застосовується:

а) звільнення від покарання, передбачене частиною першою статті 74¹, частиною першою статті 75, частиною першою статті 79, частиною другою статті 86 цього Кодексу, не застосовується у разі засудження за злочин, передбачений статтями 109–114², катування, передбачене частиною третьою статті 127 цього Кодексу, терористичний акт, передбачений частинами другою або третьою статті 258 цього Кодексу, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, кримінальне правопорушення, передбачене статтями 403, 405, 407, 408, 429 цього Кодексу, вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437–439, 442, 442¹ цього Кодексу;

б) звільнення від покарання, передбачене частиною другою статті 74¹, частиною першою статті 80 цього Кодексу, не застосовується у разі засудження за злочин проти основ національної безпеки України, передбачений статтями 109–114², терористичний акт, передбачений частинами другою або третьою статті 258 цього Кодексу, катування, передбачене частиною третьою статті 127, злочини проти миру та безпеки людства, передбачені у статтях 437–439, 442, 442¹ цього Кодексу;

в) звільнення від покарання, передбачене пунктом 1 частини першої статті 81 та пунктом 1 частини першої статті 82 цього Кодексу, не застосовується до засуджених за злочин, передбачений статтями 109–114², порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією;

г) звільнення від покарання, передбачене статтею 81¹ цього Кодексу, не застосовується до осіб, засуджених за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, засуджених за вчинення умисного вбивства двох або більше осіб, або вчиненого з особливою жорстокістю, або поєднаного із зґвалтуванням або сексуальним насильством, або особливо тяжких корупційних кримінальних правопорушень чи засуджених за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 152–156¹, 258–258⁶, частиною 4 статті 286¹, статтею 348 цього Кодексу, а також до засуджених службових осіб, які згідно з підпунктом 1 пункту 3 примітки до статті 368 цього Кодексу займали особливо відповідальне становище;

4) у разі звільнення від покарання суд має встановити передумови, підстави та характер певного виду звільнення від покарання;

5) звільнення засудженої особи від покарання здійснюється відповідно до положень Загальної частини Кодексу.

...»

Викладення ст. 74 КК у запропонованій редакції вимагає доповнення Кримінального кодексу України ст. 74¹, до якої мають бути перенесені певні положення ст. 74 КК у чинній редакції.

Висновки

1. Загальні засади звільнення від покарання є структурним елементом системи засад звільнення від покарання.

2. Правила загальних засад звільнення від покарання поширюються на всі без винятку види звільнення від покарання.

3. Правила загальних засад звільнення від покарання повинні: 1) відображати мету звільнення від покарання та вирішувати проблему конкуренції видів звільнення від покарання; 2) унеможливити застосування звільнення від покарання з підстав, не передбачених Кримінальним кодексом України; 3) надати суду повну відповідь на питання про те, до кого із засуджених не можна застосовувати окремі види звільнення від покарання; 4) орієнтувати суди на дотримання передумов, підстав та характеру відповідного виду звільнення від покарання; 5) передбачити необхідність врахування під час звільнення від покарання відповідних положень Загальної частини КК.

4. Запропоновано закріпити у ст. 74 КК загальні засади звільнення від покарання.

Перспективи подальших наукових розвідок

Ми усвідомлюємо, що з розвитком історичних процесів та правової думки можуть виникнути правовідносини, що потребуватимуть відповідного додаткового врегулювання за допомогою правил загальних засад звільнення від покарання. Певні тенденції в цьому напрямі вже формуються судами. Зокрема, Касаційний кримінальний суд Верховного Суду проводить послідовну політику щодо неможливості застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК) у разі засудження за: незаконне переправлення через державний кордон України осіб, які намагалися ухилитися від мобілізації (ст. 332 КК)⁵⁵; непокору, вчинену в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці (ст. 402 КК)⁵⁶; виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників (ст. 436² КК)⁵⁷. Цілком імовірно, що згодом відповідні пропозиції можуть бути сформульовані в законопроектах про внесення змін до ст. 75 КК України. Безумовно, обґрунтованість таких законодавчих рішень потребує належного наукового вивчення.

Розробники проекту нового Кримінального кодексу України закріпили в загальних правилах призначення покарання (ч. 5 ст. 3.3.1) положення про те, що стосовно особи, якій призначене строкове ув'язнення за один злочин або за сукупністю злочинів, за наявності обставин, передбачених ч. 2 ст. 3.5.1 цього Кодексу, суд повинен розглянути питання про можливість його невиконання у зв'язку з його заміною обмеженням свободи під умовою⁵⁸. Схожу ідею висловила й А. Хильченко: науковиця пропонує з урахуванням закріпленої в ч. 2 ст. 65 КК презумпції призначення особі менш суворого виду покарання закріпити як правило загальних засад звільнення від покарання презумпцію про застосування звільнення від відбування покарання над його реальним призначенням⁵⁹.

⁵⁵ Касаційний кримінальний суд Верховного Суду, Постанова Третьої судової палати у справі № 727/6140/22, 5 липня 2023, *База правових позицій Верховного Суду*, <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/9606/document/31683>; Касаційний кримінальний суд Верховного Суду, Постанова Першої судової палати у справі № 452/1336/23, 22 серпня 2024, *База правових позицій Верховного Суду*, <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/10867/document/44037>.

⁵⁶ Касаційний кримінальний суд Верховного Суду, Постанова Першої судової палати у справі № 726/78/23, 11 липня 2023, *База правових позицій Верховного Суду*, <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/9608/document/27484>; Касаційний кримінальний суд Верховного Суду, Постанова Першої судової палати у справі № 185/4595/22, 23 травня 2024, *База правових позицій Верховного Суду*, <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/10466/document/43681>.

⁵⁷ Касаційний кримінальний суд Верховного Суду, Постанова Третьої судової палати у справі № 204/3688/22, 23 серпня 2023, *База правових позицій Верховного Суду*, <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/9853/document/33505>; Касаційний кримінальний суд Верховного Суду, Постанова Першої судової палати у справі № 127/18004/22, 28 вересня 2023, *База правових позицій Верховного Суду*, <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/9853/document/43449>.

⁵⁸ *Проект нового Кримінального кодексу України* (контрольний текст проекту станом на 21.05.2025).

⁵⁹ Анастасія Хильченко, «Відгук офіційного опонента — кандидата юридичних наук, доцента Хильченко Анастасії Сергіївни на дисертацію Коломійця Сергія Сергійовича на тему: “Загальні засади звільнення від покарання”, подану до захисту на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 “Право” за спеціальністю 081 “Право”», 12–3. 2024.

На нашу думку, пропозиції, висловлені вченими, хоча і є цікавими і мають гуманістичний характер, проте є дискусійними. Насамперед зазначимо, що санкції кримінально-правових норм створені законодавцем для того, щоб суди застосовували їх, а також вони мають функцію запобігання кримінальним правопорушенням. На наше переконання, ця функція не буде виконуватися, якщо правила загальних засад звільнення від покарання орієнтуватимуть суди замість покарання, встановленого санкцією, застосовувати до особи відразу звільнення від покарання. Також потрібно враховувати, що кримінальне законодавство передбачає значну кількість різновидів звільнення від покарання, в основі яких різні юридичні підстави. У зв'язку з цим орієнтувати суди під час ухвалення вироку відразу на застосування лише одного з видів звільнення від покарання — звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК) — видається нам некоректним.

Список використаних джерел

- Антонюк, Наталія. *Диференціація кримінальної відповідальності у кримінальному праві України*. Київ: Алерта, 2023.
- Білодід, Іван, ред. *Словник української мови*. В 11 т. Т. 4, 9. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Вознюк, Андрій. «Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку». Дис. д-ра юрид. наук, Нац. акад. внутр. справ, 2018.
- Горох, Олексій. «Принципи та загальні засади звільнення від покарання як проблема соціального замовлення». У *Правова доктрина — основа формування правової системи держави. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю Нац. акад. прав. наук України та обговор. п'ятитом. монографії «Правова доктрина України» (Харків, 20–21 листоп. 2013 р.)*, 658–61. Харків: Право, 2013.
- Горох, Олексій. «Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України». Дис. д-ра юрид. наук, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019.
- Гуторова, Наталія, Юрій Пономаренко. «Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики». *Вісник Асоціації кримінального права України* 1, № 1 (2013): 32–49.
- Кваша, Оксана, Расім Бабанли. «Конституційні принципи в нормах Кримінального кодексу України». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка* 2 (2013): 35–44.
- Коломієць, Сергій. «Поняття загальних засад звільнення від покарання». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 9–10 (2022): 63–70. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2022.9-10.63-70>.
- Коломієць, Сергій. «Концептуальна модель спеціальних правил звільнення від покарання». *Прикарпатський юридичний вісник* 6, № 53 (2023): 124–32. <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2023.24>.
- Коломієць, Сергій. «Загальні засади звільнення від покарання». Дис. д-ра філософії за спец. 081 Право, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2024.
- Костенко, Александр. «Уголовное наказание в системе средств противодействия преступности». *Право Украины* 9–10 (2012): 191–209.
- Кучевська, Світлана. «Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду». Дис. канд. юрид. наук, Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009.
- Марін, Олександр. *Звільнення від покарання та його відбування*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024.
- Місюра, А. О. *Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України. Аналітична записка*. Національний інститут стратегічних досліджень, 3 лютого 2017. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini>.
- Музика, Анатолій, Олексій Горох. *Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення*. Київ: Паливода А. В., 2012.
- Олійник, Олена. «Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом». *Підприємництво, господарство і право* 9 (2019): 216–20. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.36>.
- Офіс Генерального прокурора. «Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф». Дата звернення 15 червня 2025. <https://www.gp.gov.ua/>
- Письменський, Євген. «Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України». Дис. д-ра юрид. наук, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014.
- Письменський, Євген, Олексій Горох. «Про напрями сучасного реформування кримінального законодавства України у сфері звільнення від покарання». У *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України: матеріали міжнар. конф., м. Харків, 17–19 жовтня 2019 р.*, редкол.: В. Я. Тацій, А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін., 299–300. Харків: Право, 2019.

- Примак, Володимир. «Справедливість цивільно-правової відповідальності у співвідношенні з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності та пропорційності». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* 24, № 2 (2014): 85–9.
- Резнік, Юлія. «Співвідношення принципів гуманізму та справедливості при призначенні покарання». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України* 3 (2016): 195–204.
- Рябчинська, Олена. *Система покарань в Україні: поняття, значення та принципи побудови*. Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2013.
- Сташис, В. В., В. Я. Тацій, ред. *Кримінальне право України: Загальна частина*. Харків: Право, 2010.
- Уголовное наказание*. Киев — Донецк: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого, Донецк. ин-т внутр. дел, 1997.
- Хильченко, Анастасія. «Відгук офіційного опонента — кандидата юридичних наук, доцента Хильченко Анастасії Сергіївни на дисертацію Коломійця Сергія Сергійовича на тему: “Загальні засади звільнення від покарання”, поданої до захисту на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 “Право” за спеціальністю 081 “Право”». 2024.
- Хряпінський, Петро. «Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: теоретичні, законотворчі та правозастосовні проблеми». Дис. д-ра юрид. наук, Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2010.
- Von Hirsch, Andrew. “Recent Trends in American Criminal Sentencing Theory.” *Maryland Law Review* 42, no. 1 (1983): 6–36. <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol42/iss1/6>.

Bibliography

- Antoniuk, Nataliia. *Dyferentsiatsiia kryminalnoi vidpovidalnosti u kryminalnomu pravi Ukrainy*. Kyiv: Alerta, 2023 [in Ukrainian].
- Bilodid, Ivan, ed. *Slovnnyk ukrainskoi movy*. In 11 vols. Vols. 4, 9. Kyiv: Naukova Dumka, 1970–1980 [in Ukrainian].
- Gorokh, Oleksiy. “Pryntsypy ta zahalni zasady zvilnennia vid pokarannia yak problema sotsialnoho zamovlennia.” In *Pravova doktryna — osnova formuvannia pravovoi systemy derzhavy. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 20-richchiiu Nats. akad. prav. nauk Ukrainy ta obhovor. piatytom. monohrafii “Pravova doktryna Ukrainy” (Kharkiv, 20–21 lystop. 2013 r.)*, 658–61. Kharkiv: Pravo, 2013 [in Ukrainian].
- Gorokh, Oleksiy. “Zvilnennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia za kryminalnym pravom Ukrainy.” Doctoral diss., V. M. Koretsky Institute of State and Law, NAS of Ukraine, 2019 [in Ukrainian].
- Gutorova, Nataliia, and Yurii Ponomarenko. “The Penalization of Crimes as Way of Criminal and Legal Policy.” *Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine* 1, no. 1 (2013): 32–49 [in Ukrainian].
- Khriapinskyi, Petro. “Zaokhochuvalni normy u kryminalnomu zakonodavstvi Ukrainy: teoretychni, zakonotvorchi ta pravozastosovni problemy.” Doctoral diss., Yaroslav Mudryi National Law University, 2010 [in Ukrainian].
- Khylchenko, Anastasiia. “Vidhuk ofitsiinoho oponenta — kandydata yurydychnykh nauk, dotsenta Khylichenko Anastasii Serhiivny na dysertatsiiu Kolomiitsia Serhiiia Serhiiovycha na temu: «Zahalni zasady zvilnennia vid pokarannia», podanoi do zakhystu na zdobuttia stupenia doktora filosofii v haluzi znan 08 «Pravo» za spetsialnistiu 081 «Pravo».” 2024 [in Ukrainian].
- Kolomiets, Serhii. “Concept of Guidelines of Release from Punishment.” *NaUKMA Research Papers. Law* 9–10 (2023): 63–70. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2022.9-10.63-70> [in Ukrainian].
- Kolomiets, Serhii. “Conceptual Model of Special Rules of Release from Punishment.” *Subcarpathian Law Herald* 6, no. 53 (2023): 124–32. <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2023.24> [in Ukrainian].
- Kolomiets, Serhii. “Guidelines of release from punishment.” PhD diss., V. M. Koretsky Institute of State and Law, NAS of Ukraine, 2024 [in Ukrainian].
- Kostenko, Aleksandr. “Ugolovnoe nakazanie v sisteme sredstv protivodeistviia prestupnosti.” *Law of Ukraine* 9–10 (2012): 191–209 [in Russian].
- Kuchevska, Svitlana. “Problemy harmonizatsii zakonodavstva Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist ta Statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu.” PhD diss., Lviv State University of Internal Affairs, 2009 [in Ukrainian].
- Kvasha, Oksana, and Rasim Babanly. “Konstyutsiini pryntsypy v normakh kryminalnoho kodeksu Ukrainy.” *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko* 2 (2013): 35–44 [in Ukrainian].
- Marin, Oleksandr. *Zvilnennia vid pokarannia ta joho vidbuvannia*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 2024 [in Ukrainian].
- Misyura, A. O. *Inozemnyi dosvid protydii teroryzmu: vysnovky dlia Ukrainy. Analitychna zapyska [Foreign experience in countering terrorism: conclusions for Ukraine. Analytical note]*. National Institute for Strategic Studies, February 3, 2017. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemnyi-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini> [in Ukrainian].

- Muzyka, Anatolii, and Gorokh Oleksiy. *Pokarannia ta yoho zastosuvannia za zlochynty proty zdorovia naseleennia*. Kyiv: Palyvoda A. V., 2012 [in Ukrainian].
- Office of the Prosecutor General. "Zlochynty, vchyneni v period povnomasshtabnoho vtorhnennia rf." Accessed June 15, 2025. <https://www.gp.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Oliinyk, Olena. "Sutnist pryntsypu spravedlyvosti za mizhnarodnym kryminalnym pravom." *Entrepreneurship, Economy and Law* 9 (2019): 216–7. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.36> [in Ukrainian].
- Prymak, Volodymyr. "Justice of Civil Liability in Relation to the Principles of Reasonableness, Good Faith, Rule of Law, Legal Equality and Proportionality." *Uzhhorod National University Herald. Series: Law* 24, no. 2 (2014): 85–9 [in Ukrainian].
- Pysmenskyi, Yevhen. "Teoretyko-prykladni problemy zvlennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia za kryminalnym pravom Ukrainy." Doctoral diss., Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
- Pysmenskyi, Yevhen, and Oleksiy Gorokh. "Pro napriamy suchasnoho reformuvannia kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi zvlennia vid pokarannia." In *Kontseptualni zasady novoi redaktsii Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Materials of the international conference, Kharkiv, October 17–19, 2019*, edited by V. Tatsii, A. Hetman, Yu. Baulin et al., 299–300. Kharkiv: Pravo, 2019 [in Ukrainian].
- Reznik, Yuliia. "Spivvidnoshennia pryntsypiv humanizmu ta spravedlyvosti pry pryznachenni pokarannia." *Scientific Journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine* 3 (2016): 195–204 [in Ukrainian].
- Riabchynska, Olena. *Systema pokaran v Ukraini: poniattia, znachennia ta pryntsypy pobudovy*. Zaporizhzhia: Aktsent Invest-treid, 2013 [in Ukrainian].
- Stashys, V., and V. Tatsii, eds. *Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna*. Kharkiv: Pravo, 2010 [in Ukrainian].
- Ugolovnoe nakazanie*. Kyiv — Donetsk: V. M. Koretsky Institute of State and Law, Donetsk University of Internal Affairs, 1997 [in Russian].
- Von Hirsch, Andrew. "Recent Trends in American Criminal Sentencing Theory." *Maryland Law Review* 42, no. 1 (1983): 6–36. <https://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol42/iss1/6>.
- Vozniuk, Andrii. "Teoretychni ta praktychni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti za stvorennia zlochyynykh obiednan ta uchast u nykh yak posiahannia na hromadsku bezpeku." Doctoral diss., National Academy of Internal Affairs, 2018 [in Ukrainian].

Oleksiy Gorokh

Doctor of Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Criminal and Criminal Procedural Law,

Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0002-9050-4581>

gorokh.oleksiy@ukma.edu.ua

Serhii Kolomiets

PhD in Law, Senior Lecturer,

Department of Management and Public Administration,

Faculty of Economics and Business,

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University, Zaporizhzhia, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-9023-5310>

kolomietss97@gmail.com

LEGISLATIVE MODEL OF THE GENERAL PRINCIPLES OF RELEASE FROM PUNISHMENT

Abstract

The article investigates the legal phenomenon of “the general principles of release from punishment”. It is established that legislators and scientists do not pay enough attention to the issue of formulating in the legislation the guidelines on release from punishment as a system with the corresponding components: general, group and special principles.

The work further develops the provisions on the general principles of the release from punishment, which should apply to all types of release from punishment without exception,

It is substantiated that the first rule, which deserves to be enshrined in the general principles of release from punishment, should reflect courts’ consideration of the purpose of release from punishment. The purpose of release from punishment is the fair application of the law on criminal liability to each convicted person, considering the specifics of the particular criminal offense and the identity of the guilty person. The criteria for fair release from punishment are determined. Another component of the analyzed rule should give the court an answer to the question of what to do if several equitable types of release from punishment can be applied to a person at the same time. It is proposed that in the event of simultaneous establishment of grounds for applying two or more types of release from punishment, the type of release from punishment provided for by a special norm or the type of release that most improves the person’s situation should be applied.

The second rule that deserves to be consolidated is the rule on the application to convicted persons of only those types of release from punishment that are provided for in the Criminal Code of Ukraine. This provision is aimed at preventing the application of release from punishment to convicted persons on the grounds provided for in the Criminal Procedure and Criminal Enforcement Codes of Ukraine.

The third rule should give the court a comprehensive answer to the question of which persons cannot be subject to certain types of release from punishment. It is determined which convicted persons cannot be subject to certain types of release from punishment.

The fourth rule should guide the courts in observing the prerequisites, grounds and nature of the relevant type of release from punishment.

The fifth rule, which should also be reflected in the general principles of release from punishment, concerns the obligation of all law enforcement agencies to consider the provisions of the General Part of the Criminal Code. A list of all the fundamental provisions contained in other norms of the General Part of the Criminal Code that must be considered when deciding on release from punishment is provided.

Possible legal relationships that may require appropriate additional regulation through the rules of general principles of release from punishment are analyzed.

A legislative model of the general principles of release from punishment is formulated.

Keywords: release from punishment, guidelines for release from punishment, general principles of release from punishment, rules of release from punishment.

Матеріал надійшов 15.04.2025

Схвалено до публікації 09.09.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.54-62

УДК 34.01:346.1

Максим Дубіцький

Аспірант кафедри кримінального та кримінального процесуального права
факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»;
менеджер з управління ризиками та комплаєнсу компанії «Контінентал Фармерз Груп», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0005-5370-5738>
maksym.dubitskyi@ukma.edu.ua

ПОНЯТТЯ «КОМПЛАЄНС»: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто поняття «комплаєнс» і надано його дефініцію. Проаналізовано історичне формування цього явища, зокрема в США, та вплив міжнародних норм на його розвиток в Україні. Досліджено наукові підходи до визначення цього поняття і висловлено критичні зауваження щодо підходу, за яким комплаєнс розглядають як процес управління ризиками. Автор пропонує розуміти комплаєнс як постійний процес, організований учасником суспільних відносин, забезпечення відповідності його діяльності вимогам законодавства, нормативним, внутрішнім та добровільно взятим на себе вимогам у сфері, в якій такий учасник веде діяльність. Також проаналізовано основні підходи до розуміння цього поняття в законодавстві України, зокрема, виявлено розбіжності в дефініціях цього терміна. Обґрунтовано необхідність уніфікації визначення комплаєнсу для уникнення суперечностей під час правозастосування. Наголошено на необхідності популяризації державою комплаєнсу серед учасників суспільних відносин як внутрішнього інструменту саморегуляції, який, з одного боку, допомагає державі створити середовище, в якому такі учасники самостійно й добровільно дотримуються вимог законодавства, а з іншого — дає змогу учасникам забезпечити ведення діяльності відповідно до застосованих вимог та запобігати їхньому порушенню.

Ключові слова: відповідність, процес забезпечення відповідності, комплаєнс-ризик, учасник суспільних відносин, запобігання порушенням.

Постановка проблеми

У сучасному світі, де правове регулювання постійно змінюється, а вимоги до ведення бізнесу стають дедалі суворішими, питання ведення господарської діяльності відповідно до таких вимог набуває особливої актуальності. Глобалізація, розвиток міжнародних стандартів та зростання тиску з боку державних регуляторів зумовлюють необхідність для суб'єктів господарювання впроваджувати ефективні механізми й використовувати інструментарій, який допомагає забезпечити ведення діяльності відповідно до правових норм і запобігати порушенням.

Одним із таких інструментів є комплаєнс. Це явище є новим для українського контексту. У науковому та правовому середовищі України немає єдиного підходу до визначення цього поняття, його суті та змісту, що створює труднощі в розумінні, а також у використанні на практиці, зокрема суб'єктами господарювання. Своєю чергою, різноманітність думок науковців і законодавчих визначень цього явища, а подекуди їхня полярність впливають на подальше усвідомлення, дослідження напрямку розвитку та еволюції як поняття, так і його окремих елементів, які в сукупності становлять систему. Це зумовлює потребу в поглибленому аналізі цього явища, дослідженні наукових і законодавчих підходів до його визначення та розуміння.

Метою статті є визначення поняття «комплаєнс» на основі розкриття його сутності та аналізу наукових і законодавчих підходів до його розуміння в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання визначення терміна «комплаєнс» є предметом багатьох наукових досліджень. Зокрема, дефініцію цього поняття у своїх публікаціях надавали Н. Москаленко, А. Коршун, С. Шелудько, О. Колодізев та ін. Водночас у науковій літературі приділено недостатньо уваги порівнянню різних законодавчих дефініцій терміна «комплаєнс» та оцінюванню наслідків впливу їхнього співіснування на правозастосування, що свідчить про потребу в проведенні такого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження

Цілком слушним є зауваження О. Новікова та А. Симкіної, що в науковій літературі немає єдиного визначення поняття «комплаєнс»¹. Це зумовлено, серед іншого, тим, що цей термін використовують у різних сферах суспільних відносин: запобігання корупції, податкова і банківська діяльність, господарювання, запобігання та протидія відмиванню злочинних доходів. Визначення комплаєнсу відрізняється з огляду на вплив і специфіку сфери та розуміння науковцем його сутності.

Термін «комплаєнс» (*compliance*) є англіцизмом, у перекладі з англійської означає «виконання, дотримання (правових норм тощо)»².

У науковій літературі виникнення явища «комплаєнс» пов'язують з ухваленням у 1977 р. у Сполучених Штатах Америки Закону «Про корупцію за кордоном» (the Foreign Corrupt Practices Act, далі — FCPA). У 1991 р. було прийнято «Керівні принципи США з винесення вироків» (US Sentencing Guidelines Manual), які доповнили розділом 8 (Sentencing of Organizations), відомим як Федеральні рекомендації щодо винесення вироків організаціям (the Federal Sentencing Guidelines for Organizations, далі — FSGO)³. FCPA мав екстериторіальну дію щодо притягнення до відповідальності організацій (у тому числі іноземних) та їхніх посадових осіб за підкуп іноземних посадовців у разі наявності певних умов, передбачених FCPA⁴. Згідно з FCPA, видами покарання за підкуп іноземних посадовців, зокрема, є позбавлення волі та сплата штрафів (строк позбавлення волі та розмір штрафу залежать від порушення тих чи тих вимог FCPA)⁵. Окрім відповідальності, цей документ встановив вимоги до ведення діяльності певними організаціями, дотримання яких є обов'язковим⁶.

FSGO передбачив обставини, які суд враховує під час визначення міри покарання щодо організацій⁷. Зокрема, наявність в організації ефективної програми є пом'якшувальною обставиною для визначення міри покарання⁸. Згодом таку програму назвуть етичною та комплаєнс-програмою⁹. Для того щоб вона була ефективною, компанія повинна проявляти належну обачність для запобігання і виявлення протиправної поведінки, а також в інші способи сприяти організаційній культурі, яка заохочує етичну поведінку й відданість дотриманню закону¹⁰.

Як зауважує М. Джозефсон, FSGO не вимагає від компаній впровадження ефективної етичної та комплаєнс-програми, проте містить серйозні стимули для цього, що має вияв у поблажливому ставленні, якщо компанію засуджено за федеральний злочин¹¹. Було введено посаду головного комплаєнс-офіцера (*chief compliance officer*), який відповідає за розроблення, адміністрування та нагляд за впровадженням цієї програми¹².

¹ О. В. Новіков та А. Є. Симкіна, «Комплаєнс-підхід до запобігання корупції у приватній сфері», *Питання боротьби зі злочинністю* 34 (2017): 65, <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/155350>.

² В. І. Карабан, *Англійсько-український юридичний словник: понад 75 тисяч слів та словосполучень юридичної підмови та близько 160 тисяч українських перекладних відповідників* (Вінниця: Нова книга, 2004), 200.

³ Див. напр.: А. В. Коршун, «Комплаєнс у сфері господарювання: історичний аспект становлення та тенденції розвитку», *Право і суспільство* 6 (2020): 64, <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.10>.

⁴ U.S. Congress, *Foreign Corrupt Practices Act of 1977*, Public Law 95-213, 95th Congress. 91 Stat. 1494, December 19, 1977, § 78dd-3, <https://www.justice.gov/criminal/criminal-fraud/statutes-regulations>.

⁵ Ibid., § 78ff.

⁶ Ibid., § 78m.

⁷ U.S. Sentencing Commission, *United States Sentencing Guidelines Manual*, 1991 edition, with amendments to Chapter 8, November 1, 1991, 347, https://www.ussc.gov/sites/default/files/pdf/guidelines-manual/1991/manual-pdf/Chapter_8.pdf.

⁸ Ibid.

⁹ U.S. Sentencing Commission, *Amendment 673*, <https://www.ussc.gov/guidelines/amendment/673>.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Michael Josephson, «History of the Integrity, Ethics and Compliance Movement: A Cautionary Tale for CEOs and Corporate Directors», *ETHIKOS* 28, no. 1 (2014): 14, <https://assets.corporatecompliance.org/portals/1/PDF/Resources/ethikos/past-issues/2014/scce-2014-01-ethikos-josephson.pdf>.

¹² Ibid., 14–15.

Отже, наявність етичної та комплаєнс-програми не була обов'язковою вимогою для організацій, проте створення органами державної влади США відповідного середовища стимулювало американські компанії до її впровадження. Власне, як зазначає Ш. Дж. Гріфітт, саме американська влада була рушійною силою розвитку комплаєнсу¹³.

Такі умови, запропоновані американською владою, спонукали до створення в структурі компанії нових підрозділів, відповідальних за впровадження і нагляд за етичною та комплаєнс-програмою. Робота цих підрозділів була спрямована не лише на відповідність діяльності компанії вимогам законодавства, а й на створення всередині компанії середовища, яке б запобігало протиправній поведінці її працівників. Тобто ця програма та підрозділи, які відповідали за її впровадження, мали передовсім такі завдання: 1) забезпечити відповідність діяльності компанії законодавству; 2) створити в компанії середовище, спрямоване на запобігання вчиненню порушень працівниками.

У науковій літературі виникнення поняття «комплаєнс» в Україні пов'язують із розвитком великих іноземних компаній на внутрішньому ринку¹⁴, а також із банківською сферою¹⁵. Слід погодитися з тим, що в Україні цей термін бере початок із банківської сфери, де характер відносин є імперативним і вимагає ведення діяльності відповідно до всіх правил, вимог та нормативно-правових актів учасниками цих відносин з огляду на чутливість і матеріальність сфери. На підтвердження цієї тези варто звернутися до постанови Правління Національного банку України від 28.03.2007 № 98 «Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України», у яких уперше було закріплено термін «комплаєнс» та надано його визначення на рівні нормативно-правового акта¹⁶. Згідно з абзацом 10 п. 1.12 Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України, комплаєнс — це дотримання вимог законодавства та внутрішніх процедур, а саме необхідність знати, розуміти та дотримуватися всіх вимог законодавства України, нормативів, положень і правил, внутрішніх політик, стандартів та кодексів із питань діяльності банку.

У науковій літературі визначення цього терміна варіює залежно від сфери суспільних відносин і/або підходу.

У контексті банківської сфери серед науковців поширений підхід до визначення комплаєнсу як процесу управління ризиками. Наприклад, О. Колодізєв та О. Коцюба розглядають комплаєнс як «процес управління комплаєнс-ризиками, що виступає однією з функцій банку і банківської системи в цілому та на меті якого є контроль за відповідністю державних та внутрішньобанківських норм і правил міжнародним для захисту фінансової безпеки банку»¹⁷. Н. Москаленко розуміє комплаєнс як процес управління ризиками для добросовісного виконання законодавства, норм етики й принципів ділових відносин, метою якого є підтримка належних правил, стандартів поведінки на ринку та підтримання іміджу організації¹⁸. С. Подоляк також визначає комплаєнс через призму управління можливими ризиками невідповідності господарської діяльності юридичної особи нормам права з метою мінімізації або попередження суттєвих збитків та втрати репутації¹⁹. Важко погодитися з цим підходом, який пропонує розглядати комплаєнс як процес управління ризиками. По-перше, такий підхід не враховує історичного контексту появи комплаєнсу. По-друге, він звужує розуміння комплаєнсу до процесу управління ризиками, що, з одного боку, фактично переносить його в царину ризик-менеджменту, а з іншого — обмежує повноту розуміння ролі комплаєнсу та його призначення в діяльності організації, що є суттєвим недоліком цього підходу. Також виникає питання щодо визначення мети комплаєнсу та мети управління ризиками в умовах, коли одне поняття пояснюють іншим, та їхнього співвідношення між собою.

¹³ Sean J. Griffith, "Corporate Governance in an Era of Compliance," *William & Mary Law Review* 6, no. 57 (2016): 2092, <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol57/iss6/4>.

¹⁴ Див., напр.: С. В. Тимошенко, «Деякі питання застосування системи комплаєнс-контролю для підтримки системи управління ризиками», *Публічне управління та митне адміністрування* 1(16) (2017): 160, <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/2863>.

¹⁵ Див., напр.: Світлана Подоляк, «Комплаєнс-контроль у діяльності юридичних осіб в Україні», *Підприємництво, господарство і право* 12 (2020): 71, <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.11>; Н. В. Москаленко, «Теоретичні аспекти запровадження комплаєнс-контролю в Україні», *Економічний вісник. Серія: Фінанси, облік, оподаткування* 2 (2016): 111, http://nbuv.gov.ua/UJRN/ehsfat_2018_2_17.

¹⁶ Національний банк України, *Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України*, Постанова 98, 28 березня 2007, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07#Text>.

¹⁷ Олег Колодізєв та Олена Коцюба, «Розвиток теоретичних основ забезпечення фінансової стабільності банку за результатами морфологічного аналізу сутності поняття "комплаєнс"», *Бізнес-інформ* 12 (2018): 369, <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/25090>.

¹⁸ Москаленко, «Теоретичні аспекти запровадження комплаєнс-контролю в Україні», 111.

¹⁹ Подоляк, «Комплаєнс-контроль у діяльності юридичних осіб в Україні», 74.

Можна припустити, що суттєвий вплив на формування такого підходу в банківській сфері, де комплаєнс здебільшого розглядають через призму управління комплаєнс-ризиком, мав документ, опублікований у 2005 р. Базельським комітетом з банківського нагляду щодо ризику невідповідності та функції комплаєнсу в банках, у якому й було надано визначення поняття комплаєнс-ризиком та зазначено про необхідність управління банком таким ризиком. За цим документом, комплаєнс-ризик — це ризик юридичних або регуляторних санкцій, значних фінансових втрат або втрати репутації, які банк може понести внаслідок невиконання законів, регламентів, правил, стандартів саморегулюючих організацій та кодексів поведінки, що застосовуються до його банківської діяльності²⁰. Також цей документ вплинув і на формування нормативно-правових документів Національним банком України щодо підходу стосовно управління банками ризиками, зокрема й комплаєнс-ризиком. Наприклад, постановою Правління Національного банку України від 11.06.2018 № 64 «Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах» виконання функцій з управління комплаєнс-ризиком покладено на підрозділ контролю за дотриманням норм (комплаєнс)²¹.

Безперечно, як банкам, так і іншим суб'єктам господарювання потрібно управляти комплаєнс-ризиком. Це повинні робити відповідальні підрозділи банку або іншого суб'єкта господарювання, які мають належну компетенцію і несуть за це відповідальність. Проте це не є підставою для того, щоб вважати комплаєнс виключно процесом управління ризиками. Варто наголосити, що управління комплаєнс-ризиком потрібно розглядати як одну з функцій комплаєнсу.

Полярне визначення пропонує С. Шелудько: комплаєнс — це стан відповідності всіх елементів, процесів і систем організації чинним застосовним нормам правового, професійного, технічного, етичного, екологічного характеру²². Тобто С. Шелудько розглядає комплаєнс як результат відповідності організації, а не процес досягнення або забезпечення нею такої відповідності. Водночас виникає логічне запитання щодо поняття, яке має використовуватися у разі стану невідповідності всіх елементів, процесів і систем організації застосовним нормам. Складно погодитися з цим визначенням, оскільки не взято до уваги суть і зміст поняття «комплаєнс». Статичне розуміння комплаєнсу ігнорує його динамічний і процесуальний характер.

У розрізі сфери господарювання А. Коршун пропонує під поняттям «комплаєнс» розуміти внутрішній процес забезпечення суб'єктом господарювання відповідності його діяльності вимогам законодавства, нормам міжнародно-правових актів екстериторіальної дії, локальним актам такого суб'єкта, стандартам саморегулюючих організацій у певній сфері через формування корпоративної культури, здійснення комплаєнс-контролю ризиків та використання інших засобів реалізації комплаєнсу²³. Варто погодитися із запропонованим визначенням поняття «комплаєнс» саме як внутрішнього процесу забезпечення таким суб'єктом відповідності своєї діяльності певним вимогам. Адже для суб'єкта господарювання важливо вести діяльність відповідно до вимог, щоб запобігти настанню негативних наслідків у разі невідповідності. Для забезпечення такої відповідності суб'єкт самостійно вживає комплекс заходів та активних дій, зокрема: а) створення відповідального підрозділу у своїй структурі або призначення відповідальних працівників, покладаючи на останніх завдання забезпечити таку відповідність діяльності організації вимогам; б) розроблення внутрішніх політик, процедур та процесів для формалізації правил і вимог, яких повинні дотримуватися суб'єкт та працівники; в) контроль (покладає виконання такого контролю на відповідальний підрозділ) виконання суб'єктом та його працівниками тих чи тих вимог; г) підвищення обізнаності працівників щодо потреби в неухильному виконанні таких вимог; г) відстежування внесення змін у законодавство, оновлення інших вимог тощо; д) управління комплаєнс-ризиком; е) розроблення механізмів звітності та реагування на невідповідності; є) формування комплаєнс-культури; ж) запобігання вчиненню працівниками порушень внутрішніх і зовнішніх вимог тощо. Варто наголосити, що саме процес забезпечення відповідності дає змогу охопити всі дії та заходи, які в сукупності становлять комплаєнс-систему.

²⁰ Bank for International Settlements, "Compliance and the compliance function in banks," 7, accessed March 18, 2025, <https://www.bis.org/publ/bcbs113.htm>.

²¹ Національний банк України, *Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах*, Постанова 64, 11 червня 2018, п. 40, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#Text>.

²² С. А. Шелудько, «Правова природа комплаєнсу та його архетипи в банківських установах», *Аналітично-порівняльне правознавство* 3 (2023): 168, <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.29>.

²³ А. Коршун, «Щодо визначення поняття "комплаєнс" і його характерних ознак у сфері господарювання», *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 124, № 5 (2022): 59, <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-9>.

Такий процес є постійним, оскільки потрібно забезпечувати відповідність як зовнішнім (вимоги національних і міжнародних нормативно-правових актів, міжнародних договорів, стандартів саморегулювальних організацій), так і внутрішнім (вимоги, встановлені самим суб'єктом) нормам і вимогам. Характерною рисою останніх є оновлення, розширення та/або зміна, а також іноді скасування та прийняття нових норм і вимог. Це означає, що суб'єкт господарювання повинен вживати активних дій щодо відстежування внесення будь-яких змін, оновлень, скасування та/або прийняття нових норм і вимог, щоб вчасно реагувати й вносити відповідні зміни у свою діяльність, аби не порушувати й відповідати їм. Отже, ознакою процесу забезпечення відповідності є його постійність (безперервність).

Також слід погодитися з А. Коршун щодо виду вимог. Саме суб'єкт господарювання визначає для себе, окрім імперативних, інші вимоги, яким його діяльність повинна відповідати. Це, зокрема, можуть бути вимоги, які суб'єкт господарювання зобов'язується виконувати з власної ініціативи, або вимоги, встановлені суб'єктом самостійно (наприклад, коли він розробляє внутрішні документи, в яких декларує певні етичні стандарти своєї діяльності, а його працівники повинні їх дотримуватися).

Варто зауважити, що комплаєнс можуть здійснювати не лише суб'єкти господарювання. Комплаєнс є універсальним інструментом, який можуть використовувати й інші учасники суспільних відносин, наприклад, громадські організації, громадські об'єднання, органи державної влади. Яскравим прикладом останніх є Національне антикорупційне бюро України, яке взяло на себе зобов'язання відповідати вимогам міжнародного стандарту ISO 37001:2016 щодо системи управління протидії корупції та у 2019 р. отримало сертифікат про відповідність цьому стандарту²⁴. Тому доцільно під час визначення поняття комплаєнсу розуміти учасників суспільних відносин як суб'єктів, які здійснюють такий процес. Це дає змогу охопити всіх можливих суб'єктів, які використовують або можуть використовувати комплаєнс у своїй діяльності.

В Україні поняття «комплаєнс» має визначення на рівні законів. Термін «комплаєнс» закріплений у Законі України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» (далі — Закон України № 1953-IX)²⁵. Законодавець визначив комплаєнс як постійний процес, регламентований внутрішніми документами надавача фінансових послуг, що здійснюється з метою виявлення та запобігання ризикам, які можуть виникати під час здійснення ним діяльності, передбаченої законом, внаслідок невідповідності такої діяльності вимогам законодавства та/або іншим вимогам (правилам, стандартам, принципам) щодо здійснення такої діяльності шляхом: 1) спостереження та контролю за відповідністю внутрішніх документів таких осіб вимогам законодавства та/або іншим вимогам; 2) контролю за дотриманням та виконанням працівниками надавача фінансових послуг внутрішніх документів, вимог законодавства й інших вимог (п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону України № 1953-IX).

Варто зазначити, що наведене вище визначення є дискусійним. Згідно із Законом України № 1953-IX, метою комплаєнсу є виявлення та запобігання ризикам. Для законодавця забезпечення відповідності надавачем фінансових послуг діяльності вимогам законодавства та/або іншим вимогам є пріоритетом й основною метою, яка, зокрема, досягається через комплаєнс. Звуження мети комплаєнсу до виявлення і запобігання ризикам автоматично звужує розуміння всіх етапів комплаєнсу, яке це визначення не охоплює (зокрема реагування на виявлену невідповідність, управління наслідками реалізації невідповідності, проведення просвітницьких заходів стосовно підвищення комплаєнс-культури, створення середовища, спрямованого на запобігання вчиненню порушень працівниками надавача фінансових послуг тощо). Підтвердженням такого звуження є вичерпний перелік шляхів, який наводить законодавець у визначенні, а саме контроль і спостереження. Слід наголосити, що у визначенні мети комплаєнсу законодавцю варто орієнтуватися на забезпечення відповідності, яка є ширшою категорією, тобто охоплюватиме виявлення та запобігання ризикам як один із заходів, який використовуватиме надавач фінансових послуг для досягнення цієї мети.

Іншим слабким місцем цієї дефініції є вказівка на «...інші вимоги (правила, стандарти, принципи) щодо здійснення такої діяльності...», проте без конкретизації, чи йдеться про міжнародні стандарти, галузеві практики, чи вимоги регуляторів, що на практиці може призвести до правової невизначеності.

Отже, можна зробити висновок, що наведене вище законодавче визначення комплаєнсу є недостатнім, не відображає всіх його аспектів та елементів і потребує доопрацювання.

²⁴ НАБУ, «Система протидії корупції у НАБУ відповідає вимогам стандарту ISO 37001:2016», НАБУ: офіційний вебсайт, <https://nabu.gov.ua/news/novyny-systema-protydiyi-korupciyi-u-nabu-vidpovidaye-vymogam-standartu-iso-370012016/>.

²⁵ Верховна Рада України, *Про фінансові послуги та фінансові компанії*, Закон України 1953-IX, 14 грудня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text>.

Проте визначення терміна «комплаєнс» у Законі України № 1953-IX дало поштовх до подальшої інтеграції і використання цього поняття в інших сферах суспільних відносин. Наприклад, термін «комплаєнс» вжито в Законі України «Про кредитні спілки» (далі — Закон України № 3254-IX)²⁶, проте стосовно його значення ч. 3 ст. 1 цього Закону відсилає до Закону України № 1953-IX. Згідно з ч. 1 ст. 27 Закону України № 3254-IX, контроль за дотриманням норм (комплаєнс) — це організація забезпечення відповідності діяльності кредитної спілки вимогам законодавства, внутрішнім документам кредитної спілки, стандартам професійних об'єднань, дія яких поширюється на кредитну спілку, та виконання інших функцій, визначених Національним банком України.

Також термін «комплаєнс» визначено в п. 24 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (далі — Закон України № 3480-IV)²⁷ як:

регламентований внутрішніми документами професійного учасника ринків капіталу та організованих товарних ринків або особи, яка здійснює діяльність, пов'язану з ринками капіталу та організованими товарними ринками, безперервний процес, спрямований на забезпечення та покращення:

- а) опису всіх внутрішніх процесів, пов'язаних з провадженням професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринках або діяльності, пов'язаної з ринками капіталу та організованими товарними ринками;
- б) відповідності внутрішніх документів, що описують передбачені підпунктом «а» цього пункту процеси, вимогам законодавства про ринки капіталу та організовані товарні ринки, правил організованого ринку, учасником якого є такий професійний учасник або на якому його цінні папери допущені до торгів, стандартів, правил, інших внутрішніх документів саморегульованої організації професійних учасників ринків капіталу, у разі якщо професійний учасник є членом такої саморегульованої організації, а також відповідності бізнес-плану (бізнес-стратегії), ухваленого наглядовою радою або іншим органом, відповідальним за здійснення нагляду професійного учасника;
- в) виконання працівниками професійного учасника ринків капіталу та організованих товарних ринків або особи, яка здійснює діяльність, пов'язану з ринками капіталу та організованими товарними ринками, правил та процедур, що описують передбачені підпунктом «а» цього пункту процеси.

Це визначення комплаєнсу є вичерпним щодо розуміння вимог, яким повинні відповідати внутрішні процеси. Також воно є ширшим і потенційно охоплює всі елементи комплаєнс-системи. Цей процес, регламентований внутрішніми документами професійного учасника ринків капіталу та організованих товарних ринків або особи, яка здійснює діяльність, пов'язану з ринками капіталу та організованими товарними ринками, спрямований на покращення й забезпечення: а) опису всіх внутрішніх документів; б) відповідності таких документів вимогам, переліченим у цьому визначенні; в) виконання працівниками правил та процедур, описаних у внутрішніх документах. Законодавець у цій дефініції не обмежує згаданих суб'єктів, яким саме способом потрібно здійснювати таке покращення і забезпечення. Це дає можливість суб'єкту використовувати всі елементи комплаєнс-системи або лише ті, які є доцільними, враховуючи його розмір, потреби та можливості. Отже, слід погодитися, що така дефініція є досконалішою і розкриває суть комплаєнсу.

Полярну законодавчу дефініцію до визначень, наведених у Законі України № 1953-IX, Законі України № 3480-IV та Законі України № 3254-IX, закріплено в Податковому кодексі України (далі — ПКУ). Згідно з пп. 14.1.221¹ п. 14.1 ст. 14 ПКУ, комплаєнс — система заходів та процедур, що здійснюються контролюючими органами, з метою підвищення рівня добровільного виконання податкових та інших обов'язків платниками податків відповідно до вимог податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, та зменшення ймовірності настання податкового ризику (комплаєнс-ризик)²⁸. Цим визначенням законодавець надав цьому міждисциплінарному поняттю абсолютно іншого значення. По-перше, суб'єктом, який здійснює комплаєнс, є контролюючий орган. Комплаєнс постає не як внутрішній інструмент учасника суспільних відносин, зокрема суб'єкта господарювання, а як інструмент адміністративного впливу на його поведінку. По-друге, ця система заходів і процедур спрямована не на забезпечення відповідності чи управління комплаєнс-ризиком, а на підвищення рівня добровільного виконання податкових та інших обов'язків платником податків і зменшення рівня реалізації податкового ризику.

²⁶ Верховна Рада України, *Про кредитні спілки*, Закон України 3254-IX, 14 липня 2023, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text>.

²⁷ Верховна Рада України, *Про ринки капіталу та організовані товарні ринки*, Закон України 3480-IV, 23 лютого 2006, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>.

²⁸ Верховна Рада України, *Податковий кодекс України*, Закон України 2755-VI, 2 грудня 2010, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n16558>.

Тобто основним завданням комплаєнсу в контексті податкових відносин є вплив на платника податків з боку контролюючого органу, який спонукає сумлінно виконувати та не порушувати вимоги податкового законодавства (наприклад, вчасно подавати податкову декларацію і сплачувати податки). Слід наголосити, що це визначення не відображає суті комплаєнсу, а також призводить до диференціації його розуміння. Наявність полярних законодавчих визначень одного поняття створює умови для юридичної невизначеності, суперечностей або труднощів у правозастосуванні. Дефініція у ПКУ мала б враховувати визначення, закріплені в розглянутих законах, для уніфікації тлумачення цього поняття. Тому доцільно вилучити з ПКУ дефініцію терміна «комплаєнс» у чинній редакції. Система заходів та процедур, що здійснюються контролюючими органами, з метою підвищення рівня добровільного виконання податкових та інших обов'язків платниками податків відповідно до вимог податкового й іншого законодавства і зменшення ймовірності настання податкового ризику повинна бути частиною системи заходів податкового контролю та/або адміністрування.

Утім, незважаючи на недоліки, визначення комплаєнсу в ПКУ вказує на важливу тенденцію, а саме намагання держави спрямовувати свої зусилля на формування середовища, в якому учасники суспільних відносин, зокрема суб'єкти господарювання, добровільно й самостійно забезпечуватимуть здійснення своєї діяльності відповідно до вимог законодавства і не порушуватимуть їх, шляхом запровадження різноманітних стимулів і мотивацій²⁹, нагляду та контролю за забезпеченням такої відповідності. Одним з інструментів, які допомагають досягнути цієї мети, і повинен бути комплаєнс у його загальному розумінні як внутрішнього процесу саморегуляції учасника суспільних відносин. Слушною є думка А. Годеме про те, що основна цінність комплаєнсу полягає в тому, щоб перекласти на компанію відповідальність за здійснення моніторингу та контролю за виконанням правил, що застосовуються до них, для запобігання вчиненню порушень, оскільки уряди не можуть ефективно контролювати великі компанії в умовах глобалізації³⁰. Слід наголосити, що в інтересах законодавця розглядати комплаєнс як внутрішній процес учасника суспільних відносин, призначений для забезпечення відповідності його діяльності вимогам законодавства, і популяризувати та заохочувати таких учасників до застосування комплаєнсу, а не перетворювати комплаєнс на адміністративний механізм впливу. Тільки так можна досягти умов, коли держава сприяє добровільності та самостійності дотримання учасником суспільних відносин законодавчих вимог, а останній своєю чергою забезпечує здійснення своєї діяльності відповідно до законодавчих вимог і запобігає їхнім порушенням.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено, що комплаєнс не слід розглядати через призму процесу управління ризиками, оскільки його сутність значно ширша. Комплаєнс — це постійний процес, організований учасником суспільних відносин, забезпечення відповідності його діяльності законодавчим, нормативним, внутрішнім та добровільно взятим на себе вимогам у сфері, в якій такий учасник веде діяльність. Цей процес охоплює різноманітні способи та заходи забезпечення відповідності, які в сукупності становлять комплаєнс-систему.

Метою комплаєнсу є забезпечення відповідності діяльності учасника таким вимогам. Важливо наголосити на розрізненні змісту процесу й мети. Мета забезпечення відповідності є загальною і стратегічною, тоді як сам процес охоплює всі операційні аспекти, що сприяють досягненню цієї мети.

Українське законодавство містить неоднозначні визначення комплаєнсу, що може створювати труднощі в правозастосуванні цього поняття. Отже, потрібна подальша гармонізація правових підходів до визначення терміна «комплаєнс».

Оскільки комплаєнс — це міждисциплінарне явище, наші подальші розвідки буде присвячено комплаєнсу у сфері запобігання та протидії відмиванню злочинних доходів, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

²⁹ Одним із прикладів такого стимулювання і мотивації є положення ч. 2 ст. 96¹⁰ Кримінального кодексу України щодо врахування судом вжиття юридичною особою заходів, спрямованих на запобігання визначеним цим кодексом правопорушенням, як пом'якшувальної обставини під час застосування до такої особи заходів кримінально-правового характеру.

³⁰ Antoine Gaudemet, "What is Compliance?," *RED* 1 (2020): 92, <https://shs.cairn.info/journal-red-2020-1-page-89?lang=en>.

Список використаної літератури

- Карабан, В. І. *Англійсько-український юридичний словник: понад 75 тисяч слів та словосполучень юридичної підмови та близько 160 тисяч українських перекладних відповідників*. Вінниця: Нова книга, 2004.
- Колодізев, Олег, та Олена Коцюба. «Розвиток теоретичних основ забезпечення фінансової стабільності банку за результатами морфологічного аналізу сутності поняття “комплаєнс”». *Бізнес Інформ* 12 (2018): 365–73. <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/25090>.
- Коршун, А. В. «Комплаєнс у сфері господарювання: історичний аспект становлення та тенденції розвитку». *Право і суспільство* 6 (2020): 62–70. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.10>.
- Коршун, А. В. «Щодо визначення поняття “комплаєнс” і його характерних ознак у сфері господарювання». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 124, № 5 (2022): 55–60. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-9>.
- Москаленко, Н. В. «Теоретичні аспекти запровадження комплаєнс-контролю в Україні». *Економічний вісник. Серія: Фінанси, облік, оподаткування* 2 (2016): 106–112. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ehsfat_2018_2_17.
- НАБУ. «Система протидії корупції у НАБУ відповідає вимогам стандарту ISO 37001:2016». НАБУ: офіційний вебсайт. Дата звернення 25 червня 2025. <https://nabu.gov.ua/news/novyny-systema-protydiyi-korupciyi-u-nabu-vidpovidaye-vumogam-standartu-iso-370012016/>.
- Новіков, О. В., та А. Є. Симкіна. «Комплаєнс-підхід до запобігання корупції у приватній сфері». *Питання боротьби зі злочинністю* 34 (2017): 63–75. <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/155350>.
- Подольак, Світлана. «Комплаєнс-контроль у діяльності юридичних осіб в Україні». *Підприємництво, господарство і право* 12 (2020): 70–74. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.11>.
- Тимошенко, С. В. «Деякі питання застосування системи комплаєнс-контролю для підтримки системи управління ризиками». *Публічне управління та митне адміністрування* 1(16) (2017): 158–64. <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/2863>.
- Шелудько, С. А. «Правова природа комплаєнсу та його архетипи в банківських установах». *Аналітично-порівняльне правознавство* 3 (2023): 168–72. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.29>.
- Bank for International Settlements. “Compliance and the compliance function in banks.” Accessed March 18, 2025. <https://www.bis.org/publ/bcbs113.htm>.
- Gaudemet, Antoine. “What is Compliance?” *RED* 1 (2020): 89–92. <https://shs.cairn.info/journal-red-2020-1-page-89?lang=en>.
- Griffith, J. Sean. “Corporate Governance in an Era of Compliance.” *William & Mary Law Review* 6, no. 57 (2016): 2075–2140. <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol57/iss6/4>.
- Josephson, Michael. “History of the Integrity, Ethics and Compliance Movement: a cautionary tale for CEOs and corporate directors.” *ETHIKOS* 28, no. 1 (2014): 13–16. <https://assets.corporatecompliance.org/portals/1/PDF/Resources/ethikos/past-issues/2014/scce-2014-01-ethikos-josephson.pdf>.
- U.S. Sentencing Commission. *Amendment 673*. Accessed March 18, 2025. <https://www.ussc.gov/guidelines/amendment/673>.

Bibliography

- Bank for International Settlements. “Compliance and the compliance function in banks.” Accessed March 18, 2025. <https://www.bis.org/publ/bcbs113.htm>.
- Gaudemet, Antoine. “What is Compliance?” *RED* 1 (2020): 89–92. <https://shs.cairn.info/journal-red-2020-1-page-89?lang=en>.
- Griffith, J. Sean. “Corporate Governance in an Era of Compliance.” *William & Mary Law Review* 6, no. 57 (2016): 2075–2140. <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol57/iss6/4>.
- Josephson, Michael. “History of the Integrity, Ethics and Compliance Movement: a cautionary tale for CEOs and corporate directors.” *ETHIKOS* 28, no. 1 (2014): 13–16. <https://assets.corporatecompliance.org/portals/1/PDF/Resources/ethikos/past-issues/2014/scce-2014-01-ethikos-josephson.pdf>.
- Karaban, V. *English-Ukrainian law dictionary: Over 75,000 English entry words and 160,000 Ukrainian translation equivalents*. Vinnytsia: Nova knyha, 2004 [in Ukrainian].
- Kolodiziev, Oleh, and Olena Kotsiuba. “Developing the Theoretical Fundamentals of Ensuring the Financial Stability of Bank on the Results of the Morphological Analysis of Essence of the Concept of ‘Compliance’.” *Business Inform* 12 (2018): 365–73 [in Ukrainian].
- Korshun, A. “Compliance in the Commercial Field, Historical Aspects of Formation and Development Trends.” *Law and Society* 6 (2020): 62–70. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.10> [in Ukrainian].
- Korshun, A. “On the Question of the Definition of the Term ‘Compliance’ and Its Features in the Business Field.” *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies* 124, no. 5 (2022): 55–60. <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/5.124-9> [in Ukrainian].

- Moskalenko, N. "Theoretical Aspects of Introduction of Complex Control on Ukraine." *Economic Herald. Series: Finance, Accounting, Taxation* 2 (2016): 106–112 [in Ukrainian].
- NABU. "Systema protydyi koruptsii u NABU vidpovidaie vymoham standartu ISO 37001:2016." NABU: official website. Accessed June 28, 2025. <https://nabu.gov.ua/news/novyny-systema-protydiyi-korupciyi-u-nabu-vidpovidaie-vymogam-standartu-iso-370012016/> [in Ukrainian].
- Novikov, O., and A. Symkina. "Compliance Approach to Prevent Corruption in the Private Sphere." *Issues of Crime Prevention* 34 (2017): 63–75 [in Ukrainian].
- Podoliak, Svitlana. "Compliance Control in Legal Entities Activity in Ukraine." *Entrepreneurship, Economy and Law* 12 (2020): 70–74. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.11> [in Ukrainian].
- Sheludko, S. "The Legal Nature of Compliance and Its Archetypes in Banking Institutions." *Analytical and Comparative Jurisprudence* 3 (2023): 168–72. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.29> [in Ukrainian].
- Tymoshenko, S. "Deiaki pytannia zastosuvannya systemy komplaiens-kontroliu dlia pidtrymky systemy upravlinnia ryzykamy." *Public Administration and Customs Administration* 1(16) (2017): 158–64 [in Ukrainian].
- U.S. Sentencing Commission. Amendment 673. Accessed March 18, 2025. <https://www.ussc.gov/guidelines/amendment/673>.

Maksym Dubitskyy

PhD student at the Department of Criminal Law and Criminal Procedure,
Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy;
Risk and Compliance Manager at Continental Farmers Group, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-5370-5738>
maksym.dubitskyi@ukma.edu.ua

THE NOTION OF "COMPLIANCE": A GENERAL CHARACTERIZATION OF APPROACHES TO DEFINITION

Abstract

The article explores the concept of "compliance" and provides a definition. It analyzes its historical formation, particularly in the United States, and the impact of international standards on the development of this term in Ukraine. The concept of "compliance" first appeared in Ukraine in the banking sector.

The author examines scientific approaches to defining this concept and criticizes the view that considers compliance solely as a risk management process. The author suggests that the formation of this view was significantly influenced by the document of the Basel Committee on Banking Supervision, which established the concept of compliance risk and emphasized the necessity for banks to manage this risk. At the same time, the author proposes to understand compliance as an ongoing process, organized by the participant in social relations, aimed at ensuring the participant's activities conform to legislative, regulatory, internal and voluntarily accepted requirements in the area where the participant operates.

The article also analyzes the main approaches to understanding this concept in Ukrainian legislation, highlighting discrepancies in the definitions of the same term provided by the legislator. In three different laws of Ukraine, three different definitions of the same concept are established. The most polarizing definition of compliance is found in the Tax Code of Ukraine, which proposes viewing compliance not as a process of ensuring conformity or risk management, but as a tool for administrative influence on the behavior of the taxpayer. The necessity of unifying of the compliance definition is justified to avoid contradictions in law enforcement.

Emphasis is placed on the need for the state to promote compliance among the participants in social relations as an internal self-regulation tool. This would, on the one hand, allow the state to create an environment in which these participants voluntarily comply with the law and do not violate it, and, on the other hand, enable the participants to perform their activities in compliance with applicable requirements and prevent their violation.

Keywords: compliance, process of ensuring compliance, compliance risk, participant in social relations, prevention of violations.

Матеріал надійшов 13.07.2025
Схвалено до публікації 14.10.2025
Оприлюднено 31.12.2025

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.63-79

УДК 340.1+342.5+342.9

Володимир Кістяник

Кандидат юридичних наук, адвокат, Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-2169-7487>

consulting@lawargument.com

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ АРГУМЕНТАЦІЇ РІШЕНЬ СУБ'ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ: ДЕЯКІ СТАНДАРТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ, МІЖНАРОДНОЇ ТА ІНОЗЕМНОЇ ПРАКТИКИ

У статті розглянуто зміст, форми та закономірності судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень. З'ясовано, що судовий контроль у сфері адміністративного судочинства полягає в перевірці належності, повноти та логічної узгодженості мотивів, покладених в основу рішень суб'єктів владних повноважень, з метою забезпечення їх відповідності принципу верховенства права.

На основі аналізу положень Кодексу адміністративного судочинства України, практики Верховного Суду, Європейського суду з прав людини, Європейського суду справедливості (Суду ЄС) та судів окремих іноземних держав (Канади, США, Великої Британії) визначено доктринальні стандарти аргументації рішень суб'єктів владних повноважень. Доведено, що ці стандарти охоплюють логічність, послідовність, зв'язок мотивів із нормами права, врахування релевантних обставин справи, заборону свавілля та дотримання принципу пропорційності.

Запропоновано концепцію розумної, пропорційної та доказової аргументації рішень суб'єктів владних повноважень як теоретико-прикладну модель удосконалення адміністративної юстиції в Україні. Вперше представлено формулювання системного підходу до судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень як окремого інституту адміністративного судочинства, що інтегрує національні та міжнародні стандарти належного врядування.

Підкреслено практичне значення одержаних результатів, яке полягає в можливості використання відповідних критеріїв під час оцінювання обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень у судовій та управлінській практиці, а також у процесі розроблення методичних рекомендацій для державних службовців.

Ключові слова: аргументація, судовий контроль, суб'єкт владних повноважень, адміністративне судочинство, обґрунтованість рішень.

Постановка проблеми

З огляду на численні спори в адміністративній юстиції виникає потреба в теоретичному аналізі критеріїв аргументації, які використовують суб'єкти владних повноважень. Ці орієнтири сприятимуть виконанню завдань адміністративного судочинства, передбачених у ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС України)¹.

Серед іншого, це дослідження може співвідноситися із Стратегічним планом діяльності Національного агентства України з питань державної служби на 2025–2027 роки. Зокрема, завдання 1 стратегічної цілі 2 цього Стратегічного плану передбачає формування організаційної культури

¹ Верховна Рада України, Кодекс адміністративного судочинства України, 2747-IV, 6 липня 2005, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/#Text>.

державної служби, яка базується на цінностях досягнення результатів, відповідальності, інноваційності, відкритості комунікацій².

Також ця стаття певною мірою може стосуватися освітньої програми НаУКМА «Суспільна політика і врядування»³.

Отже, ця публікація має за мету підкреслити важливість для суб'єктів владних повноважень належної аргументації ухвалених рішень. Це сприятиме ефективному захисту прав фізичних і юридичних осіб та зменшить навантаження на судову систему України. Висвітлення теоретико-прикладного розуміння переконливої аргументації рішень суб'єктів владних повноважень може зменшити кількість випадків звернень до суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Судовий контроль аргументації рішень суб'єктів владних повноважень в Україні потребує теоретичного аналізу. Зокрема, В. Горбалінський надав науково-правову характеристику рішення суб'єкта владних повноважень в адміністративному судочинстві. Також цю тематику досліджував суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду В. Бевзенко. Питання щодо стандартів рішення суб'єктів владних повноважень розглядали С. Кушнір, Т. Коломoeць, А. Осадчий, Ю. Пирожкова, О. Присяжнюк, О. Скочиляс-Павлів, І. Шумейко та ін.

Стосовно концептуального підґрунтя слід зазначити, що аргументація суб'єктів владних повноважень походить від юридичної аргументації загалом. Тому слід наголосити на важливому теоретичному внеску в розвиток досліджень з питань юридичної аргументації професора М. Козюбри, який аналізував цю проблематику на системному рівні.

Питання юридичної аргументації було також предметом дослідження Т. Дудаш, П. Рабіновича, О. Цельєва, О. Юркевича та ін.

Грунтовним дослідженням аргументації є дисертація В. Кістяника «Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика». Питання судової аргументації також проаналізовано в науково-практичних результатах голови Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (2017–2025) М. Смоковича та судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду Я. Берназюка. Значна частина цих досліджень стосується судової аргументації. Проте аналіз наукових розвідок свідчить про те, що вивчення потребує судовий контроль аргументації рішень суб'єктів владних повноважень в Україні як окремий напрям.

В іноземній літературі питання судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень досліджено дещо більше. Зокрема, це питання вивчали такі закордонні вчені: Р. Алексі, П. Де Смедт, К. Мігхелбрінк, В. Паттін, М. Печаріч, П. Реймекерс, М. Спайсер та ін.

Метою цієї статті є дослідження теоретичного підґрунтя щодо стандартів аргументації рішень суб'єктів владних повноважень з погляду судового контролю, що важливо насамперед для нормозастосовчої практики; аналіз критеріїв такої аргументації, що сприятиме подальшим науковим дослідженням у цьому напрямі.

Вступ

Адміністративна юстиція є ключовим елементом правової системи та інститутом, що сприяв становленню української державності. Її практика забезпечує судовий контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень та ефективний захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Юрисдикція адміністративних судів охоплює податкові, соціальні питання, зокрема пенсійні спори, легітимність і функціонування суб'єктів владних повноважень та інші питання, що належать до предметної юрисдикції адміністративного суду. Особливе значення має також розгляд виборчих спорів, який впливає на формування конституційних інституцій і на стабільність демократичних процесів.

Під час розкриття теоретичного змісту цього питання не слід оминати й виклики сучасної адміністративної юстиції. Характерним у цьому контексті є аналіз судової статистики за 2024 рік. Зокрема,

² Національне агентство України з питань державної служби, *Про внесення змін до Стратегічного плану діяльності Національного агентства України з питань державної служби на 2025–2027 роки*, Наказ 18-25, 4 лютого 2025, <https://nads.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-strategichnoho-planu-diialnosti-natsionalnoho-ahentstva-ukrainy-z-pytan-derzhavnoi-sluzhby-na-20252027-roky>.

³ Києво-Могилянська школа врядування імені Андрія Мелешевича, Факультет правничих наук, *Освітня програма «Суспільна політика і врядування» (спеціальність D4. Публічне управління та адміністрування, рівень — магістр)*, <https://vstup.ukma.edu.ua/education-program-info?ep-id=26>.

у Звіті судів першої інстанції щодо розгляду справ у порядку адміністративного судочинства зазначено, що протягом звітного періоду на розгляді перебувало 477 252 позовні заяви (для порівняння: у сфері господарського судочинства — 76 341 позовна заява, а в порядку наказного провадження — 10 215 справ)⁴. Таке співвідношення свідчить про значне навантаження саме на адміністративні суди, що підтверджує їхню ключову роль у забезпеченні судового захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб у контексті публічно-правових спорів.

Суб'єкти адміністративного судочинства різняться за своїм складом — від громадян до кандидатів на пост Президента України. Незалежно від правового статусу ці особи прагнуть ефективного захисту прав, законності та обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень. Кожен учасник процесу відстоює власну позицію, що може спричинити суперечності, і саме тому адміністративні суди є своєрідним «арбітром», який контролює законність та обґрунтованість рішень таких суб'єктів. Отже, судовий контроль в адміністративній юстиції є комплексним і багатограним, і з теоретичного погляду слід зосередитися на аспекті, пов'язаному саме з доктринальним розумінням судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень.

Слушним є зауваження А. Берлача, О. Дзісяка та М. Сусак про те, що судовий контроль у сфері адміністративного судочинства є важливою формою державного контролю, спрямованою на забезпечення законності та захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у відносинах з публічною адміністрацією⁵. Аналіз їхньої статті свідчить про те, що автори не розмежовують такі поняття, як «суб'єкт владних повноважень» та «органи публічної адміністрації».

Проте не всі вчені є прибічниками такої наукової позиції. Наприклад, О. Курко розрізняє поняття «представник публічної адміністрації» та «інші суб'єкти здійснення публічно-владних управлінських функцій». Зокрема, він зазначає, що:

під категорією «представник публічної адміністрації» слід вбачати суб'єкта владних повноважень у розумінні КАС України, тобто Парламент, Президента України, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, органи судової влади, їх посадові, службові особи, інші суб'єкти здійснення публічно-владних управлінських функцій, в тому числі делегованих повноважень.

Зокрема до категорії «інші суб'єкти здійснення публічно-владних управлінських функцій» слід відносити органи, які не репрезентують будь-яку з гілок влади, але за спрямованістю своїх функцій, як правило, тяжіють до сфери публічного адміністрування. Такими органами, наприклад, є Рахункова палата, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Центральна виборча комісія, Національний банк України та ін.⁶

За формального підходу доцільно використовувати уніфіковану категорію для позначення, а саме термін «суб'єкт владних повноважень». Необхідність застосування узгодженого визначення пов'язана з тим, що така змістова єдність відображена в Кодексі адміністративного судочинства України. Олег Курко зауважує:

Пункт 7 частини 1 статті 4 КАС України містить положення, що суб'єктом владних повноважень є орган державної влади (у тому числі без статусу юридичної особи), орган місцевого самоврядування, їх посадові чи службові особи, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг⁷.

Особа, взаємодіючи з суб'єктами владних повноважень, має гарантії захисту прав у справедливому та неупередженому суді, що робить інститут судового контролю одним із ключових механізмів забезпечення верховенства права та довіри до держави. Термін «судовий контроль» застосовують у різних видах судочинства: у кримінальному — через повноваження слідчого судді, в адміністративному — шляхом перевірки рішень суб'єктів, наділених владними повноваженнями.

⁴ Державна судова адміністрація України, *Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку адміністративного судочинства (2024 р.) та Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку господарського судочинства (2024 р.)*, https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024.

⁵ Берlach А. І., Дзісяк О. П., Сусак М. С., «Судовий контроль у системі адміністративного судочинства України: теоретико-правові та прикладні аспекти», *Юридичний науковий електронний журнал* 1 (2025): 597, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/138>.

⁶ Курко О. П., «Суб'єкти владних повноважень в адміністративному процесі: термінологічна визначеність категорії», *Юридична наука* 11(113) (2020): 120, <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-113-11.16>.

⁷ Там само, 117.

Аналізуючи академічні надбання, положення законодавства та закономірності судової практики, можна дійти висновку, що судовий контроль за аргументацією рішень суб'єктів владних повноважень в адміністративному судочинстві України полягає в перевірці належності, повноти та логічної узгодженості мотивів, покладених в основу рішення суб'єкта владних повноважень. Керуючись змістом статей 2, 6, 9, 90 та 242 Кодексу адміністративного судочинства України⁸, суд оцінює, чи рішення прийнято на підставі достатніх доказів, чи наведена аргументація дає змогу зрозуміти правові й фактичні підстави втручання в права особи, а також чи дотримано принципів пропорційності та обґрунтованості. Зміст такого контролю полягає не в заміні адміністративної дискреції судовою, а в забезпеченні того, щоб рішення суб'єкта владних повноважень було логічно послідовним, внутрішньо несуперечливим та ухваленим відповідно до вимог верховенства права, що має перевірити адміністративний суд.

У цій статті для теоретичної характеристики використано саме термін «рішення суб'єктів владних повноважень», що, безумовно, є дотичним (але не синонімічним) до термінів «адміністративний акт» чи «бездіяльність адміністративного органу», які вживаються в Законі України «Про адміністративну процедуру».

До того ж слід зазначити, що в адміністративній юстиції судовий контроль вирізняється ініціативною функцією суду, що забезпечує ефективний захист прав людини та запобігає їх порушенню з боку суб'єктів владних повноважень. Відповідно до ч. 4 ст. 9 КАС України, «суд вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи»⁹.

Публічно-правовий фундамент держави повинен функціонувати максимально ефективно з метою запобігання виникненню спорів у сфері адміністративної юстиції та недопущення надмірного навантаження на судову систему. Окрім того, неприпустимим є перекладення на суди реалізації повноважень, які за своєю правовою природою належать до компетенції інших суб'єктів владних повноважень.

В умовах сьогодення порушення цієї закономірності призвело до того, що через неналежну аргументацію рішень суб'єктів владних повноважень зростає кількість надходження справ до адміністративних судів. Згідно з інформацією Ради суддів України, до місцевих адміністративних судів за I півріччя 2025 р. надійшло 322 051 справ та матеріалів¹⁰. Отже, адміністративна юстиція залишається актуальною, а підвищення рівня аргументації рішень суб'єктів владних повноважень сприяє ефективнішій взаємодії з публічною владою та зменшенню навантаження на суди. Належний рівень аргументації рішень суб'єктів владних повноважень є основою реалізації конституційних засад людиноцентризму. У цьому контексті відправною точкою для аналізу проблематики аргументації таких рішень є ключові положення Конституції України. Згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави¹¹.

Вказані положення законодавства сприяють зміцненню основ конституціоналізму, до реалізації яких активно долучається адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство впливає на діяльність конституційних органів як суб'єктів владних повноважень, визначаючи їхню ключову роль у державному управлінні, зокрема, щодо повноважень Президента України, Верховної Ради України та інших конституційних інституцій. Одночасно адміністративна юстиція на конституційному рівні забезпечує захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Роль адміністративної юстиції в діяльності конституційних органів надзвичайно висока і в практиці іноземних держав. Зокрема, на думку польського дослідника Б. Войцеховського, який аналізує дискрецію органів адміністративної юстиції в Польщі, судова практика Верховного адміністративного суду є складовою частиною інституційної конституціоналізації¹².

⁸ Верховна Рада України, *Кодекс адміністративного судочинства України*, 2747-IV, 6 липня 2005.

⁹ Там само.

¹⁰ Рада суддів України, *Інформація про показники часу, необхідного для розгляду справ і матеріалів, які надійшли до місцевих адміністративних судів та орієнтовна нормативна чисельність суддів за даними звітності за I півріччя 2025 року*, https://rsu.gov.ua/oas-2025_2-mapr.

¹¹ Верховна Рада України, *Конституція України*, 28 червня 1996, 254к/96-ВР, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹² Bartosz Wojciechowski, "The Discretion of the Administrative Court Judge Understood as the Weighing of Constitutional Values," *Studia Iuridica Lublinsia* 32, no. 4 (2023): 154, <http://doi.org/10.17951/sil.2023.32.4.147-156>.

Якість аргументації рішень суб'єктів владних повноважень критично важлива, оскільки від неї залежить необхідність звернення до суду. Подання позовної заяви до адміністративного суду має бути крайнім засобом захисту прав і законних інтересів у публічно-правовому спорі. У цьому контексті важливим є таке твердження редакторів енциклопедії «Британіка» Е. Пейджа та В. Робсона: судовий контроль є менш ефективним способом перевірки доцільності, мудрості чи обґрунтованості адміністративних дій, суди неохоче замінюють рішення відповідного органу на власні¹³.

Логічним доповненням згадуваних тверджень є положення п. 3 ч. 1 ст. 2 КАС України, згідно з якими у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дій)¹⁴.

У монографії «Адміністративне судочинство України: питання теорії і практики (з нагоди 20-річчя ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України)» щодо ч. 2 ст. 2 КАС України зазначено: «Фактично у цитованій нормі законодавцем закладено не процесуальну норму для адміністративного суду, а матеріальну, адже за цими вимогами суд здійснює не свою процесуальну діяльність, а застосовує (має застосовувати) відповідні критерії для перевірки і оцінки рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень»¹⁵.

Отже, з огляду на зазначене вище є необхідність у теоретико-прикладному осмисленні судового контролю за аргументацією рішень суб'єктів владних повноважень як одного з ключових елементів забезпечення верховенства права та підвищення ефективності розв'язання публічно-правових спорів. З теоретичного погляду важливим є аналіз закономірностей, які впливають із судової практики розвинених демократичних країн. Такі тенденції потребують наукового осмислення з метою подальшого узагальнення доктринальних основ судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень.

Позиції Верховного Суду щодо аргументації рішень суб'єктів владних повноважень

Доктринальні основи стандартів судового контролю за рішеннями суб'єктів владних повноважень відображено в практиці Верховного Суду.

Зокрема, у контексті аргументації рішень суб'єктів владних повноважень важливою в цьому випадку є позиція Верховного Суду, викладена в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11 вересня 2023 р. у справі № 420/14943/21. Згідно з п. 48 цієї постанови,

критеріями обґрунтованості рішення суб'єкта владних повноважень є: 1) логічність та структурованість викладення мотивів, що стали підставою для прийняття відповідного рішення; 2) пов'язаність наведених мотивів з конкретно наведеними нормами права, що становлять правову основу такого рішення; 3) наявність правової оцінки фактичних обставин справи (поданих документів, інших доказів), врахування яких є обов'язковим у силу вимог закону під час прийняття відповідного рішення; 4) відповідність висновків, викладених у такому рішенні, фактичним обставинам справи; 5) відсутність немотивованих висновків та висновків, які не ґрунтуються на нормах права¹⁶.

Проте в практиці Верховного Суду важливим є посилання й на інші позиції, які потребують теоретичного осмислення та підкреслюють необхідність дотримання стандартів аргументації рішень суб'єктами владних повноважень.

Зокрема, актуальною є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 9 квітня 2025 р. у справі № 520/32557/23, у якій Верховний Суд зазначив:

У постанові Верховного Суду від 28.11.2022 у справі № 826/6029/18 викладено правовий висновок, відповідно до якого у контексті вимог частини другої статті 2 КАС нормативне обґрунтування прийнятого рішення та його співвідношення з фактичними обставинами не є формальною вимогою, оскільки суд має перевірити, чи діяв суб'єкт владних повноважень, у тому числі (...) на підставі, у межах повноважень та у спосіб,

¹³ Edward C. Page and William Alexander Robson, "Judicial review of administration," *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/administrative-law/Judicial-review-of-administration>.

¹⁴ Верховна Рада України, *Кодекс адміністративного судочинства України*, 2747-IV, 6 липня 2005.

¹⁵ *Адміністративне судочинство України: питання теорії і практики (з нагоди 20-річчя ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України)*, редкол.: М. І. Смокович (голова), О. Р. Радишевська, В. М. Кравчук, Н. В. Богашева (Київ: ВАІТЕ, 2025), 159, https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/Monograf_Admin_sud_vo.pdf.

¹⁶ Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, справа 420/14943/21, Постанова, 11 вересня 2023, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113405942>.

що визначені Конституцією та законами України, з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано, обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії). Цей висновок згодом було застосовано Верховним Судом й у постанові від 11.09.2023 у справі № 420/14943/21, у якій Суд звертав увагу й на практику Європейського суду з прав людини (наприклад, рішення у справі «Suominen v. Finland», заява № 37801/97, § 36), відповідно до якої орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень; принцип обґрунтованості рішення суб'єкта владних повноважень полягає у тому, щоб рішенням було прийнято з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії), на оцінці усіх фактів та обставин, що мають значення¹⁷.

Отже, для наукового розуміння стандартів аргументації рішень суб'єктів владних повноважень є необхідність у врахуванні практики Верховного Суду як основи формування стандартів судового контролю. Позиції Верховного Суду, зокрема у справах № 420/14943/21 та № 520/32557/23, визначають одні з ключових доктринальних критеріїв обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень, серед яких можна виділити логічність, структурованість, зв'язок мотивів із нормами права та належну оцінку фактичних обставин справи. Ці підходи, узгоджені з практикою ЄСПЛ, і можуть стати теоретичною та практичною основою для підвищення якості аргументації рішень суб'єктів владних повноважень.

З погляду теорії, аналізуючи позиції Верховного Суду та положення законодавства України, можна дійти висновку, що аргументація суб'єктів владних повноважень значною мірою повинна базуватися на правилах логіки, заснованій на обґрунтованих фактах. Логіка в будь-яких видах юридичної аргументації є одним із головних способів розв'язання теоретичного чи прикладного питання.

Зазначений аспект фактів і логіки в правознавстві глибоко осмислили вчені Університету Лімбурга Я. Хаг і Б. Верхей у дослідженні «Логіка, що ґрунтується на мотивах: логіка для міркувань на основі правил і обґрунтувань» (*Reason-Based Logic: a logic for reasoning with rules and reasons*). Згідно з підходом *Reason-Based Logic* обґрунтування на основі правил і усунення конфліктів між аргументами має базуватися на явних знаннях¹⁸. Тому ця концепція явних знань є важливою в діяльності суб'єктів владних повноважень, адже саме завдяки логічно структурованим інструкціям, порадам, настановам, стандартам рівень аргументації рішень суб'єктів владних повноважень буде підвищуватися.

Практика Верховного Суду (справи № 520/32557/23, № 420/14943/21) підкреслює, що обґрунтованість рішень суб'єктів владних повноважень базується на логічності мотивів, їхній прив'язаності до норм права, оцінюванні фактів та недопущення немотивованих висновків. Це відповідає принципам *Reason-Based Logic* Я. Хага і Б. Верхей, згідно з якими рішення мають спиратися на явні знання та аргументи, що забезпечує контрольованість наслідків цих рішень. Отже, Верховний Суд керується логікою, близькою до *Reason-Based Logic*, яка полягає в тому, що структуровані, мотивовані та підкріплені фактами рішення гарантують прозорість і передбачуваність дій суб'єктів владних повноважень.

Стандарти аргументації рішень суб'єктів владних повноважень крізь призму практики Європейського суду з прав людини

Обґрунтованість рішень суб'єктів владних повноважень є елементом принципу верховенства права, закріпленого у ст. 6 КАС України, що вимагає необхідності дотримання пріоритету прав людини, належної аргументації для запобігання свавілля, закріплення цього стандарту в діяльності державних службовців та орієнтації на практику ЄСПЛ як одного з ключових критеріїв належного здійснення правосуддя.

Відповідно до положення ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права¹⁹.

Справедливим є зауваження С. Руденко і Д. Євтушенка, які вказують на те, що «здатність адміністративного суду забезпечувати захист прав та інтересів особи у відносинах з владними суб'єктами значною мірою ґрунтується на нормативно-правовому фундаменті, що включає в себе не лише

¹⁷ Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, справа 520/32557/23, Постанова, 9 квітня 2025, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126485453>.

¹⁸ Jaap Hage and Bart Verheij, "Reason-Based Logic: a logic for reasoning with rules and reasons," University of Limburg, Department of Metajuridica, 1994, 24, <https://www.ai.rug.nl/~verheij/publications/pdf/lcai94.pdf>.

¹⁹ Верховна Рада України, *Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини*, Закон України 3477-IV, 23 лютого 2006, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

національну законодавчу базу, а й розгалужену систему міжнародних актів в сфері захисту основоположних прав та свобод людини»²⁰.

Передовсім ідеться про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., а також про практику ЄСПЛ. До того ж ключове значення має саме релевантна практика ЄСПЛ щодо аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, а не загальні посилання на судові рішення.

Проте варто взяти до уваги думку голови Верховного Суду С. Кравченка: «Ми проаналізували рішення національних судів та знайшли десятки тисяч посилань на рішення Європейського суду з прав людини. Але стало дуже помітно, що у багатьох випадках використовується те рішення, ну, не так, принаймні, як використовує його і яке має значення, яке мав на увазі Європейський суд з прав людини»²¹.

Судовий контроль вимагає вироблення теоретичного стандарту «розумної та достатньої аргументації», узгодженого з підходами ЄСПЛ, а з погляду прикладного значення — запровадження методичних рекомендацій для суддів і державних службовців щодо релевантного застосування практики ЄСПЛ. З позиції цього дослідження реалізація таких підходів сприятиме підвищенню якості управлінських рішень, зменшенню проявів свавілля та посиленню гарантій захисту прав людини в публічно-правових відносинах.

За обставинами справи *Centrum för Rättvisa v. Sweden*²², фонд Centrum för Rättvisa стверджував, що його комунікації можуть бути таємно перехоплені суб'єктами владних повноважень, що є особливо чутливим з огляду на захист прав і свобод, а відсутність у Швеції ефективного засобу правового захисту підтверджується неможливістю осіб дізнатися про таке перехоплення та обмеженістю повідомлень Інспекторату лише фактом проведення розслідування без деталей²³.

У справі *Centrum för Rättvisa v. Sweden* ЄСПЛ визначив стандарти аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, що забезпечують передбачуваність, пропорційність і законність дій. Суд встановив мінімальні гарантії щодо перехоплення комунікацій (§§ 249–253), необхідність незалежного судового контролю (§§ 265–266), застосування «глобального оцінювання» обставин (§ 275), запобігання свавільним рішенням (§ 297), дотримання принципу законності та обмеження дискреції (§ 308), а також обґрунтованість рішень і наявність ефективних засобів правового захисту (§§ 273, 358). Стандарт аргументації згідно з цим рішенням полягає в логічному, мотивованому та пропорційному обґрунтуванні рішень суб'єкта владних повноважень із забезпеченням захисту від зловживань²⁴.

У контексті критеріїв аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, з погляду практики ЄСПЛ, також важливою є справа *Megadat.com SRL v. Moldova*²⁵. За обставинами справи, компанія, що займала 70 % ринку інтернет-послуг, оскаржила анулювання своїх ліцензій через формальні порушення після зміни юридичної адреси. Важливо, що лише її ліцензії було анульовано з 91 аналогічного випадку, а зміни регулятора ANRTI ускладнили повторне отримання ліцензії, що може свідчити про вибіркове застосування норм²⁶.

ЄСПЛ у цій справі наголосив на необхідності обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень та надання доказів щодо цих дій (§ 68), зазначивши, що уряд не довів шкоди від неповідомлення зміни адреси компанії. Суб'єкти владних повноважень повинні діяти своєчасно та послідовно (§ 72), було наголошено на дотриманні принципів процесуальної участі та заборони формального підходу, які вимагають врахування аргументів компанії (§ 73–74), а свавільність і дискримінаційне ставлення порушують баланс і створюють надмірний тягар для особи (§ 79). Тобто стандартами аргументації суб'єктів владних повноважень у цій справі були такі: обґрунтованість і доказовість (§ 68, § 72), процесуальна участь і заборона формалізму (§ 73–74), заборона свавілля та дискримінації (§ 79)²⁷.

За обставинами справи *L.B. v. Hungary*²⁸, заявник із податковою заборгованістю скаржився на публікацію своїх персональних даних, оскільки угорське законодавство дозволяє розкриття інформації

²⁰ Руденко С. К., Євтушенко Д. С., «Забезпечення прав людини в адміністративному судочинстві», *Юридичний науковий електронний журнал* 9 (2024): 427, <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/102>.

²¹ «Голова Верховного Суду пояснив потребу в платформі офіційного перекладу рішень ЄСПЛ українською мовою», *Укрінформ*, 4 квітня 2025, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3978442-golova-verhovnogo-sudu-poasniv-potrebu-v-platforni-oficijnogo-perekladu-risen-espl-ukrainskou-movou.html>.

²² European Court of Human Rights, *Centrum för Rättvisa v. Sweden*, 35252/08, Judgment, 25 May 2021, <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-210078>.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ European Court of Human Rights, *Megadat.com SRL v. Moldova*, 21151/04, Judgment, 8 April 2008, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85732>.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ European Court of Human Rights, *L.B. v. Hungary*, 36345/16, Judgment, 9 March 2023, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223675>.

про боржників, зокрема після змін до Закону про податкове адміністрування 2003 року, що призвело до створення інтерактивних медіакарт. Хоча дані було видалено у 2019 р., вони знову стали доступними, ставлячи під сумнів відповідність такого підходу праву на приватність²⁹.

ЄСПЛ у рішенні в цій справі зазначає, що аргументація суб'єктів владних повноважень має фокусуватися на проблемах індивіда та враховувати межі розсуду держави залежно від характеру порушених питань і важливості прав (§ 118). Значущим стандартом є забезпечення належних гарантій при обмеженні меж розсуду, зокрема щодо обробки персональних даних (§ 123), а принцип пропорційності вимагає справедливого балансу між конкуруючими інтересами, наприклад, у разі систематичного оприлюднення даних платників податків (§ 139). Стандарти аргументації суб'єкта владних повноважень згідно з цим рішенням ЄСПЛ наголошують на вузькому застосуванні меж розсуду, дотримання гарантій прав особи та дотримання принципу пропорційності в рішеннях суб'єктів владних повноважень³⁰.

Також ЄСПЛ встановлює стандарти обґрунтування рішень суб'єктів владних повноважень, що забезпечують ефективний юридичний захист. Як приклад можна навести справу *Big Brother Watch and others v. The United Kingdom*³¹. Зокрема, у цій справі ЄСПЛ наголошує, що розгляд скарг має здійснювати незалежний від виконавчої влади орган, а його рішення повинні бути мотивованими та юридично обов'язковими, включно з повноваженнями припинити незаконне перехоплення і знищувати дані³².

У справі *Suominen v. Finland*³³ зазначено, що обґрунтоване судове рішення є ключовим для справедливого розгляду, підтверджує врахування доводів сторін та забезпечує можливість ефективного оскарження й апеляційного перегляду. Суд також наголосив, що мотивоване рішення необхідне для громадського контролю за правосуддям. У цій справі необґрунтованість відмови прийняти докази призвела до порушення ст. 6 § 1 Конвенції, позбавивши заявницю можливості ефективно захищати свої права³⁴.

Аналіз національного законодавства та практики ЄСПЛ свідчить, що обґрунтованість рішень суб'єктів владних повноважень є головним елементом верховенства права та гарантії дотримання прав людини. Стаття 6 КАС України зобов'язує суб'єктів владних повноважень діяти законно, забезпечуючи юридичну визначеність, заборону свавілля та доступ до правосуддя, а суди перевіряють обґрунтованість цих рішень. Практика ЄСПЛ (*Centrum för Rättvisa v. Sweden*, §§ 249–358; *Megadat.com SRL v. Moldova*, §§ 68–79; *L.B. v. Hungary*, §§ 118–139; *Big Brother Watch v. UK*; *Suominen v. Finland*, § 36) підкреслює необхідність логічного, мотивованого, пропорційного та законного обґрунтування рішень суб'єктів владних повноважень, забезпечення процесуальної участі, заборони свавілля і дискримінації, а також ефективних засобів правового захисту. Національні судові стандарти, відображені в позиціях Верховного Суду (справи № 420/14943/21 та № 520/32557/23), акцентують увагу на логічності мотивів, зв'язку висновків із нормами права та оцінюванням фактів.

Вивчення практики ЄСПЛ дає змогу сформулювати як теоретичні, так і прикладні орієнтири для національної судової системи у сфері контролю за аргументацією рішень суб'єктів владних повноважень. Можна вважати, що в теоретичному вимірі це сприяє формуванню концепції «розумної, пропорційної та доказової аргументації», узгодженої зі стандартами ЄСПЛ, а в прикладному — потребує впровадження єдиних підходів до оцінювання мотиваційної частини рішень, розроблення судової практики та методичних рекомендацій для суб'єктів владних повноважень. Такі кроки забезпечать реальну дієвість принципу верховенства права, мінімізують прояви адміністративного свавілля та підвищать рівень довіри громадян до державних інституцій.

Доктринальні стандарти аргументації рішень суб'єктів владних повноважень у судовій практиці деяких іноземних держав

Застосування порівняльно-правового методу в дослідженні значення аргументації в адміністративному праві є емпіричним підтвердженням того факту, чому в доктринальних положеннях рішень судів іноземних держав наголошено на винятковій важливості належного обґрунтування рішень суб'єктів владних повноважень.

²⁹ European Court of Human Rights, *L.B. v. Hungary*.

³⁰ Там само.

³¹ European Court of Human Rights, *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*, 58170/13, 62322/14, and 24960/15, Judgment, 25 May 2021, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210077>.

³² Там само.

³³ European Court of Human Rights, *Suominen v. Finland*, 37801/97, Judgment, 1 July 2003, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.

³⁴ Там само.

У контексті аргументації в адміністративній юстиції слід виділити значну роль доктрини. Водночас варто визнати, що сучасна доктрина адміністративного права в Україні поки що не досягає рівня, притаманного країнам із розвиненими правовими традиціями.

Об'єктивними є спостереження доктора юридичних наук, професора, судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду В. Бевзенка, який структуровано описав роль доктрини в адміністративній юстиції. В одному зі своїх досліджень він зазначив, що:

національна доктрина сучасного адміністративного права і процесу, долаючи архаїчну «спадщину» доби тоталітарного радянського режиму, — після її новітнього формування, дедалі більше набуває сучасних європейських демократичних рис і змісту, хоча й поволі, але розвивається. Як нам видається, початковий етап формування національної доктрини сучасного адміністративного права і процесу поступово минає, натомість настає черга другому етапу її розвитку — впровадженню здобутків й основних положень вже наново посталої доктрини адміністративного права і процесу сучасної України у численні галузі суспільно-державного життя³⁵.

Отже, аналізуючи стандарти аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, учасники адміністративної судової справи мають враховувати не лише законодавство та національну судову практику, а й доктринальні підходи та практику іноземних судів країн розвинутої демократії, оскільки вузькоформальний підхід у глобалізованих умовах не забезпечує повного досягнення завдань адміністративного судочинства.

Судову практику іноземних держав проілюструємо прикладами справ, що стосуються стандартів аргументації рішень суб'єктів владних повноважень: у Канаді — *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)* (1999)³⁶, у США — *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.*, 463 U.S. 29 (1983)³⁷, у Великій Британії — *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)* (2014)³⁸ та ін. Очевидно, що зазначений перелік справ не є вичерпним у розрізі світових інтеграційних процесів. Водночас усвідомлення ключових засад аргументації рішень суб'єктів владних повноважень хоча б у цих країнах має принципове значення як для теоретичного осмислення, так і для нормозастосовчої практики в Україні.

Справа *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)* (1999)³⁹

За обставинами справи, заявниця оскаржила депортацію через гуманітарні підстави, зокрема можливі труднощі з медичною допомогою для її дітей, народжених у Канаді. При цьому імміграційний службовець відхилив клопотання без пояснень. Суд відмовив у перегляді рішення, а апеляційний суд визнав, що інтереси дітей не мають пріоритету. Однак депортацію було зупинено до завершення апеляції⁴⁰.

У справі *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)* Верховний Суд Канади встановив, що адміністративні органи під час ухвалення рішень мають дотримуватися стандартів аргументації для забезпечення справедливості та можливості судового контролю (§§ 21–33). Для рішень особливої ваги, зокрема гуманітарного характеру, необхідне надання письмових мотивів, які можуть бути у вигляді робочих нотаток, якщо вони розкривають підстави рішення (§§ 43–44), а також ці рішення повинні бути неупередженими (§§ 45–48). Судовий контроль, по суті, здійснюється за стандартом «простої розумності» (§§ 54–62), а рішення визнається нерозумним, якщо воно не підкріплене мотивами, здатними витримати ретельну перевірку (§ 63). У цій справі нотатки посадовця визнано недостатніми через ігнорування найкращих інтересів дітей (§§ 64–65). Отже, справа *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)* підтверджує обов'язок адміністративних органів надавати прозорі, неупереджені та обґрунтовані мотиви рішень, здатні витримати змістовий судовий контроль⁴¹.

³⁵ Володимир Бевзенко, «Оцінка в адміністративному процесі рішень, дій, бездіяльності суб'єктів владних повноважень: від доктрини до прикладного правозастосування», *Право України* 10 (2021): 94–5, <https://www.doi.org/10.33498/louu-2021-10-091>.

³⁶ Supreme Court of Canada, *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)*, [1999] 2 S.C.R. 817, <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/1717/index.do>.

³⁷ U.S. Supreme Court, *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.*, [1983] 463 U.S. 29, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USREPORTS-463/pdf/USREPORTS-463-29.pdf>.

³⁸ The Supreme Court of the United Kingdom, *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)*, [2014] UKSC 56, <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2013-0116>.

³⁹ Supreme Court of Canada, *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)*.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

Такі стандарти закріплено і в ст. 2 КАС України, яка зобов'язує суб'єктів владних повноважень діяти обґрунтовано та враховувати всі обставини справи. Позиція Верховного Суду у справах № 420/14943/21 та № 520/32557/23 також підтверджує це, встановлюючи такі критерії обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень: логічність, зв'язок із нормами права, оцінювання фактів та відсутність немотивованих висновків. Отже, вітчизняна законодавча та судова практика, подібно до канадської, розглядає обґрунтованість рішень суб'єктів владних повноважень як ключову умову справедливості та законності у відносинах із цими суб'єктами.

Cnprava Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al., 463 U.S. 29 (1983)⁴²

За обставинами справи, Верховний Суд США визнав, що скасування Національною адміністрацією безпеки дорожнього руху США (NHTSA) правил про обов'язкове встановлення пасивних засобів безпеки було «свавільним і необґрунтованим», оскільки вона не надала належного обґрунтування та не розглянула важливих альтернатив для цього рішення, зокрема у формі встановлення лише подушок безпеки. Це рішення створило прецедент, який зобов'язує державні органи надавати вичерпний аналіз і мотиви під час внесення змін до нормативних правил⁴³.

У цій справі Верховний Суд США постановив, що скасування правила NHTSA підлягає контролю за стандартом «свавільності та необґрунтованості» (§§ 40–44), а при зміні курсу NHTSA повинна надати обґрунтований аналіз, що перевищує первісні цілі відповідних правил (§§ 43–44). Стандарт вимагає аналізу відповідних даних, раціонального зв'язку між фактами та рішенням, розгляду значущих альтернатив і пояснення обраного варіанта (§§ 46–49, 51–57). Суд не може підтримати таке рішення про скасування заднім числом, на основі вигаданих аргументів або невизначеності (§§ 51–54). У цій справі NHTSA ігнорувала альтернативу «тільки подушки безпеки», недооцінила користь ремінів безпеки без достатніх підстав та не розглядала окремо нероз'ємні реміні (§§ 46–49, 51–57). Тому таке скасування правил було визнано свавільним і повернуто на повторний розгляд (§§ 56–57)⁴⁴.

Рішення у справі *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.* демонструє, що скасування або зміна нормативних правил суб'єктом владних повноважень має супроводжуватися належним обґрунтуванням, аналізом альтернатив і логічним зв'язком фактів та висновків. Стаття 2 КАС України також містить вимоги щодо належного обґрунтування рішень суб'єктів владних повноважень і їх судової перевірки. У контексті цього рішення Верховного Суду США позиції Верховного Суду (справи № 420/14943/21, № 520/32557/23) підкреслюють необхідність логічності і структурованості мотивів рішень суб'єктів владних повноважень, їхній зв'язок із нормами права, оцінювання фактів та відсутність немотивованих тверджень.

З огляду на аналіз справи *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.*, важливо зазначити, що національним законодавством також передбачена можливість оскарження правил нормативного характеру в адміністративному судочинстві. Зокрема, це впливає з п. 1 ч. 1 ст. 19 КАС України, де зазначено, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема у спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів)⁴⁵. Як і в прецеденті США, українські суди перевіряють, чи діяли суб'єкти владних повноважень у межах компетенції з урахуванням усіх значущих обставин справи. Отже, принцип обґрунтованості рішень суб'єктами владних повноважень у США та Україні передбачає раціональне мотивування, врахування альтернатив та ґрунтування рішень на фактах і праві.

Cnprava R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent) (2014)⁴⁶

За обставинами цієї справи, оскаржувалася законність консультаційного процесу щодо нової схеми зменшення податку на житло (CTRS), запровадженої після скасування централізованої схеми нарахування податків СТВ у 2013 р. У лондонському районі Гарінгей було передбачено, що непенсійні отримувачі повної допомоги СТВ сплачуватимуть 18–22 % податку, а пані Мослі, мати-одиначка, стверджувала, що консультаційний документ вводив в оману, не розглядаючи альтернативи, зокрема підвищення податку чи скорочення інших послуг. Верховний Суд оцінював

⁴² U.S. Supreme Court, *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.*

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ The Supreme Court of the United Kingdom, *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)*.

обов'язок органу влади проводити консультації з обов'язковим представленням і обґрунтуванням відкинутих альтернатив⁴⁷.

У цій справі Верховний Суд визнав консультації, проведені муніципалітетом Гарінгей, неякісними через надання неповної інформації (§ 25). Це рішення суду підкреслило, що для змістовного обговорення та обміркованої відповіді потрібно надавати достатні обґрунтування для запропонованих змін (§ 25). Навіть якщо консультація обмежена одним варіантом, потрібно згадувати та пояснювати, чому інші альтернативи було відхилено (§ 28, § 29). Суд піддав критиці муніципалітет за те, що він представив скорочення інших послуг як неминучий наслідок урядових заходів, що ввело учасників в оману та створило враження відсутності альтернатив (§ 31, § 42). Зрештою, суд дійшов висновку, що такі дії не забезпечили справжніх консультацій щодо суті самої схеми (§ 39, § 42)⁴⁸.

З урахуванням зазначеного вище правова позиція Верховного Суду Сполученого Королівства у справі *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)* є важливим стандартом для оцінювання обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень і узгоджується з принципами адміністративного судочинства в Україні. Справа ілюструє, що порушення принципу обґрунтованості (ст. 2 КАС України) має вияв у неповній або оманливій інформації під час консультацій та приховуванні альтернатив, що унеможливорює врахування всіх значущих обставин і перешкоджає ефективному судовому контролю. В Україні практика Верховного Суду (справи № 420/14943/21, № 520/32557/23) також підкреслює необхідність логічності мотивів, повноти врахування фактів і обґрунтованості рішень суб'єктів владних повноважень. Це підтверджується і судовою практикою Сполученого Королівства та може посилювати стандарти судового контролю в Україні.

Отже, застосування порівняльно-правового методу в дослідженні стандартів аргументації рішень суб'єктів владних повноважень дає можливість сформулювати як теоретичні, так і практичні орієнтири для національної адміністративної юстиції. Слід зазначити, що в теоретичному аспекті це сприяє розвитку сучасної вітчизняної доктрини адміністративного права, яка має сприймати стандарти прозорості, обґрунтованості та пропорційності, властиві судовій практиці Канади, США та Великої Британії, з погляду судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень. У прикладному вимірі це означає необхідність розроблення методичних рекомендацій для суб'єктів владних повноважень щодо надання мотивованих рішень, що витримують судовий контроль, а також уніфікації критеріїв оцінювання аргументації рішень у судовій практиці. Імплементація таких підходів сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до суб'єктів владних повноважень, зміцненню верховенства права та впровадженню стандартів розвинених демократичних країн в адміністративне судочинство України.

Удосконалення стандартів аргументації рішень суб'єктів владних повноважень у контексті інтеграції України в ЄС

Необхідність дотримання стандартів аргументації рішень суб'єктами владних повноважень зумовлена ст. 3 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, де зазначено, що верховенство права, належне врядування, боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом, сприяння сталому розвитку і ефективній багатосторонності є головними принципами для посилення відносин між Сторонами⁴⁹.

З погляду судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень актуальними в цьому контексті також є положення розділу I Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, а саме:

Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу ... визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування⁵⁰.

⁴⁷ The Supreme Court of the United Kingdom, *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)*.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Верховна Рада України, *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони*, 27 червня 2014, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

⁵⁰ Верховна Рада України, *Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу*, Закон України 1629-IV, 18 березня 2004, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.

Базовий нормативний стандарт аргументації суб'єктів владних повноважень закладений також у ст. 296 Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу, згідно з яким правові акти зазначають підстави, на яких вони ґрунтуються, та містять посилання на будь-які пропозиції, ініціативи, рекомендації, запити або висновки, що вимагаються Договорами⁵¹.

Необхідність дотримання стандартів аргументації рішень суб'єктів владних повноважень з погляду вимог ЄС впливає з принципів верховенства права та належного врядування, закріплених в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС і Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. У цьому випадку судовий контроль аргументації рішень суб'єктів владних повноважень є інструментом забезпечення відповідності національної практики стандартам ЄС щодо прозорості та підзвітності. Додатково положення ст. 296 Договору про функціонування Європейського Союзу, що вимагають зазначення правових і фактичних підстав актів, формують орієнтир для національного адміністративного судочинства, де вмотивованість рішень є елементом принципу верховенства права.

Деталізація зазначених вище стандартизованих вимог у контексті нормозастосування в Європейському Союзі певною мірою знаходить відображення в практиці Європейського суду справедливості (Суду ЄС).

Суттєвим у цьому питанні є рішення Європейського суду справедливості у справі *Moerenhout and Others v Commission* (T-789/19, 12 травня 2021 р.)⁵². За обставинами справи, заявники, включно з Томом Меренгаутом, подали до Європейської Комісії 5 липня 2019 р. Європейську громадянську ініціативу, яка пропонувала заборонити ввезення на ринок ЄС продуктів з окупованих територій і вимагала від Комісії забезпечити узгодженість спільної торговельної політики з міжнародним правом та правами людини, посилаючись на положення Договорів ЄС, Хартії прав і регламентів. Комісія відмовила в реєстрації ініціативи рішенням (ЄС) 2019/1567, зазначивши, що реалізація пропозиції можлива лише на підставі ст. 215 ДФЄС, яка передбачає попереднє рішення про обмеження економічних відносин із третьою країною, що виходить за межі її повноважень⁵³.

У рішенні у справі *Moerenhout and Others v Commission* Європейський суд справедливості визнав, що Європейська Комісія порушила свій обов'язок щодо належного викладення мотивів у разі відмови в реєстрації Європейської громадянської ініціативи, спрямованої на заборону імпорту до ЄС товарів із окупованих територій. Суд зазначив, що Комісія не надала достатньо чітких і конкретних пояснень, які б дозволили заявникам зрозуміти логіку її рішення та дали б суду змогу перевірити законність відмови. Отже, рішення Комісії не відповідало вимогам ст. 296 ДФЄС та ст. 4(3) Регламенту № 211/2011, які зобов'язують інституції ЄС наводити зрозуміле обґрунтування своїх актів, особливо якщо йдеться про відмову громадянам у реалізації їхнього права на участь у демократичному процесі через Європейську громадянську ініціативу⁵⁴.

Також важливою є й інша справа Європейського суду справедливості — *Ferriere Nord SpA v Commission*⁵⁵. За обставинами справи, з жовтня 2000 р. по липень 2002 р. Комісія ЄС проводила перевірки та адміністративне провадження проти італійських сталеливарних підприємств, включно з апелянтом, встановивши участь у картелі та наклавши штраф 3,57 млн євро. Апелянт оскаржив рішення, і у 2007 р. Загальний суд анулював його щодо нього через відсутність повноважень Комісії після закінчення дії Договору про заснування Європейського співтовариства вугілля і сталі, тоді як рішення щодо Федерації італійських сталеливарних підприємств набрало законної сили⁵⁶.

У рішенні у справі *Ferriere Nord SpA v Commission* Європейський суд справедливості зазначив, що, відповідно до судової практики Суду ЄС, виклад мотивів, яких вимагає стаття 296 ДФЄС для заходів, прийнятих інституціями ЄС, має відповідати конкретному заходу та розкривати в зрозумілій і однозначній спосіб мотиви, якими керувалася інституція, що ухвалила відповідний захід, таким чином, щоб зацікавлені особи могли з'ясувати причини цього заходу, а компетентний суд мав змогу здійснити повноважний судовий контроль⁵⁷.

⁵¹ Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу, 7 лютого 1992, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

⁵² The Court of Justice of the European Union, *Moerenhout and Others v Commission*, Case T-789/19, 12 May 2021, <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Tom%2BMoerenhout%2BAnd%2BOthers&docid=241186&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9042373#ctx1>.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ The Court of Justice of the European Union, *Ferriere Nord SpA v Commission*, Case C-31/23 P, 4 October 2024, <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=reason%2B296%2BAnnuls%2BCommission%2BDecision&docid=290697&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9063430#ctx1>.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

Отже, аналіз практики Європейського суду справедливості (Суду ЄС) у справах *Moerenhout and Others v Commission* (T-789/19, 12 травня 2021 р.) та *Ferriere Nord SpA v Commission* (C-31/23 P, 4 жовтня 2024 р.) дає підстави для формулювання як теоретичних, так і прикладних висновків щодо удосконалення судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень в Україні. У теоретичному вимірі такі рішення Суду ЄС закріплюють універсальний стандарт мотивованості, який передбачає обов'язок суб'єкта владних повноважень чітко викладати правові й фактичні підстави своїх рішень, що забезпечує передбачуваність нормозастосування. У прикладному аспекті зазначені стандарти можуть бути імplementовані в українську адміністративну практику шляхом адаптації до законодавства ЄС через запровадження внутрішніх процедур перевірки мотивувальної частини рішень суб'єктів владних повноважень, а також розроблення методичних орієнтирів для суддів і державних службовців щодо оцінювання повноти та логічності аргументації їхніх рішень. Це сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, прозорості державного управління та узгодженню національної практики з вимогами належного врядування і верховенства права з позицій стандартів ЄС.

Висновки

Судовий контроль аргументації рішень суб'єктів владних повноважень є однією із засад функціонування адміністративної юстиції, оскільки він забезпечує дотримання принципу верховенства права, прозорості і підзвітності суб'єктів владних повноважень. Його зміст полягає в перевірці логічної послідовності, повноти, пропорційності та доказовості мотивів, що лежать в основі рішень суб'єктів владних повноважень. Результати дослідження свідчать, що належна аргументація рішень є не лише процесуальною вимогою, а й матеріальною гарантією законності, що дає змогу суду оцінювати обґрунтованість рішень суб'єкта владних повноважень без втручання в межі його дискреції.

Національна практика Верховного Суду узгоджується зі стандартами ЄСПЛ та Європейського суду справедливості (Суду ЄС), а також із судовою практикою окремих іноземних держав (Канади, США та Великої Британії), що дає змогу виділити універсальність критеріїв аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, зокрема вимог щодо логіки мотивації, врахування альтернатив і належного розгляду фактів справи. Це свідчить про гармонізацію вітчизняного адміністративного судочинства з міжнародними та іноземними стандартами. У теоретичному вимірі слід зазначити, що судовий контроль аргументації рішень суб'єктів владних повноважень реалізується через систему таких критеріїв, як логічність, пов'язаність із правом, повнота фактів, заборона свавілля та пропорційність. У прикладному аспекті доцільним є впровадження єдиних методичних стандартів оцінювання мотивувальної частини рішень суб'єктів владних повноважень, орієнтованих на принципи *Reason-Based Logic* (логіки, що ґрунтується на мотивах). Такий підхід дасть змогу підвищити рівень правової визначеності, мінімізувати свавілля суб'єктів владних повноважень та зміцнити довіру громадян до інститутів державної влади.

Проаналізована у статті концепція розумної, пропорційної та доказової аргументації може бути використана як у науково-теоретичному вимірі — для подальшого розвитку доктрини судового контролю в адміністративному судочинстві, так і в практичній площині — для удосконалення стандартів мотивування рішень суб'єктами владних повноважень та забезпечення їх відповідності принципу верховенства права.

З огляду на отримані результати перспективи подальших наукових досліджень полягають у поглибленому вивченні інституційних механізмів забезпечення належної аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, поліпшенні уніфікованих моделей судового контролю їхньої мотивувальної частини та дослідженні міжгалузевих аспектів правової аргументації у сфері діяльності суб'єктів владних повноважень. Також доцільно зосередити увагу на оптимізації теоретичної та практичної методології оцінювання якості аргументації рішень суб'єктів владних повноважень, оновленні рекомендацій для суддів і державних службовців щодо застосування стандартів обґрунтованості та імplementації найкращих практик ЄСПЛ, Суду ЄС, судів Канади, США та Великої Британії в національне нормозастосування. У такий спосіб отримані результати створюють підґрунтя для подальшого наукового вдосконалення інституту судового контролю аргументації рішень суб'єктів владних повноважень.

Список використаних джерел

- Адміністративне судочинство України: питання теорії і практики (з нагоди 20-річчя ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України). Монографія. Редкол.: М. І. Смокович (голова), О. Р. Радишевська, В. М. Кравчук, Н. В. Богашева. Київ: ВАІТЕ, 2025. https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/Monograf_Admin_sud_vo.pdf.
- Бевзенко, Володимир. «Оцінка в адміністративному процесі рішень, дій, бездіяльності суб'єктів владних повноважень: від доктрини до прикладного правозастосування». *Право України* 10 (2021): 91–109. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2021_10-s6.pdf.
- Берlach, А. І., Дзісяк О. П., Сусак М. С. «Судовий контроль у системі адміністративного судочинства України: теоретико-правові та прикладні аспекти». *Юридичний науковий електронний журнал* 1 (2025): 594–7. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/138>.
- Верховна Рада України. Конституція України. 254к/96-ВР. 28 червня 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- Верховна Рада України. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Закон України 1629-IV. 18 березня 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.
- Верховна Рада України. Кодекс адміністративного судочинства України. 2747-IV. 6 липня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
- Верховна Рада України. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України 3477-IV. 23 лютого 2006. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
- Верховна Рада України. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. 27 червня 2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
- Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду. Постанова, справа 420/14943/21. 11 вересня 2023. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113405942>.
- Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду. Постанова, справа 520/32557/23. 9 квітня 2025. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126485453>.
- Державна судово адміністрація України. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку адміністративного судочинства (2024 р.) та Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку господарського судочинства (2024 р.). https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024.
- Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу. 7 лютого 1992. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
- Києво-Могилянська школа врядування імені Андрія Мелешевича, Факультет правничих наук. Освітня програма «Суспільна політика і врядування» (спеціальність D4. Публічне управління та адміністрування, рівень — магістр). <https://vstup.ukma.edu.ua/education-program-info?ep-id=26>.
- Курко, О. П. «Суб'єкти владних повноважень в адміністративному процесі: термінологічна визначеність категорій». *Юридична наука* 11(113) (2020): 116–122. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-113-11.16>.
- Національне агентство України з питань державної служби. Про внесення змін до Стратегічного плану діяльності Національного агентства України з питань державної служби на 2025–2027 роки. Наказ 18-25. 4 лютого 2025. <https://nads.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-stratehichnoho-planu-diiialnosti-natsionalnoho-ahentstva-ukrainy-z-pytan-derzhavnoi-sluzhby-na-20252027-roky>.
- Рада суддів України. Інформація про показники часу, необхідного для розгляду справ і матеріалів, які надійшли до місцевих адміністративних судів та орієнтовна нормативна чисельність суддів за даними звітності за I півріччя 2025 року. https://rsu.gov.ua/oas-2025_2-maps.
- Руденко, С. К., Євтушенко Д. С. «Забезпечення прав людини в адміністративному судочинстві». *Юридичний науковий електронний журнал* 9 (2024): 426–8. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/102>.
- Укрінформ. «Голова Верховного Суду пояснив потребу в платформі офіційного перекладу рішень ЄСПЛ українською мовою». *Укрінформ*, 4 квітня 2025. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3978442-golova-verhovnogo-sudu-poasniv-potrebu-v-platforni-oficijnogo-perekladu-risen-espl-ukrainskou-movou.html>.
- European Court of Human Rights. *Suominen v. Finland*. 37801/97. Judgment, 1 July 2003. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.
- European Court of Human Rights. *Megadat.com SRL v. Moldova*. 21151/04. Judgment, 8 April 2008. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85732>.
- European Court of Human Rights. *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*. 58170/13, 62322/14 and 24960/15. Judgment, 25 May 2021. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210077>.

- European Court of Human Rights. *Centrum för Rättvisa v. Sweden*. 35252/08. Judgment, 25 May 2021. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-210078>.
- European Court of Human Rights. *L.B. v. Hungary*. 36345/16. Judgment, 9 March 2023. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223675>.
- Hage, Jaap, and Bart Verheij. "Reason-based logic: a logic for reasoning with rules and reasons." University of Limburg, Department of Metajuridica, 1994. <https://www.ai.rug.nl/~verheij/publications/pdf/lcai94.pdf>.
- Page, Edward C., and William Alexander Robson. "Judicial review of administration." *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/administrative-law/Judicial-review-of-administration>.
- Supreme Court of Canada. *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)*, [1999] 2 S.C.R. 817. <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/1717/index.do>.
- The Court of Justice of the European Union. *Moerenhout and Others v Commission*. Case T-789/19. 12 May 2021. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Tom%2BMoerenhout%2Band%2BOthers&docid=241186&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9042373#ctx1>.
- The Court of Justice of the European Union. *Ferriere Nord SpA v Commission*. Case C-31/23 P. 4 October 2024. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=reason%2B296%2BAnnuls%2BCommission%2BDecision&docid=290697&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9063430#ctx1>.
- The Supreme Court of the United Kingdom. *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)*. [2014] UKSC 56. <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2013-0116>.
- U.S. Supreme Court. *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.* [1983] 463 U.S. 29. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USREPORTS-463/pdf/USREPORTS-463-29.pdf>.
- Wojciechowski, Bartosz. "The Discretion of the Administrative Court Judge Understood as the Weighing of Constitutional Values." *Studia Iuridica Lublinensia* 32, no. 4 (2023): 147–56. <http://doi.org/10.17951/sil.2023.32.4.147-156>.

Bibliography

- Administrativne sudochynstvo Ukrainy: pytannia teorii i praktyky (z nahody 20-richchia ukhvalennia Kodeksu administrativnoho sudochynstva Ukrainy)*. Edited by M. I. Smokovych, O. R. Radyshevska, V. M. Kravchuk, N. V. Bohasheva. VAITE, 2025. https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/Monograf_Admin_sud_vo.pdf [in Ukrainian].
- Andriy Meleshevykh Kyiv-Mohyla School of Governance, Faculty of Law. *Educational program "Public Policy and Governance" (specialty D4. Public Management and Administration, level — Master)*. <https://vstup.ukma.edu.ua/education-program-info?ep-id=26> [in Ukrainian].
- Berlach, A. I., Dzisiak O. P., and Susak M. S. "Concepts and peculiarities of judicial control in the field of administrative justice." *Juridical Scientific and Electronic Journal* 1 (2025): 594–7. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/138> [in Ukrainian].
- Bevzenko, Volodymyr. "Evaluation of decisions, actions, inaction of subjects of authority in the administrative process: from doctrine to applied law enforcement." *Law of Ukraine* 10 (2021): 91–109. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2021_10-s6.pdf [in Ukrainian].
- Council of Judges of Ukraine. *Informatsiia pro pokaznyky chasu, neobkhidnoho dlia rozghliadu sprav i materialiv, yaki nadiishly do mistsevykh administrativnykh sudiv ta oriietovna normatyvna chyselnist suddiv za danymy zvitnosti za I pivrichchia 2025 roku*. https://rsu.gov.ua/oas-2025_2-maps [in Ukrainian].
- European Court of Human Rights. *Suominen v. Finland*. 37801/97. Judgment, 1 July 2003. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>.
- European Court of Human Rights. *Megadat.com SRL v. Moldova*. 21151/04. Judgment, 8 April 2008. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85732>.
- European Court of Human Rights. *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*. 58170/13, 62322/14 and 24960/15. Judgment, 25 May 2021. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210077>.
- European Court of Human Rights. *Centrum för Rättvisa v. Sweden*. 35252/08. Judgment, 25 May 2021. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-210078>.
- European Court of Human Rights. *L.B. v. Hungary*. 36345/16. Judgment, 9 March 2023. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223675>.
- Hage, Jaap, and Bart Verheij. "Reason-based logic: a logic for reasoning with rules and reasons." University of Limburg, Department of Metajuridica, 1994. <https://www.ai.rug.nl/~verheij/publications/pdf/lcai94.pdf>.
- Kurko, O. "Subjects of authorities in the administrative process: terminological definition of the category." *Juridical Science* 11, no. 113 (2020): 116–22. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-113-11.16> [in Ukrainian].

- National Agency of Ukraine for Civil Service. *On Amendments to the Strategic Plan of Activities of the National Agency of Ukraine for Civil Service for 2025–2027*. Order 18–25. February 4, 2025. <https://nads.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-stratehichnoho-planu-diialnosti-natsionalnoho-ahentstva-ukrainy-z-pytan-derzhavnoi-sluzhby-na-20252027-roky> [in Ukrainian].
- Page, Edward C., and William Alexander Robson. “Judicial review of administration.” *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/administrative-law/Judicial-review-of-administration>.
- Rudenko, S., and Yevtushenko D. “Ensuring human rights in administrative proceedings.” *Juridical Scientific and Electronic Journal* 9 (2024): 426–8. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/102> [in Ukrainian].
- State Court Administration of Ukraine. *Zvit sudiv pershoi instantsii pro rozghliad sprav u poriadku administratyvnoho sudochynstva (2024 r.) ta Zvit sudiv pershoi instantsii pro rozghliad sprav u poriadku hospodarskoho sudochynstva (2024 r.)*. https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024 [in Ukrainian].
- Supreme Court of Canada. *Baker v. Canada (Minister of Citizenship and Immigration)*, [1999] 2 S.C.R. 817. <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/1717/index.do>.
- The Court of Justice of the European Union. *Moerenhout and Others v Commission*. Case T-789/19. 12 May 2021. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Tom%2BMoerenhout%2BAnd%2BOthers&docid=241186&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9042373#ctx1>.
- The Court of Justice of the European Union. *Ferriere Nord SpA v Commission*. Case C-31/23 P. 4 October 2024. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=reason%2B296%2BAnnuls%2BCommission%2BDecision&docid=290697&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=9063430#ctx1>.
- The Supreme Court of the United Kingdom. *R (on the application of Moseley) (in substitution of Stirling (Deceased)) (AP) (Appellant) v London Borough of Haringey (Respondent)*. [2014] UKSC 56. <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2013-0116>.
- Treaty on European Union and Treaty on the Functioning of the European Union*. February 7, 1992. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text [in Ukrainian].
- U.S. Supreme Court. *Motor Vehicle Manufacturers Association of The United States, Inc., Et Al. v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co. Et Al.* [1983] 463 U.S. 29. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USREPORTS-463/pdf/USREPORTS-463-29.pdf>.
- Ukrinform. “Holova Verkhovnoho Sudu poiasnyv potrebu v platformi ofitsiinoho perekladu rishen YeSPL ukrainskoiiu movoiu”. *Ukrinform*, April 4, 2025. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3978442-golova-verhovnogo-sudu-poasniv-potrebu-v-platformi-oficijnogo-perekladu-risen-espl-ukrainskou-movou.html> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Constitution of Ukraine*. 254k/96-VR. June 28, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro Zahalnodержavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu*. Law of Ukraine 1629-IV. March 18, 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Code of Administrative Procedure of Ukraine*. 2747-IV. July 6, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny*. Law of Ukraine 3477-IV. February 23, 2006. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part*. June 27, 2014. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].
- Verkhovnyi Sud [Supreme Court] u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu. Resolution, case 420/14943/21. September 11, 2023. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113405942> [in Ukrainian].
- Verkhovnyi Sud [Supreme Court] u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu. Resolution, case 520/32557/23. April 9, 2025. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126485453> [in Ukrainian].
- Wojciechowski, Bartosz. “The Discretion of the Administrative Court Judge Understood as the Weighing of Constitutional Values.” *Studia Iuridica Lublinensia* 32, no. 4 (2023): 147–56. <http://doi.org/10.17951/sil.2023.32.4.147-156>.

Volodymyr Kistianyik

PhD, advocate, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-2169-7487>

consulting@lawargument.com

JUDICIAL REVIEW OF THE ARGUMENTATION OF DECISIONS BY PUBLIC AUTHORITIES: SOME STANDARDS OF NATIONAL, INTERNATIONAL AND FOREIGN PRACTICE

Abstract

The article presents a study of the content, forms, and regularities of judicial review over the argumentation of decisions made by public authorities. It has been established that judicial review in the field of administrative justice involves examining the relevance, completeness, and logical consistency of the motives underlying the decisions of public authorities to ensure their compliance with the principle of the rule of law.

Based on an analysis of the provisions of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine, the case law of the Supreme Court, the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union, and the courts of specific foreign countries (such as Canada, the United States, and Great Britain), the study identifies doctrinal standards for the argumentation of decisions made by public authorities. It has been proved that these standards encompass logic, coherence, the connection of motives with legal norms, consideration of relevant facts, the prohibition of arbitrariness, and adherence to the principle of proportionality.

The concept of reasonable, proportionate, and evidence-based argumentation by public authorities is proposed as a theoretical and law-application model for improving administrative justice in Ukraine. For the first time, a systemic approach to judicial review of the argumentation of decisions made by public authorities is formulated as a distinct institute of administrative justice that integrates national and international standards of good governance.

The practical significance of the obtained results is emphasized, which lies in the possibility of using the relevant criteria when assessing the reasonableness of decisions made by a public authority in judicial and public administration practice, as well as when developing methodological guidelines for civil servants.

Keywords: argumentation, judicial review, public authority, administrative justice, reasonableness of decisions.

Матеріал надійшов 23.09.2025

Схвалено до публікації 27.11.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.80-87

УДК 342.738:004.056.8

Олександр Кожухар

Аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права

факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>

o.kozhukhar@ukma.edu.ua

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ: ЛІНІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

У статті досліджено зв'язок між потенційним правовим регулюванням систем штучного інтелекту (ШІ) та режимом захисту персональних даних. Аналіз проведено крізь призму тенденцій у сфері регулювання систем ШІ, зокрема Акта (ЄС) про ШІ та Рамкової конвенції Ради Європи про ШІ, що на сьогодні визначають вектор розвитку політики на міжнародному та національному рівнях. У статті обґрунтовано, що архітектура сучасних систем ШІ на всіх етапах їхнього життєвого циклу — від розроблення до практичного впровадження — пов'язана з обробкою значних масивів персональних даних. Така характеристика систем ШІ зумовлює системні ризики для прав і свобод суб'єктів даних, створюючи певний конфлікт між інноваційним потенціалом ШІ та усталеними гарантіями у сфері захисту персональних даних. Ці ризики є особливо істотними в юрисдикціях із неналежним рівнем захисту персональних даних, що характерно й для України. Тож актуальним є аналіз взаємозв'язків між системами ШІ та захистом персональних даних.

Дослідження демонструє, як основні принципи захисту персональних даних: законність, мінімізація, обмеження мети, прозорість та точність — стикаються з викликами в застосуванні ШІ. Наприклад, принцип мінімізації даних вступає в колізію з потребою алгоритмів машинного навчання у значних наборах даних для цілей розробки систем, а проблема «чорної скриньки» систем ШІ може не узгоджуватися з вимогою прозорості обробки даних. Автор доводить необхідність розроблення підходу, за яким вимоги у сфері захисту персональних даних (оновлені відповідно до чинних стандартів ЄС у цій сфері, включно із Загальним регламентом про захист даних) повинні бути складовою частиною механізму правового регулювання ШІ в Україні. Головними механізмами, що дають змогу реалізувати такий підхід, є прозорість та людський нагляд, що уможливають реалізацію інших гарантій як у сфері захисту персональних даних, так і в регулюванні ШІ. Для України це також означає нагальну потребу в імplementації відповідних норм і створення відповідного наглядового органу з належним рівнем інституційної спроможності. Ці висновки є важливими для подальшої роботи над законопроектом № 8153 та для формування національної стратегії регулювання ШІ.

Ключові слова: права людини, правове регулювання, юридичні гарантії, штучний інтелект, ШІ, приватність, захист персональних даних, Загальний регламент про захист даних, Конвенція про ШІ.

Постановка проблеми

Сучасні підходи до регулювання систем штучного інтелекту (ШІ) ґрунтуються на тому, що існує стійкий зв'язок між функціонуванням технологій ШІ та режимом захисту персональних даних. Наприклад, Європейський Союз запропонував модель співіснування Загального регламенту про захист

даних (далі — Регламент) та Акта про ШІ, за якою спеціальне регулювання ШІ (базоване на ризиковості відповідних систем) не замінює, а доповнює та конкретизує загальні юридичні гарантії, встановлені для будь-якої обробки персональних даних¹.

Цей зв'язок зумовлений самою архітектурою сучасних систем ШІ, життєвий цикл яких (від навчання моделей на масивах даних до їхнього практичного впровадження) передбачає обробку персональних даних. Це породжує певні системні ризики між певними властивостями систем ШІ та усталеними юридичними гарантіями у сфері захисту персональних даних, включно з принципами обробки даних. Зокрема, алгоритмічна непрозорість систем ШІ часто вступає в колізію з принципом прозорості обробки персональних даних, а масштабна та часто непередбачувана зміна цілей обробки даних у системах ШІ не узгоджується з принципом обмеження мети обробки даних. Іншими принципами обробки даних, які можуть певною мірою підважуватися динамічними системами ШІ, є законність обробки даних (наприклад, через складність отримання згоди суб'єкта даних або забезпечення іншої підстави для обробки даних) та точність такої обробки (через схильність моделей ШІ до створення хибної інформації).

Станом на сьогодні законодавство України щодо захисту персональних даних є певною мірою застарілим та не узгоджується зі стандартами в цій сфері, які існують у ЄС, включно з Регламентом. Одним із наслідків цього є те, що Україна не входить до переліку європейських держав, які забезпечують належний (адекватний) рівень захисту персональних даних, що ускладнює процес транскордонної передачі даних з ЄС до України. У зв'язку з цим для правової системи України, що перебуває в процесі гармонізації з правом ЄС (зокрема в межах роботи над законопроектом № 8153)², наведені вище питання взаємозв'язків мають важливе значення. Належне (у розумінні ЄС) регулювання сфери захисту персональних даних не обмежується лише впровадженням Регламенту. Потрібно забезпечити узгоджене співіснування режиму захисту персональних даних та регулювання систем ШІ з наданням реальних юридичних гарантій для суб'єктів даних. Першим кроком для такого узгодженого співіснування є розуміння основних взаємозв'язків між регулюванням ШІ та регулюванням у сфері захисту персональних даних, що найкраще можна простежити крізь призму принципів захисту персональних даних³.

Аналіз досліджень

На формування сучасного дискурсу щодо правового регулювання ШІ та суміжних питань захисту персональних даних значний вплив мали Акт про ШІ та Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ та права людини (далі — Конвенція). Дослідження переважно концентруються на аналізі викликів для розробників і постачальників систем ШІ, а також на проблематиці співвідношення нового, спеціального законодавства про ШІ із загальним режимом захисту персональних даних, втіленим у Регламенті. Зокрема, у посібниках Оксфордського та Кембриджського університетів питання приватності та захисту даних входять до переліку основних етико-правових викликів, породжених технологічними можливостями ШІ⁴.

Паралельно з академічним дискурсом із 2024 року спостерігається перехід до етапу, коли державні органи також формують власне бачення співіснування обох режимів та практичного застосування відповідних норм. Роз'яснення французького регулятора у сфері захисту даних (CNIL) щодо використання «легітимного інтересу» як правової підстави для обробки даних під час навчання моделей ШІ, а також документ Європейської ради із захисту даних (EDPB) щодо аспектів обробки даних у ШІ є прикладами такої діяльності, спрямованої на зменшення правової невизначеності⁵.

В українському контексті також з'являються перші напрацювання щодо цих питань, зокрема урядові матеріали (рекомендації Міністерства цифрової трансформації)⁶ та наукові публікації з аналізом загальних ризиків для суб'єктів даних (праці М. та Д. Белових та інших)⁷. Проте науковому дискурсу

¹ Див. ст. 2(7) Акта про ШІ.

² Проект Закону про захист персональних даних № 8153 від 25 жовтня 2022 року, який має імплементувати Загальний регламент про захист даних в Україні, <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707>.

³ Для завдань цієї статті ми будемо використовувати термінологію щодо питань захисту персональних даних, передбачену Регламентом і законопроектом № 8153.

⁴ Markus Dirk Dubber, Frank Pasquale, and Sunit Das, *The Oxford Handbook of Ethics of AI* (Oxford University Press, 2021); Nathalie A. Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence* (Cambridge University Press, 2025).

⁵ CNIL, *Relying on the Legal Basis of Legitimate Interests to Develop an AI System*, 2024, <https://www.cnil.fr/en/relying-legal-basis-legitimate-interests-develop-ai-system>; European Data Protection Board, *Opinion 28/2024 on certain data protection aspects related to the processing of personal data in the context of AI models*, December 2024, https://www.edpb.europa.eu/system/files/2024-12/edpb_opinion_202428_ai-models_en.pdf.

⁶ Міністерство цифрової трансформації, *Рекомендації з відповідальної розробки систем із використанням технологій штучного інтелекту* (червень 2025), <https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/ШІ%20для%20розробників.pdf>.

⁷ Белова М. В., Белов Д. М., «Виклики та загрози захисту персональних даних у роботі зі штучним інтелектом», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 79, ч. 2 (2023): 17–22, <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.2>.

бракує системного аналізу взаємозв'язків між фундаментальними принципами захисту персональних даних та основними властивостями функціонування систем ШІ. Саме дослідження цього рівня потенційних конфліктів є важливою передумовою для розроблення обґрунтованого підходу до регулювання ШІ, що забезпечує належне співіснування із законодавством у сфері захисту персональних даних.

Регулювання ШІ та захист персональних даних: основні взаємозв'язки

Належний підхід до регулювання ШІ повинен враховувати взаємозв'язки між системами ШІ на різних етапах життєвого циклу та режимом захисту персональних даних. Ці взаємозв'язки виникають під час навчання систем ШІ на тренувальних даних та під час операційної діяльності, коли кінцевий споживач взаємодіє з системою. Зокрема, тренувальні набори даних (дані, які використовуються для навчання систем ШІ) часто містять персональні дані. Одним із прикладів є навчання системи ШІ для виявлення податкового шахрайства на основі баз даних платників податків⁸. Схожих випадків (коли під час функціонування системи ШІ виникнуть питання щодо персональних даних) є чимало, особливо якщо взяти до уваги широкий обсяг терміна «персональні дані». Цей термін традиційно охоплює будь-яку інформацію, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано або може бути ідентифіковано⁹, зокрема, коли це може бути зроблено з огляду на наявні технології та інші об'єктивні фактори¹⁰.

Відповідні взаємозв'язки закріплені (як і потенційний негативний вплив) на рівні розроблених сьогодні міжнародно-правових документів. Конвенція містить згадку, що системи ШІ можуть мати негативний вплив на людську гідність та індивідуальну автономію, права людини, демократію та верховенство права¹¹. До практик, які можуть мати негативний вплив, Конвенція зараховує незаконне спостереження, що суперечить праву людини на повагу до приватного життя¹². З огляду на потенційний негативний вплив систем ШІ, Конвенція прямо згадує питання захисту персональних даних. Преамбула Конвенції містить посилання на Конвенцію 108¹³, а стаття 11 присвячена питанням приватності та обробки персональних даних і вимагає, щоб держави вживали належних заходів для того, щоб на всіх етапах життєвого циклу систем ШІ захищалися право на приватність та персональні дані, а також забезпечувалися належні гарантії відповідно до національного законодавства та міжнародного права.

Автори Оксфордського посібника з етики ШІ наголошують, що дедалі більше занепокоєння викликають питання приватності суб'єктів даних (споживачів), а відповідні виклики, пов'язані з системами ШІ, зростатимуть у міру того, як відповідні системи діятимуть без прямого нагляду з боку людини¹⁴. Системи ШІ часто передбачають обробку значної кількості тренувальних даних для вдосконалення (оптимізації) системи. До складу тренувальних даних можуть входити також персональні дані, отримані з різних джерел (не безпосередньо в суб'єкта даних)¹⁵. Обробка персональних даних можлива також на пізнішому етапі, коли систему ШІ використовують кінцеві споживачі, які можуть передавати власні персональні дані. У кожному з цих випадків особливістю систем ШІ може бути те, що мета, спосіб та обсяг обробки персональних даних можуть змінюватися в процесі функціонування системи, а розробник чи постачальник такої системи не завжди може надати повну інформацію кінцевому споживачу (суб'єкту даних) про порядок обробки персональних даних.

Через широку сферу дії законодавства щодо захисту персональних даних, наявні технологічні можливості (зокрема систем ШІ) та фактичне використання значної кількості персональних даних для систем ШІ перетин між питаннями регулювання систем ШІ та захисту персональних даних є неминучим. З одного боку, беручи до уваги цей перетин, складно заперечити переваги для суб'єктів даних від систем ШІ. Наприклад, у цьому випадку створюється можливість задовольняти більш чітко запити конкретної особи. Водночас така «персоналізована» обробка даних пов'язана з уже традиційними для ШІ ризиками: ризики упередженості алгоритмів та дискримінації конкретних осіб, репутаційної шкоди, втрати (зокрема крадіжки) персональних даних тощо¹⁶.

⁸ Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*, 133.

⁹ Див. ст. 2 проекту Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022.

¹⁰ Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*, 138.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Council of Europe, *Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data* (Strasbourg: Council of Europe, 1981), <https://rm.coe.int/1680078b37>.

¹⁴ Dubber, Pasquale, and Das, *The Oxford Handbook of Ethics of AI*, 27.

¹⁵ Міністерство цифрової трансформації, *Рекомендації з відповідальної розробки систем із використанням технологій штучного інтелекту* (червень 2025), 46, <https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/ШІ%20для%20розробників.pdf>.

¹⁶ Там само, 133; Белова М. В., Белов Д. М., «Виклики та загрози захисту персональних даних у роботі зі штучним інтелектом», 20.

Для детальнішого дослідження суміжних ризиків доцільно звернути увагу на питання т. зв. «темних патернів» (*dark patterns* або *deceptive design patterns*). З урахуванням Настанов 03/2022, виданих Європейською радою із захисту даних, до таких патернів належать приховані і часто маніпулятивні дизайнерські або маркетингові тактики, що експлуатують певні упередження, вразливості та уподобання споживачів з метою отримання вигоди бізнесом, який подає певну інформацію, що може не відповідати справжнім інтересам або вподобанням самого споживача¹⁷. Класичними прикладами є створення хибної ієрархії (коли потрібне для бізнесу рішення, яке може прийняти споживач, є одразу візуально помітнішим чи привабливішим) або створення хибного для споживача відчуття терміновості¹⁸. Поєднання темних патернів, персональних даних та ШІ створює нові істотні ризики для зловживань, оскільки «ШІ є інструментом, що дозволяє модифікувати темні патерни для досягнення більшого впливу на поведінку споживачів прихованим способом, досліджуючи, які патерни працюють найефективніше, та адаптувати їх відповідним чином»¹⁹.

Зазначене вище підтверджує, що ефективне регулювання ШІ вимагає гармонійного співіснування двох режимів. Юридичні гарантії суб'єкта даних не можна розглядати як певне зовнішнє обмеження. Натомість принципи обробки персональних даних (законність, прозорість, обмеження мети, мінімізація, точність та підзвітність)²⁰ як важлива частина юридичних гарантій суб'єктів даних повинні бути важливою складовою будь-якого законодавства у сфері ШІ. Для практичної реалізації цього співіснування (регулювання ШІ та захист персональних даних) потрібно впровадити конкретні механізми, як-от ефективний людський нагляд і прозорість систем ШІ, які є інструментами для забезпечення дотримання цих принципів у сфері захисту персональних даних. Ця теза підкріплюється аналізом взаємозв'язків між вказаними принципами та особливостями функціонування систем ШІ, які розглянуто в цій статті.

Законність, мінімізація даних та обмеження мети обробки персональних даних і системи ШІ

Головною вимогою законодавства у сфері захисту персональних даних є вимога законності, що передбачає наявність законної підстави для обробки персональних даних. Контролер самостійно вирішує застосовність тієї чи іншої підстави в кожному випадку обробки персональних даних з урахуванням застосовного законодавства. Найпоширенішими підставами для обробки персональних даних є згода суб'єкта персональних даних, необхідність укладення або виконання правочину із суб'єктом персональних даних (договірна необхідність) та необхідність для цілей легітимного інтересу контролера або третьої особи²¹.

Водночас функціонування систем ШІ створює системний конфлікт із наведеним принципом обробки даних. Традиційні підстави для обробки даних, зокрема згода суб'єкта даних чи договірна необхідність, є нежиттєздатними в умовах обробки значних масивів тренувальних даних. Це змушує розробників покладатися на власний легітимний інтерес. Застосування цієї підстави вимагає проведення складного тесту на баланс інтересів: потрібно довести, що права та свободи суб'єктів даних не переважають інтереси розробника.

Складність цього тесту також зростає через те, що стандартні практики розробки ШІ можуть суперечити двом іншим принципам — обмеження мети обробки та мінімізації даних. Навчання моделей часто передбачає вторинне використання даних (наприклад, використання публічно доступної інформації), які первинно збиралися для інших, несумісних цілей. Постає питання, чи є таке використання «подальшою обробкою», чи новим збором, що вимагає окремої правової підстави²². Прагнення до точності моделей ШІ спонукає до невибіркового збору значних обсягів даних, що прямо суперечить одному з принципів захисту персональних даних: дозволено обробляти лише ту інформацію, яка є об'єктивно необхідною для досягнення мети. Внаслідок цього виникає суперечність: як розробник системи може довести, що його законний інтерес переважає, якщо сам процес зазвичай побудований на порушенні принципів у сфері захисту персональних даних?

¹⁷ Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*, 205; European Data Protection Board, *Guidelines 03/2022 on Deceptive Design Patterns in Social Media Platform Interfaces*, February 2023, 9, https://www.edpb.europa.eu/system/files/2023-02/edpb_03-2022_guidelines_on_deceptive_design_patterns_in_social_media_platform_interfaces_v2_en_0.pdf.

¹⁸ Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*, 205.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Див. ст. 4 проекту Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022 та ст. 5 Загального регламенту про захист даних.

²¹ Див. ст. 5 проекту Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022.

²² Smuha, *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*, 133.

Наведене вище ставить юридичні гарантії у сфері захисту персональних даних на важливе місце в регулюванні ШІ. Пошук підходу до належного врахування зазначених вимог є складним завданням, оскільки, по-перше, немає єдиних правил для розроблення систем ШІ, а по-друге, розробники не можуть повністю передбачити всі наслідки функціонування систем ШІ та повідомити про них користувачу (проблема «чорної скриньки»). Однак уже на цьому етапі простежується напрям, у якому розробники систем ШІ повинні рухатися для врахування прав та інтересів суб'єктів даних і стандартів ЄС у цій сфері (зокрема забезпечення таких стандартів, як захист персональних даних за проектуванням та за замовчуванням)²³. Таким напрямом є потреба в імплементації юридичних гарантій суб'єктів даних на всіх етапах життєвого циклу системи, включно з її розробленням. Замість того щоб намагатися виправдати надмірну обробку персональних даних після етапу розміщення системи ШІ на ринку, розробники повинні заздалегідь впроваджувати технічні та організаційні заходи для мінімізації ризиків, наприклад, відслідковувати непотрібну інформацію та проводити оцінювання впливу системи ШІ на права суб'єктів даних. Такі заходи для мінімізації ризиків є практичним втіленням вимог, які на сьогодні впроваджуються в ЄС щодо систем ШІ, — вимог, які забезпечують прозорість систем ШІ та ефективний контроль людини за їхнім функціонуванням.

Прозорість і точність обробки персональних даних, а також обмеження їхнього зберігання в системах ШІ

У попередніх публікаціях ми розглядали важливість принципу прозорості в контексті регулювання систем ШІ²⁴. Так, кінцевому користувачу важливо розуміти, як функціонує система ШІ та які наслідки її використання може мати для його прав та інтересів.

Традиційно законодавство у сфері захисту персональних даних відводить питанню прозорості обробки персональних даних важливе місце, покладаючи на контролерів обов'язок надати значний обсяг інформації про відповідну обробку, що охоплює, зокрема, обсяг обробки персональних даних та застосовну мету, а також осіб, залучених до обробки персональних даних (операторів)²⁵.

Якщо ми говоримо про «традиційну» обробку персональних даних (за межами контексту, пов'язаного із ШІ), ми розуміємо, що контролер спроможний комплексно визначити, які саме персональні дані будуть йому потрібні та з якою метою (наприклад, контролеру відомо, яка інформація йому потрібна для здійснення прямого маркетингу). Проте коли обробка персональних даних здійснюється з використанням систем ШІ — враховуючи саму логіку функціонування технології, особливо якщо вона базується на глибокому навчанні, — розробники систем не завжди можуть оцінити, як система оброблятиме такі дані, для яких цілей та в якому обсязі. Виникає певний парадокс: ставиться вимога прозорості процесів, які за своєю архітектурою є непрозорими навіть для розробників. Це створює перешкоду, що істотно ускладнює повноцінне виконання обов'язку з інформування суб'єктів даних.

Цей конфлікт загострюється також через те, що законодавство у сфері захисту персональних даних ґрунтується на принципі пропорційності, що охоплює мінімізацію та точність обробки персональних даних, які ми згадували вище, та передбачає, що дані підлягають видаленню після досягнення мети²⁶. Натомість логіка розроблення ШІ часто виходить із принципу максималізму («що більше даних, то краще»), розглядаючи дані як постійний актив для навчання моделей. Внаслідок цього системи накопичують значні обсяги персональних даних, які згодом втрачають точність та актуальність, але зберігаються та обробляються, порушуючи тим самим весь комплекс взаємопов'язаних принципів.

В умовах такого системного конфлікту механізмом, здатним узгодити співіснування систем ШІ та захисту персональних даних, є ефективний людський нагляд і прозорість систем ШІ. Саме ці інструменти дають змогу поєднати юридичні гарантії суб'єкта даних (насамперед основні принципи обробки даних) із життєвим циклом ШІ. Інакше є ризик неконтрольованого, непрозорого та безстрокового накопичення персональних даних для будь-яких цілей. Такий підхід дасть змогу, по-перше, оцінювати пропорційність обробки даних і точність персональних даних,

²³ Див. ст. 29 проєкту Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022.

²⁴ Олександр Кожухар, «Принцип прозорості в контексті правового регулювання систем штучного інтелекту», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 15 (2025): 78–85, <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.78-85>.

²⁵ Див. ст. 6 проєкту Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022.

²⁶ Див. ст. 4 проєкту Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022.

які обробляються в певний момент, як розробнику чи постачальнику, так і суб'єкту даних; по-друге, забезпечувати ефективну взаємодію між суб'єктом даних та розробником і постачальником даних щодо всіх питань обробки персональних даних (і таким чином гарантувати підзвітність останніх). У регулюванні ШІ це наблизитиме досягнення мети, яку на сьогодні задекларовано в підході ЄС до цього питання, — забезпечення співіснування регулювання систем ШІ та законодавства у сфері захисту персональних даних.

Висновки та перспективи подальшого розроблення тематики ШІ

Проведене дослідження демонструє стійкий зв'язок між правовим регулюванням систем ШІ та режимом захисту персональних даних. Обґрунтовано, що архітектура та логіка функціонування систем ШІ, які базуються на обробці великих масивів даних та містять елемент алгоритмічної непрозорості, вступають у системний конфлікт із принципами захисту даних, зокрема з принципами законності, мінімізації, прозорості та точності. Це підтверджує тезу нашого дослідження проблематики ШІ: розроблення ефективного регулювання ШІ потребує належної імплементації юридичних гарантій, передбачених законодавством про захист персональних даних.

Важливим висновком є також те, що для подолання цього системного конфлікту недостатньо лише імплементації Регламенту. З огляду на Акт про ШІ та Конвенцію, потрібно впроваджувати додаткові інструменти, які будуть забезпечувати баланс між регулюванням ШІ та захистом персональних даних. На нашу думку, такими інструментами є прозорість систем ШІ та ефективний людський контроль. Для України як держави, де (у розумінні ЄС) не забезпечено належний захист персональних даних, це означає нагальну потребу в гармонізації національного законодавства з європейським підходом до регулювання ШІ та захисту персональних даних (Регламент, Конвенція та Акт про ШІ) та розбудові інституційної спроможності, насамперед через створення компетентного наглядового органу.

Матеріали цієї статті як частина нашого аналізу проблематики ШІ увійдуть до відповідного розділу дисертаційного дослідження. Проведений аналіз, зосереджений на принципах обробки даних, створює підґрунтя для подальшого вивчення впливу ШІ на реалізацію конкретних прав суб'єктів даних. Перспективи подальших досліджень полягатимуть у детальному аналізі викликів, які системи ШІ створюють для таких прав, як «право на забуття» та права суб'єкта даних у зв'язку з автоматизованою обробкою даних. Зокрема, буде досліджено, наскільки технічно можливо реалізувати «забуття» даних у системах ШІ та як забезпечити право людини на прозорість (пояснюваність) рішення, ухваленого системою ШІ.

Список використаної літератури

- Белова, М. В., Белов Д. М. «Виклики та загрози захисту персональних даних у роботі зі штучним інтелектом». *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право* 79, ч. 2 (2023): 17–22. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.2>.
- Кожухар, Олександр. «Принцип прозорості в контексті правового регулювання систем штучного інтелекту». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 15 (2025): 78–85. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.78-85>.
- CNIL. *Relying on the Legal Basis of Legitimate Interests to Develop an AI System*. 2024. <https://www.cnil.fr/en/relying-legal-basis-legitimate-interests-develop-ai-system>.
- Dubber, Markus Dirk, Frank Pasquale, and Sunit Das. *The Oxford Handbook of Ethics of AI*. Oxford University Press, 2021.
- European Data Protection Board. *Guidelines 03/2022 on Deceptive Design Patterns in Social Media Platform Interfaces*. February 2023. https://www.edpb.europa.eu/system/files/2023-02/edpb_03-2022_guidelines_on_deceptive_design_patterns_in_social_media_platform_interfaces_v2_en_0.pdf.
- European Data Protection Board. *Opinion 28/2024 on certain data protection aspects related to the processing of personal data in the context of AI models*. December 2024. https://www.edpb.europa.eu/system/files/2024-12/edpb_opinion_202428_ai-models_en.pdf.
- Smuha, Nathalie A. *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*. Cambridge University Press, 2025.

Bibliography

- Bielova, M., and D. Byelov. "Challenges and Threats of Personal Data Protection in Working with Artificial Intelligence." *Uzhhorod National University Herald. Series: Law* 79, part 2 (2023): 17–22. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.2> [in Ukrainian].
- CNIL. *Relying on the Legal Basis of Legitimate Interests to Develop an AI System*. 2024. <https://www.cnil.fr/en/relying-legal-basis-legitimate-interests-develop-ai-system>.
- Dubber, Markus Dirk, Frank Pasquale, and Sunit Das. *The Oxford Handbook of Ethics of AI*. Oxford University Press, 2021.
- European Data Protection Board. *Guidelines 03/2022 on Deceptive Design Patterns in Social Media Platform Interfaces*. February 2023. https://www.edpb.europa.eu/system/files/2023-02/edpb_03-2022_guidelines_on_deceptive_design_patterns_in_social_media_platform_interfaces_v2_en_0.pdf.
- European Data Protection Board. *Opinion 28/2024 on certain data protection aspects related to the processing of personal data in the context of AI models*. December 2024. https://www.edpb.europa.eu/system/files/2024-12/edpb_opinion_202428_ai-models_en.pdf.
- Kozhukhar, Oleksandr. "The Principle of Transparency in the Context of Legal Regulation of Artificial Intelligence Systems." *NaUKMA Research Papers. Law* 15 (2025): 78–85. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.78-85> [in Ukrainian].
- Smuha, Nathalie A. *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*. Cambridge University Press, 2025.

Oleksandr Kozhukhar

Doctoral student,

Department of General Legal Theory and Public Law, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>

o.kozhukhar@ukma.edu.ua

**LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS
AND PERSONAL DATA PROTECTION:
LINES OF INTERCONNECTION**

Abstract

The article explores the interplay between the potential legal regulation of artificial intelligence (AI) systems and the personal data protection regime. The analysis is conducted with due regard to the relevant trends in AI regulation, particularly the (EU) AI Act and the Council of Europe Framework Convention on AI, which currently define the vector for policy development at the international and national levels. The article substantiates that the architecture of modern AI systems, at all stages of their lifecycle (from development to practical implementation), is associated with significant personal data processing operations. This creates systemic risks to the rights and freedoms of data subjects, causing a certain conflict between the innovative potential of AI and the established guarantees in the sphere of personal data protection. These risks are especially significant in jurisdictions with an inadequate level of personal data protection, which includes Ukraine, making the analysis of the interconnections between AI systems and personal data protection particularly relevant.

The research demonstrates how key principles of personal data protection (such as lawfulness, data minimisation, purpose limitation, transparency, and accuracy) face challenges in the AI context. For example, the principle of data minimisation conflicts with the need for AI systems to use large datasets for system development purposes, and the “black box” problem of AI systems may be inconsistent with the requirement of data processing transparency. The author argues for the necessity of developing an approach where data protection requirements (updated in line with current EU standards, including the General Data Protection Regulation) must be an integral part of the legal regulation of AI in Ukraine. The key mechanisms that allow for the implementation of such an approach are AI transparency and human oversight, which enable the realisation of other guarantees both in the sphere of personal data protection and in the context of AI regulation. For Ukraine, this also signifies an urgent need to implement the relevant norms and to create a corresponding supervisory authority with a sufficient level of institutional capacity. These conclusions are important for further work on draft data protection law No. 8153 and for the formation of a national strategy for regulating AI.

Keywords: human rights, legal regulation, legal guarantees, artificial intelligence, AI, privacy, personal data protection, General Data Protection Regulation, Convention on AI.

Матеріал надійшов 11.06.2025

Схвалено до публікації 23.09.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.88-106

UDC 341.9:347.4+346.3:339.5

Liubov Logush

Candidate of Science of Law, Associate Professor

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-4753-1768>

l.logush@ukma.edu.ua

Maksym Baryshov

Second-year master's student

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0003-8562-2326>

maksym.baryshov@ukma.edu.ua

RISK ALLOCATION IN BLOCKCHAIN-BASED LICENSING AGREEMENTS FOR DUAL-USE TECHNOLOGIES AT THE INTERSECTION OF UKRAINIAN AND EU JURISDICTIONS

Abstract

The article explores the application of blockchain for risk allocation in cross-border licensing agreements of dual-use technologies under Ukrainian and EU legal frameworks.

The first section analyses blockchain technology from both technical and legal perspectives. It outlines the operational principles of the most widely used consensus mechanisms in supply chain management and identifies key threats inherent in each of them. The analysis includes the most common types of attacks targeting blockchain infrastructure. The criteria of suitable consensual mechanisms for dual-use technology transactions are determined. The section further focuses on the theoretical concept and grounds for blockchain implementations in licensing agreements, including smart contracts, blockchain-based supply chain management, and dispute resolution. The role of smart contracts in licensing agreements is examined in terms of their implementation within the operational lifecycle of commercial entities. Considering supply chain management, possible approaches to blockchain adoptions are presented. Regarding dispute resolution, contemporary methods in the digital realm are described.

The second section examines the integration of blockchain technology for risk allocation in cross-border licensing agreements in the EU market. It defines the concepts of risk and its allocation between contracting parties, from economic and legal perspectives. Two categories of risks are distinguished: those inherent in licensing agreements and those specific to the dual-use technology sector. The first category addresses risks associated with conflict-of-law issues, counterfeiting, and royalty formation. The limits of blockchain-based risk allocation are discovered in light of the exclusive-jurisdiction rule. Subsequently, the adoption of blockchain-based SCM is studied through the lens of the allocation of counterfeiting risk. A similar approach is applied to the risk of information asymmetry. The second category of risks concerns export controls and sanctions. The EU regulatory frameworks governing the relevant fields are examined. Contemporary examples of SCM implementations used to allocate export-control and sanctions risks are analysed. Both risks can be allocated between contractual parties through blockchain-based SCM.

The study results in the development of a risk allocation matrix using blockchain technology.

Keywords: blockchain, risk allocation, cross-border transactions, licensing agreements, dual-use technologies.

Analysis of recent research and publications

The number of available consensus types is skyrocketing, although a few have already proved themselves in market applications.¹ Most of these mechanisms remain vulnerable to different kinds of attacks, including clone attacks,² the Sybil attack,³ the 51% attack,⁴ etc. At the same time, hybrid models that combine different mechanisms have been proposed to mitigate these vulnerabilities and reduce the risk of third-party interference with sensitive information.⁵ However, their effectiveness still lacks sufficient empirical validation.

Although a substantial body of scholarship has already explored various uses of blockchain – including smart contracts,⁶ stablecoins for transactions,⁷ blockchain-based supply chain management,⁸ and dispute resolution,⁹ – its application to licensing agreements at the intersection of Ukrainian and EU jurisdictions remains underexplored.

Theories about legal risks have been extensively developed in different fields of law, including the law of sale,¹⁰ international IP contracting implications,¹¹ governmental procurement,¹² International Power Projects,¹³ e-commerce.¹⁴ Moreover, a solid background is given in the context of the risks inherent in technology licensing agreements, which arise out of the exclusive jurisdiction rule,¹⁵ governing law principles,¹⁶ counterfeiting,¹⁷ enforcement of IP rights,¹⁸ royalty formation,¹⁹ contract formation under asymmetric information,²⁰ and a lack of transparency regarding the value of technology.²¹

Furthermore, a number of risks have been developed in the academic domain in the field of technology transfer, including its licensing and distribution. In particular, we will focus on those involving export²² and sanctions²³ controls over the distribution of technologies. At the same time, the application of these doctrines to risk allocation in cross-border licensing agreements is limited. Although several studies analyse distributed ledger applications in the supply chains of dual-use and military technologies, such as the nuclear material chain,²⁴ their use remains limited to the national level and does not consider the implementation of licensing

¹ Bahareh Lashkari and Petr Musilek, “A Comprehensive Review of Blockchain Consensus Mechanisms,” *IEEE Access* 9 (2021): 43646.

² Parinya Ekparinya et al., “The Attack of the Clones Against Proof-of-Authority,” 5–6, 15, arXiv preprint arXiv:1902.10244 (2019).

³ J. R. Douceur, “The Sybil Attack,” in *Lecture Notes in Computer Science*, eds. P. Druschel, F. Kaashoek, and A. Rowstron, Vol. 2429 (Springer, 2002), 1, 5.

⁴ Nur Arifin Akbar et al., “Distributed Hybrid Double-Spending Attack Prevention Mechanism for Proof-of-Work and Proof-of-Stake Blockchain Consensuses,” *Future Internet* 13, no. 11 (2021): 7, <https://doi.org/10.3390/fi13110285>.

⁵ Fan Yang et al., “Delegated Proof of Stake with Downgrade: A Secure and Efficient Blockchain Consensus Algorithm with Downgrade Mechanism,” *IEEE Access* (2019): 7, <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2935149>.

⁶ C. Poncibò, “The Digitalization of Contracts in International Trade and Finance: Comparative Law Perspectives on Smart Contracts,” in *Digitalization and Firm Performance* (Springer International Publishing, 2022), 134–5.

⁷ Francesco Giumelli, “A Comprehensive Approach to Sanctions Effectiveness: Lessons Learned from Sanctions on Russia,” *European Journal on Criminal Policy and Research* 30, no. 2 (2024): 402.

⁸ Javed Aslam et al., “Factors Influencing Blockchain Adoption in Supply Chain Management Practices: A Study Based on the Oil Industry,” *Journal of Innovation & Knowledge* 6, no. 2 (2021): 36.

⁹ Yigit Efe Dincer, “Arbitration in the Age of Blockchain” (Master’s thesis, Université de Montréal, 2023).

¹⁰ L. S. Sealy, “Risk in the Law of Sale,” *Cambridge Law Journal* 31, no. 1 (1972): 226.

¹¹ Miquel dels Sants Mirambell Fargas, “Economics of Arbitrability in International IP Contracting,” *Journal of Law and Commerce* 37, no. 2 (2019): 226, <https://doi.org/10.5195/jlc.2019.164>.

¹² *Risk Allocation and Pricing Approaches: Guidance Note, prepared by Government Commercial Function* (London: GCF, 2021), 4–6, https://assets.publishing.service.gov.uk/media/60a388a9e90e07357bba83da/Risk_allocation_and_pricing_approaches_guidance_note_May_2021.pdf.

¹³ John G. Muel, “Common Contractual Risk Allocations in International Power Projects,” *Columbia Business Law Review* 1996, no. 1 (1996): 38.

¹⁴ Roger Reinsch, “E-Commerce: Managing the Legal Risks,” *Managerial Law* 47, no. 1/2 (2005): 177.

¹⁵ Benedetta Ubertazzi, *Exclusive Jurisdiction in Intellectual Property* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2012), 10.

¹⁶ Katharina Kaesling, “The European Patent with Unitary Effect – A Unitary Patent Protection for a Unitary Market?,” *UCL Journal of Law and Jurisprudence* 2 (2013): 94–5.

¹⁷ Naif Alzahrani, and Nirupama Bulusu, “Block-supply chain: A new anti-counterfeiting supply chain using NFC and blockchain,” in *Proceedings of the 1st Workshop on Cryptocurrencies and Blockchains for Distributed Systems* (2018), 35, <https://doi.org/10.1145/3211933.3211939>.

¹⁸ Vladimir Bastidas Venegas, “Intellectual Property Rights, Enforcement Costs and EU Competition Law,” *Journal of Antitrust Enforcement* 11, issue supplement 1 (2023): i38, <https://doi.org/10.1093/jaenfo/jnac027>.

¹⁹ Stefano Colombo et al., “Patent Licensing and Capacity in a Cournot Model,” *Review of Industrial Organization* 62, no. 1 (2023): 47.

²⁰ Nancy T. Gallini and Brian D. Wright, “Technology Transfer under Asymmetric Information,” *The RAND Journal of Economics* 21, no. 1 (1990): 150.

²¹ Rudi Bekkers et al., “Overcoming Inefficiencies in Patent Licensing: A Method to Assess Patent Essentiality for Technical Standards,” *Research Policy* 51, no. 10 (2022): 47, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2022.104590>.

²² Ester Sabatino, “Arms Supplies to Ukraine: Does the European Arms Export Control System Need Revision?,” *EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium* 89 (2024): 4.

²³ Stefano Silingardi, “The EU 11th and 12th Packages of Sanctions Against Russia: How Far is the EU Willing to Go Extraterritorially?,” *Global Trade and Customs Journal* 19, no. 7/8 (2024): 8–9.

²⁴ Cindy Vestergaard, “Streamlining Export Controls with Blockchain (블록체인을 통한 수출통제의 효율화),” Professional Report. Stimson Center, Korean Security Agency of Trade and Industry (무역안보 저널), *Trade & Security* 1 (June 2021): 45.

agreements within these chains. Meanwhile, more comprehensive applications, such as Louis Vuitton's AURA platform, do not focus on technology transfer, but rather on the supply chain of physical goods.²⁵

Therefore, this research aims to lay a foundation for resolving the question of whether blockchain-based licensing agreements is a protected means of technology transfer.

Introduction

Blockchain technology has all the prerequisites to become a key instrument for risk allocation in cross-border transactions, particularly in licensing agreements concerning dual-use technologies.

Blockchain technology has significantly transformed the way transactions are conducted. It enhances security, helping build trust between contract parties. In the context of EU-Ukraine relations it could play a key role in advancing technological exchange.

Licensing agreements are strategically important. By entering new markets licensors can set de facto standards for complementary products and benefit from subsequent sales, which is especially relevant for inventors: "...who lack the resources, experience and ability to establish a product on the market".²⁶ Licensing revenues might stimulate technological development, Ukraine's economy and its defence industrial complex. Hence, blockchain adoption to IP management²⁷ is crucial for both increasing the effectiveness of transactions, and enhancing public security.

Moreover, Ukraine and the EU are facing the challenges of a new world order. The fragility of security guarantees for Ukraine concerning sovereignty and territorial integrity, which tend to be rather political assurances, makes the development of military and dual-use technologies the only viable guarantee. To achieve financial independence from external sources, Ukraine's defence industry must commercialise its inventions, for which the EU market is one of the most suitable.

1. Blockchain as an Instrument of Risk Allocation in Cross-border Transactions

The most accepted definition of blockchain technology simply refers to a chain of blocks in which a distributed ledger is recorded, cryptographically protected, and enforced by a consensus mechanism.²⁸

Blockchain as a distributed ledger technology (DLT), has "no central authority that controls, verifies, and validates these transactions".²⁹ Moreover, the blockchain database relies on records that "are collectively managed by a peer-to-peer network comprised of computers (known as "peers" or "nodes"), often scattered across the globe".³⁰ Additionally, blockchain technology is considered a trust protocol that enables unknown parties to rely on each other's obligations without intermediaries.³¹

Gönenç Gürkaynak suggests dividing the definition of blockchain into three fields: technical, business, and legal. From the technical point of view, blockchain is considered a: "[b]ack-end database that maintains a distributed ledger, openly". Meanwhile, the business definition considers blockchain an: "exchange network for moving value between peers". Finally, from the legal perspective blockchain is defined as: "a transaction validation mechanism, not requiring intermediary assistance".³²

Consensus Mechanisms. The key element in terms of information security is to achieve a consensus on what should be stored in the DLT. Bahereh Lashkar and Petr Musilek define the consensus mechanism as a process that: "is utilised to preserve agreement among the nodes in the network..."³³

Consensus between DLT participants ensures that all replicas of the blocks created by users simultaneously are identical and verified. In conclusion, the criteria for assessing the reliability of consensus mechanisms are their capability to ensure that: "all nodes will contribute to an identical, consistent, and valid output."³⁴

²⁵ Ibid.

²⁶ Sebastian-Ioan Ene, "Intellectual Property Strategy – With main focus on patents and licensing of patents" (Master's thesis, NTNU, 2014), 41.

²⁷ Gonenc Gurkaynak et al., "Intellectual Property Law and Practice in the Blockchain Realm," *Computer Law & Security Review* 34, no. 4 (2018): 857.

²⁸ Vitalik Buterin, "A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform," *White paper* 3, no. 37 (2014): 6.

²⁹ Poncibò, "The Digitalization of Contracts in International Trade and Finance," 132.

³⁰ Primavera De Filippi and Aaron Wright, *Blockchain and the Law: The Rule of Code* (Harvard University Press, 2018), 2.

³¹ Don Tapscott and Alex Tapscott, *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World* (New York: Portfolio / Penguin, 2016), 22.

³² Gurkaynak et al., "Intellectual Property Law and Practice in the Blockchain Realm," 848.

³³ Lashkari and Musilek, "A Comprehensive Review of Blockchain Consensus Mechanisms," 43622.

³⁴ Ibid., 43624–5.

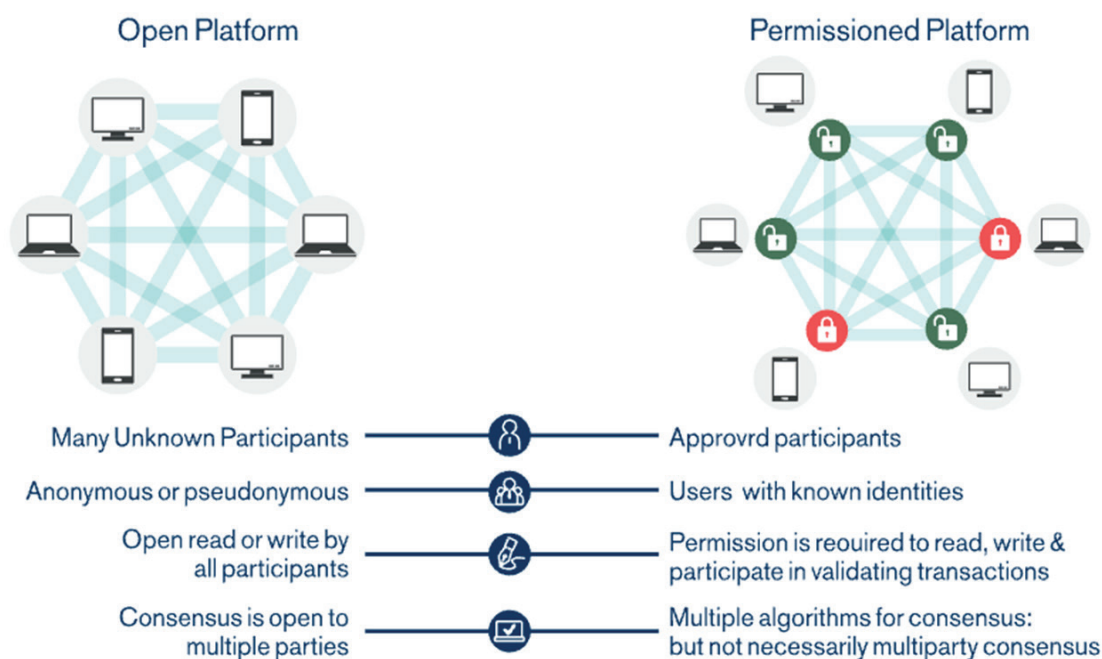

Figure 1. Comparison of public and permissioned consensus mechanisms³⁵

On the first layer, there are two types of the consensus mechanisms: public and permissioned, as shown in Figure 1. A public blockchain allows any participant to create a node and consequently validate or reject underlying transactions. In contrast, a permissioned blockchain operates within a private network, where nodes can only be created with an administrator's authorisation. Some authors consider mixed types of blockchain, which combine features of both public and permissioned models.³⁶

The number of consensus mechanisms is growing rapidly.³⁷ While different mechanisms suit different purposes depending on the field of application, this study focuses only on those applicable to supply chain management (SCM). According to market-based evaluation, four consensus models are the most reliable for SCM: Proof of Authority (PoA), Proof of Stake (PoS), Delegated Proof of Stake (DPoS), and Proof of Work (PoW).³⁸ Meanwhile, hybrid mechanisms should also be considered.

PoA is a permissioned consensus mechanism that involves authorised participants in the validation process. Shashank Joshi describes the PoA as "...a regulated or permissioned consensus protocol... that aims to reach a consortium through authorised nodes or validators. In this protocol, the reputation of the sealer is at stake..."³⁹

On the one hand, PoA consume fewer resources, has better efficiency due to its centralised reputation-based approach, and is faster and more reliable at scale. On the other hand, PoA has several disadvantages that undermine its capacity to effectively maintain the SCM of dual-use inventions. It has insufficient protection against malicious activities and unauthorised external involvement, which creates the risk of third-party interference in the blockchain network. The level of its security has not been properly assessed.⁴⁰ Clone attacks⁴¹ and Sybil attacks⁴² are major vulnerabilities of this mechanism. PoA is not applicable for licensing agreements of dual-use technologies in cases where parties cannot rely on a trusted identification authority.

PoS is a consensus mechanism which relies solely on the legitimacy power of the data stored in the blockchain as enforced by society.⁴³ The mechanism of PoS block validation is described as follows: "users

³⁵ Vestergaard, "Streamlining Export Controls with Blockchain," 42.

³⁶ Gurkaynak et al., "Intellectual Property Law and Practice in the Blockchain Realm," 848.

³⁷ Lashkari and Musilek, "A Comprehensive Review of Blockchain Consensus Mechanisms," 43646.

³⁸ Ibid.

³⁹ Shashank Joshi, "Feasibility of Proof of Authority as a Consensus Protocol Model," arXiv preprint arXiv:2109.02480 (2021), 2.

⁴⁰ Ekparinya et al., "The Attack of the Clones Against Proof-of-Authority," 1.

⁴¹ Ibid., 5–6, 15.

⁴² Douceur, "The Sybil Attack," 1, 5.

⁴³ Vitalik Buterin and Nathan Schneider, *Proof of Stake: The Making of Ethereum and the Philosophy of Blockchains* (Seven Stories Press, 2022), 197–8.

are required to stake ... their tokens to present them with a chance of being picked to validate transaction blocks [...] The higher the stake, the higher chances a user stands of being chosen".⁴⁴

However, such a mechanism is also vulnerable to third-party interventions, such as the so-called 51% attack.⁴⁵ Although PoS might recover after an attack, irrevocably leaked information could damage the inventor's interests and compromise national security interests. Additionally, as PoS derivatives are based on Ethereum, they create risks associated with their origins due to possible connections between Buterin, the mind behind it, and Russian intelligence services.⁴⁶

DPoS is an improved version of the PoS. Reputation is crucial for a network participant to become a sealer.⁴⁷ DPoS is the fastest consensus mechanism with the lowest resource consumption. In DPoS each block is created every 3 seconds, compared with PoS – 64 seconds, and PoW – 10 minutes. The reduction in resource consumption is achieved through the centralisation of the block validation process involving witnesses in the system. However, the security risk arises due to the higher degree of centralisation. Witnesses retain their right to create a block for too long, which might be used for malicious activities.⁴⁸

PoW is the computational power-based mechanism. PoW has a reliable mechanism to verify whether the information in the block is valid. Each block, besides containing transaction information, also includes a core feature – the hash – which helps to confirm its validity.

The hash in each block is a compilation of the inherent features of each block, such as a timestamp, a nonce, a reference to the hash of the previous block, and all transactions that occurred before in this chain,⁴⁹ as illustrated in Figure 2. The process is dynamic, with the addition of blocks, each time doubling the necessary computational power required to replicate the blocks.

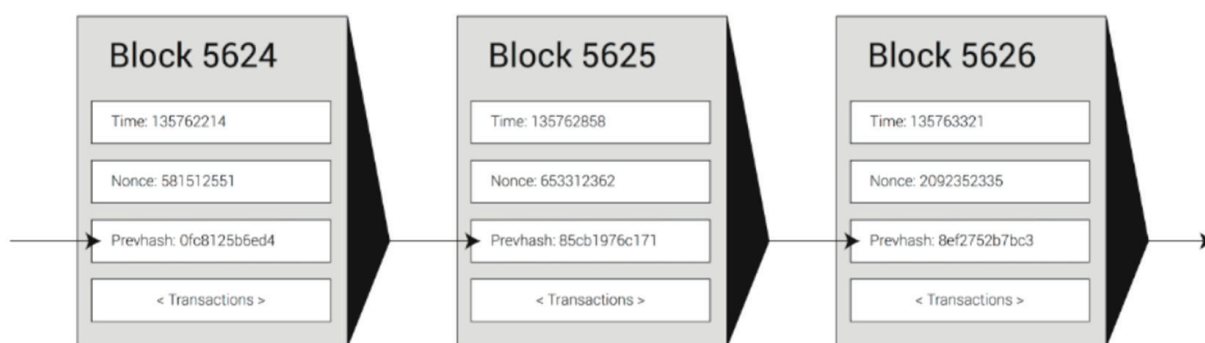

Figure 2. Overview of the blockchain⁵⁰

The following structure allows the creation of a Merkle Tree with block ramification. Each branch has unique hash data, which cannot be altered without changes in the previous blocks. Considering the amount of computational power required to enforce the PoW validation process, it is nearly impossible to compromise the Merkle Tree by replicating all these blocks.⁵¹ At the same time, the development of supercomputers is a key vulnerability that undermines the PoW mechanism. If a single party manages to accumulate more than half of the total hashing power, PoW becomes vulnerable to the 51% attack.

Hybrid approaches allow to combine the strength of different mechanisms, by applying them at distinct validation stages. For instance, node selection may apply the PoW approach, assigning each node a single vote to enhance the decentralisation, while a sophisticated downgrade mechanism, – based on the calculation

⁴⁴ Sheikh Munir Skh Saad and Raja Zahilah Raja Mohd Radzi, "Comparative Review of the Blockchain Consensus Algorithm Between Proof of Stake (POS) and Delegated Proof of Stake (DPOS)," *International Journal of Innovative Computing* 10, no. 2 (2020): 28, <https://doi.org/10.11113/ijic.v10n2.272>.

⁴⁵ Akbar et al., "Distributed Hybrid Double-Spending Attack Prevention Mechanism for Proof-of-Work and Proof-of-Stake Blockchain Consensuses," 7.

⁴⁶ Nathaniel Popper, "Blockchain Will Be Theirs, Russian Spy Boasted at Conference," *The New York Times*, April 29, 2018, <https://www.nytimes.com/2018/04/29/technology/blockchain-iso-russian-spies.html>.

⁴⁷ Qian Hua et al., "An Improved Delegated Proof of Stake Consensus Algorithm," *Procedia Computer Science* 187 (2021): 343.

⁴⁸ Yang et al., "Delegated Proof of Stake with Downgrade," 2–3.

⁴⁹ Ibid., 7.

⁵⁰ Buterin, "A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform," 6.

⁵¹ Akbar et al., "Distributed Hybrid Double-Spending Attack Prevention Mechanism," 6–7.

of node reputation, – can remove malicious nodes from validation process.⁵² Although hybrid mechanisms remains untasted, they may offer: “... higher levels of security and performance”.⁵³

Therefore, the application of hybrid mechanisms should be considered in licensing agreements for dual-use technologies. When designing such a system, criteria including resource consumption, validation speed, vulnerability to different attacks, and the mechanism’s capacity to mitigate attacks risks are useful for assessing its efficiency.

The Concepts of the Blockchain Adoption. The article identifies three possible blockchain adoptions: smart contract, blockchain-based SCM and dispute resolution.

Smart contracts are one of the most popular methods for integrating blockchain into the operational life cycle of a licensing agreement. A smart contract is an “if, then” statement, where: “if a condition is met, then a result is executed”. From a legal perspective, it is defined through the concept of promises: “...specified in digital form, including protocols within which the parties perform on these promises”.⁵⁴

C. Poncibo provides three interpretations of the smart contract definition. Firstly, a smart contract is considered to be “...a computerised transaction protocol that executes the terms of a contract”; secondly it is described as “a self-executing piece of code situated on the shared ledger and maintaining its own state and that is theoretically immutable...”; and lastly, from a legal perspective, it is referred to as “smart (legal) contracts that generally contain the essential elements of a valid and binding contract according to the common standards of domestic contract laws”.⁵⁵

In the context of cross-border transactions, smart contracts are considered a key tool for enterprises to revolutionise the management and organisation of their operations “[s]mart contracts enable the creation of what we call open networked enterprises based on a new set of business models, or old business models with a blockchain twist”.⁵⁶ Therefore, smart contracts are the basic application of blockchain for risk allocation in cross-border transactions.

Blockchain-based SCM adoption has two fundamental approaches shaping its structure: “(i) planning, implementing, and controlling the primary activities and delivering value for the ultimate customers, and (ii) the integration and coordination of corresponding business processes within as well as across the companies”.⁵⁷

The implementation of blockchain into SCM is described as: “... an organised and systematic network between a company and its suppliers to manufacture and sell a particular product to the final customer, aimed at reducing costs and being competitive in the market”.⁵⁸

The participants of the supply chain may vary depending on the classification provided. One of the classifications includes entities such as: “suppliers, manufacturer, distributors, retailers, and consumers”,⁵⁹ another focuses on: “manufacturer, distributor, logistics, and end-users”,⁶⁰ with an example in Figure 3.

From a technical perspective, blockchain is implemented in blockchain-based SCM systems in two ways: as a smart contract chain between the parties of the supply chain, and as DLT, which consists of all corresponding information about these transactions. The deployment of a smart contract into a blockchain-based SCM makes the process automatic through the: “validating the manufacturer, distributor, logistics, end-users, and terminating the supply chain, using the data recorded in the blockchain”.⁶¹

There are two ideas behind the blockchain-based SCM implementation in licensing agreements. The first is internal – to provide the licensee and licensor with reliable data, enhancing the decision-making process and enabling the precise identification of potential risks for their subsequent allocation between the parties. For such purposes, it is necessary to look at the possible blockchain adoptions more broadly than just the money transfer process.⁶² The second is external, which helps to comply with governmental inquiries into transactions’ information.⁶³

⁵² Yang et al., “Delegated Proof of Stake with Downgrade,” 7.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Deloitte, *Applying Blockchain in Securitization: Opportunities for Reinvention*, Structured Finance Industry Group and Chamber of Digital Commerce, 6, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/regulatory/us-sfig-report-applying-blockchain-in-securitization-opportunities-for-reinvention.pdf>.

⁵⁵ Poncibò, “The Digitalization of Contracts in International Trade and Finance,” 134–5.

⁵⁶ Don Tapscott and Alex Tapscott, *Blockchain Revolution*, 36.

⁵⁷ Aslam et al., “Factors Influencing Blockchain Adoption in Supply Chain Management Practices,” 36.

⁵⁸ Sana Al-Farsi et al., “Security of Blockchain-Based Supply Chain Management Systems: Challenges and Opportunities,” *Applied Sciences* 11, no. 12 (2021): 4, <https://doi.org/10.3390/app11125585>.

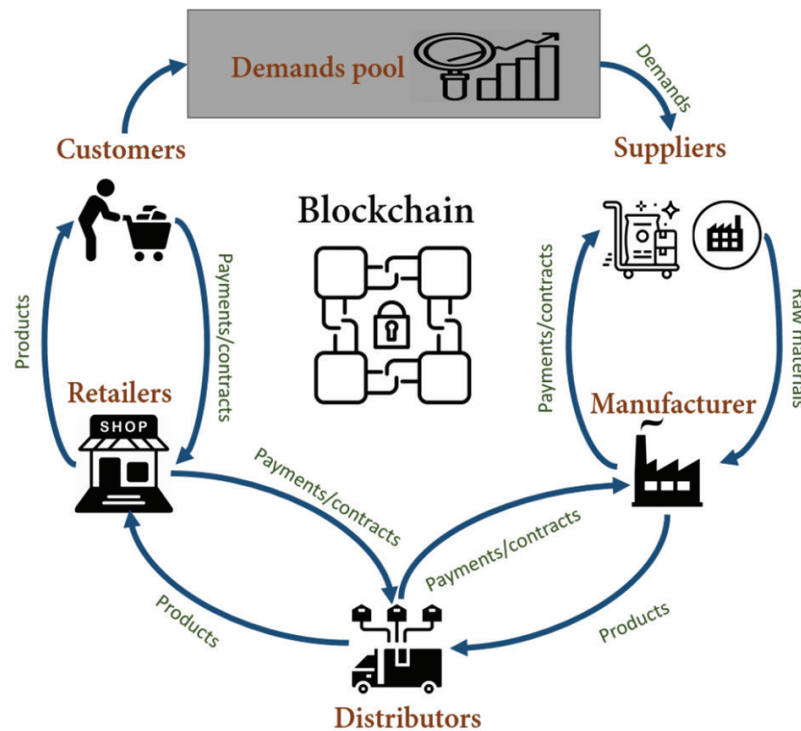
⁵⁹ Ibid., 5.

⁶⁰ S. Samundeswari et al., “Supply Chain Management of Dual-Use Drugs Using Blockchain,” *Procedia Computer Science* 230 (2023): 391.

⁶¹ Samundeswari et al., “Supply Chain Management of Dual-Use Drugs Using Blockchain,” 391.

⁶² Rabia Bajwa and Farah Tasnur Meem, “Intellectual Property Blockchain Odyssey: Navigating Challenges and Seizing Opportunities,” 7, *arXiv preprint* (2024).

⁶³ Deloitte, *Applying Blockchain in Securitization*, 17.

Figure 3. Supply chain participants⁶⁴

Thus, the blockchain-based SCM might be implemented in the supply chain of dual-use technologies in the EU market to enhance data exchange for the purposes of risk allocation in cross-border licensing agreements.

Blockchain-based online dispute resolution (ODR) is based on smart contracts' self-enforcement mechanism. It reduces demand for court intervention into commercial disputes, meanwhile the New York Convention enforcement mechanism⁶⁵ might be replaced by blockchain-based arbitration platforms.⁶⁶

Firstly, despite the state's authority to enforce legally binding contracts, blockchain technology offers algorithms for the automatic enforcement of parties' obligations. Such a mechanism operates more efficiently than the judicial system:

Smart contracts make it the case that promisors will do precisely what they promise, radically strengthening promises. If this is the point of judicial contract enforcement, then it looks like smart contracts offer superior technology, and smart contracts would leave judicial enforcement essentially obsolete.⁶⁷

Secondly, blockchain-based platforms and smart contract integrations significantly enhance the efficiency and popularity of ODR. Despite the disadvantages described by the author, ODR has the potential: "to introduce blockchain into the judicial system, having a beneficial impact on the efficiency and accessibility of justice".⁶⁸ The outcome of the dispute is self-enforced via the mechanism of smart contract, which neither produces a *res judicata* effect nor provides a classical arbitration award.⁶⁹

The blockchain-based arbitration proceedings, powered by a smart contract self-enforcement mechanism, include the following stages. Initially, participants in the transactions are the holders of so-called digital keys. To enter an obligation, participants use their key to make their promises and store the coin, similar to an escrow mechanism; however, this process is blockchain-based instead of involving an intermediary. The coins under transaction are frozen until the obligation has been performed. After an obligation has been

⁶⁴ Al-Farsi et al., "Security of Blockchain-Based Supply Chain Management Systems," 5.

⁶⁵ United Nations, *Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards*, New York, June 10, 1958.

⁶⁶ Dincer, "Arbitration in the Age of Blockchain," 99.

⁶⁷ Kevin Werbach and Nicolas Cornell, "Contracts Ex Machina," *Duke Law Journal* 67, no. 2 (2017): 356.

⁶⁸ A. Zhuk, "Applying Blockchain to the Modern Legal System: Kleros as a Decentralised Dispute Resolution System," *International Cybersecurity Law Review* 4 (2023): 354, 362, <https://doi.org/10.1365/s43439-023-00086-x>.

⁶⁹ Andrea Bonomi et al., eds., *Blockchain and Private International Law* (Brill, 2023), 650.

performed, the performer signals using their digital key. At the same time, the other party may confirm the performance or raise a dispute, holding the coins frozen. To access the coins, both parties ask a private adjudicator, under previously agreed conditions, to resolve the dispute based on gathered evidence in a reliable form. Thus, it constitutes “a form of self-enforcing arbitration, where the issuance of an arbitral decision and its practical implementation... factually overlap entirely”.⁷⁰

The number of blockchain-based platforms are suitable for the purpose of dispute resolution arising from smart licensing agreements. For instance: Kleros, empowered by the usage of “game theory and blockchain in a multipurpose dispute resolution protocol”,⁷¹ recognised by the EU Commission;⁷² Mattereum, which integrates transaction assets and contractual rights into the blockchain with: “...a razor-sharp focus on enforcement”⁷³; Jur, which is powering a Network State, that claims to be a “quasi-state”⁷⁴, with its own online jurisdiction to settle disputes in the blockchain realm.⁷⁵

Thirdly, the prospect of replacing the New York Convention mechanism with a blockchain-based self-enforcement mechanism is realistic. Although concerns remain regarding raising issues about the perceived legal uncertainty of such an ODR method and the absence of a clear legal framework these considerations are included in the zone of possible development of ODR, and it is a question of time when *lex cryptographia* will overlap conventional dispute resolution.

2. Risk Allocation in Licensing Agreements of Dual-use Technologies at the Intersection of Ukrainian and EU Jurisdictions

Risk in foreign economic activity is defined as: “...the possibility of positive and negative deviations from the predicted desired outcome of decisions related to the integration of a domestic enterprise into the global economy and the implementation of foreign economic agreements”.⁷⁶ Moreover, risk has a bilateral aspect, where an entrepreneur could either win or lose.⁷⁷

From a legal perspective, the risk relates to the negative aspect of the possible non-performance of a result agreed upon between contractual parties. Legal instruments allow the shifting of risk incidence independently of the parties’ actions or intentions after the contract has been concluded.⁷⁸ In terms of contractual formation, risk can be allocated between parties by shifting the responsibilities onto the contractual parties in cases where certain circumstances have occurred. The legal mechanisms of risk allocation in licensing agreements are further described in the subsequent sections below.

The concept of risk allocation is described as an inherent tension between parties caused by their attempt: “...to minimize its overall risk and maximize its reward”; at the same time, while seeking to gain benefits from mutual cooperation, the parties define all possible risks together and identify who is responsible for each particular risk and to what extent.⁷⁹ This concept in legal and economic literature is also considered one of the methods for “enlarging the contractual pie”.⁸⁰

The risk allocation concept is governed by two economic principles used in the exchange of goods. The first is the fundamental theory of exchange, which stipulates that transaction efficiency increases when parties have a comparative cost advantage regarding the goods and services they provide. Applied to risk allocation, this theory suggests that the risk is better shifted to the party best positioned to manage it. The second is the general theory of competitive equilibrium, which asserts that the quantity of goods exchanged is optimal when the marginal costs and benefits of the last unit of goods exchanged are equal for both the provider and the receiver. In the context of risk allocation, this means that risk should be transferred to the party until the marginal costs to the risk bearer are equal to the marginal benefits to the risk shifter.⁸¹

⁷⁰ Pietro Ortolani, “The Impact of Blockchain Technologies and Smart Contracts on Dispute Resolution: Arbitration and Court Litigation at the Crossroads,” *Uniform Law Review* 24, no. 2 (2019): 434–6.

⁷¹ Clément Lesage et al., “Kleros: Long Paper v2.0.2,” (2021), 54, <https://kleros.io/yellowpaper.pdf>.

⁷² European Commission, Competence Centre on Foresight: Kleros, Knowledge for Policy, July 14, 2020, https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/tool/dlt4good/kleros_en.

⁷³ Mattereum, *Mattereum Protocol: Turning Code into Law*, Summary White Paper, February 7, 2020, 2–3, <https://mattereum.com/2020/02/07/summary-white-paper/>.

⁷⁴ Balaji Srinivasan, *The Network State: How to Start a New Country* (Kindle edition, 2022), 9.

⁷⁵ Jun Hong Tan, “Blockchain ‘Arbitration’ for NFT-Related Disputes,” *Contemporary Asia Arbitration Journal* 16, no. 1 (May 2023): 164.

⁷⁶ Antonina Sviderska, “The Concept and Classification of Risks in Foreign Economic Activities of an Enterprise,” *Galician Economic Bulletin* 46, no. 3 (2014): 114, <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/46/184.pdf> [in Ukrainian].

⁷⁷ Anna Stankiewicz-Mróz et al., *Foreign Economic Activity of Enterprises* (Lodz University of Technology, 2019), 107.

⁷⁸ Sealy, “Risk in the Law of Sale,” 226.

⁷⁹ *Risk Allocation and Pricing Approaches: Guidance Note*, 4–6.

⁸⁰ Mirambell Fargas, “Economics of Arbitrability in International IP Contracting,” 226.

⁸¹ Mael, “Common Contractual Risk Allocations in International Power Projects,” 38.

In a systematic view, risk is manageable within corporate strategies. The strategy for such management includes four stages. The first stage is the identification of risks inherent in a particular type of activity, often achieved through a “risk matrix”. The second stage involves risk analysis and evaluation, with special attention given to the likelihood and frequency of risk occurrence. The third stage, which is optional, offers four possible solutions, one of which is risk transfer via a contract. The last stage involves monitoring and managing the implemented strategy to ensure its effectiveness.⁸²

Risks Inherent to Cross-Border Licensing Agreements. There are three risks identified in the following subsection: jurisdiction, counterfeiting, and royalty evaluation.

Jurisdiction is a major challenge in cross-border IP transactions, particularly industrial property, that is subject to registration. The challenge is caused by a lack of an international registration system, and by an insufficient international legal framework to protect intellectual property worldwide.⁸³ There are several mechanisms to register a patent internationally, such as the Patent Cooperation Treaty⁸⁴ (PCT) and Unitary Patent (UP).⁸⁵ Although they partially simplify the process, they have significant drawbacks. First, the filing of a patent application under the PCT does not automatically grant the inventor a patent in all States Parties to the treaty but only gives the applicant a 30-month period, as a general rule, to obtain protection in these jurisdictions, according to Article 22(1) of PCT. Secondly, while a UP application provides automatic registration of a patent in all jurisdictions that opt into this mechanism, the number of these jurisdictions is limited, by Articles 3(2) and 7(1) of the EU Regulation No 1257/2012. Therefore, an inventor seeking patent protection for their inventions in different jurisdictions across the globe faces fragmented legal regulations of different legal systems.

To identify risks arising from jurisdictional matters, the following licensing model has been developed, which is divided into registration and licensing stages. The registration stage, as a process of obtaining a European patent by Ukrainian inventors, is described in Figure 4. The process is divided into three steps, where a Ukrainian inventor: 1) registers the patent in Ukraine; 2) applies for international registration under the PCT to the World Intellectual Property Office (WIPO); and 3) obtains a European patent under UP in accordance with the relevant guidelines.⁸⁶ After completing the registration stage, the licensing of technologies within the EU jurisdiction is possible.

At the licensing stage, jurisdiction risks may arise from the relationships between a inventor and a manufacturer, which is formalised through a licensing agreement, and from possible infringements in the distribution market, as shown in Figure 5.

The application of blockchain for risk allocation is limited in this context, by the exclusive jurisdiction rule. The exclusive jurisdiction rule on intellectual property matters is established under Article 16(4) of the Brussels I Regulation.⁸⁷ The rule stipulates that disputes concerning intellectual property rights (IPR), including their “subsistence, scope, validity, registration and infringement” might be subject to dispute resolution only in the domestic jurisdictions where the respective IPR were issued. However, decisions, – which do not affect: “the records of the registries of a State, namely inter alia IPRs first ownership and entitlement issues as well as transferability and assignability matters and the contractual transfer of ownership”, – may be resolved outside of the respective domestic jurisdiction.⁸⁸

A slightly different principle is established in Article 2:205 of the Principles on Conflict of Laws in Intellectual Property (CLIP).⁸⁹ Paragraph 2:205.C05 of the Commentary on CLIP states that “a clear distinction must be made between jurisdiction concerning the right to the patent and jurisdiction concerning registration or validity of a registered right”.⁹⁰ Thus, the exclusive jurisdiction rule does not apply to the issue of patent entitlement, also known as simple ownership disputes, “which must be determined on the basis of the legal relationship which existed between the parties concerned”.⁹¹

⁸² Michael Mills, “Insurance and Risk Solutions for Commercial Products,” *Australian Mining & Petroleum Law Journal* 20, no. 1 (2001): 46–7.

⁸³ Reinsch, “E-Commerce: Managing the Legal Risks,” 177.

⁸⁴ Patent Cooperation Treaty 1970.

⁸⁵ Regulation (EU) No 1257/2012 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection, *Official Journal of the European Union* L 361/1 to 8 of 31.12.2012.

⁸⁶ *Euro-PCT Guide: PCT Procedure at the EPO*, European Patent Office.

⁸⁷ European Economic Community, *Convention on Jurisdiction and the Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters*, OJ L 299/32 (entered into force Feb. 1, 1973).

⁸⁸ Ubertazzi, *Exclusive Jurisdiction in Intellectual Property*, 10.

⁸⁹ European Max Planck Group on Conflict of Laws in Intellectual Property (CLIP), *Conflict of Laws in Intellectual Property* (Oxford University Press, 2013).

⁹⁰ *Ibid.*, 121.

⁹¹ European Court of Justice, Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 15 November 1983, Case 288/82.

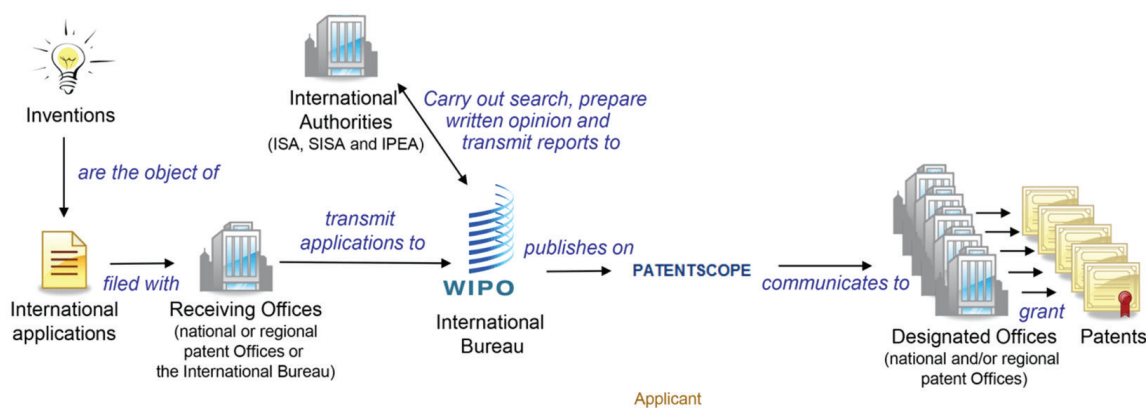
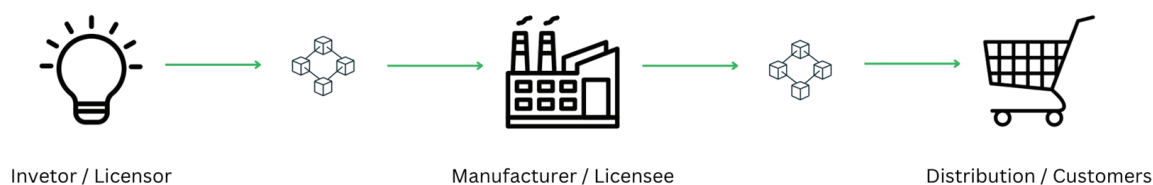
Figure 4. Registration stage⁹²

Figure 5. Licensing stages through the blockchain

In addition, differences might arise in the law that governs the licensing agreement and related contractual obligations. The legal framework of the EU patent system is governed by the Regulation on Unitary Patent Protection, which creates an umbrella of unitary patent protection within the “Participating Member State”, in the meaning of Article 2(a) of the EU Regulation No 1257/2012. Regarding this regulation and with reference to the provisions of Art. 4(2) of Rome I Regulation⁹³ and Art. 8(2) of Rome II,⁹⁴ there are two types of law governing the obligations arising from the licensing agreement that can be distinguished. First, the contractual obligations arising directly from the licensing agreement are usually “be governed by the law of the country where the licensor is established”; second, the derivative obligations arising from delicts against intellectual property under the respective licensing agreement “are governed by the *lex loci delicti*”.⁹⁵

Thus, for the purposes of this research, it is necessary to divide the jurisdictional risk into two categories: the risk related to interventions into the records of state registries undertaken by the licensor, and the risk that is not governed by the exclusive jurisdiction rule. Nevertheless, the second category must be clearly divided into infringement cases and simple ownership disputes, which are undertaken by the licensee and might be subjected to blockchain risk allocation respectively, as shown in the Table, paragraph 1.

Counterfeiting is a risk in cross-border licensing agreements and might be allocated by the parties through blockchain facilities. Combating counterfeiting and IPR enforcement requires the adoption of a broad approach that goes beyond the licensing agreement itself. In scholarly literature and in practice, blockchain technology adoption for SCM, is a well-known method. It has a preventive character, addressing the roots of counterfeiting,⁹⁶ rather than relying solely on “fire extinguishing” measures directed at enforcement bodies or courts.

To combat counterfeiting it is necessary to implement measures which might be categorised into four main categories, including: “internal security, external security, product labelling, and legal safeguards”.⁹⁷

⁹² World Intellectual Property Organization, *Protecting your Inventions Abroad: Frequently Asked Questions About the Patent Cooperation Treaty (PCT)*, accessed September 11, 2025, <https://www.wipo.int/pct/en/faqs/faqs.html>.

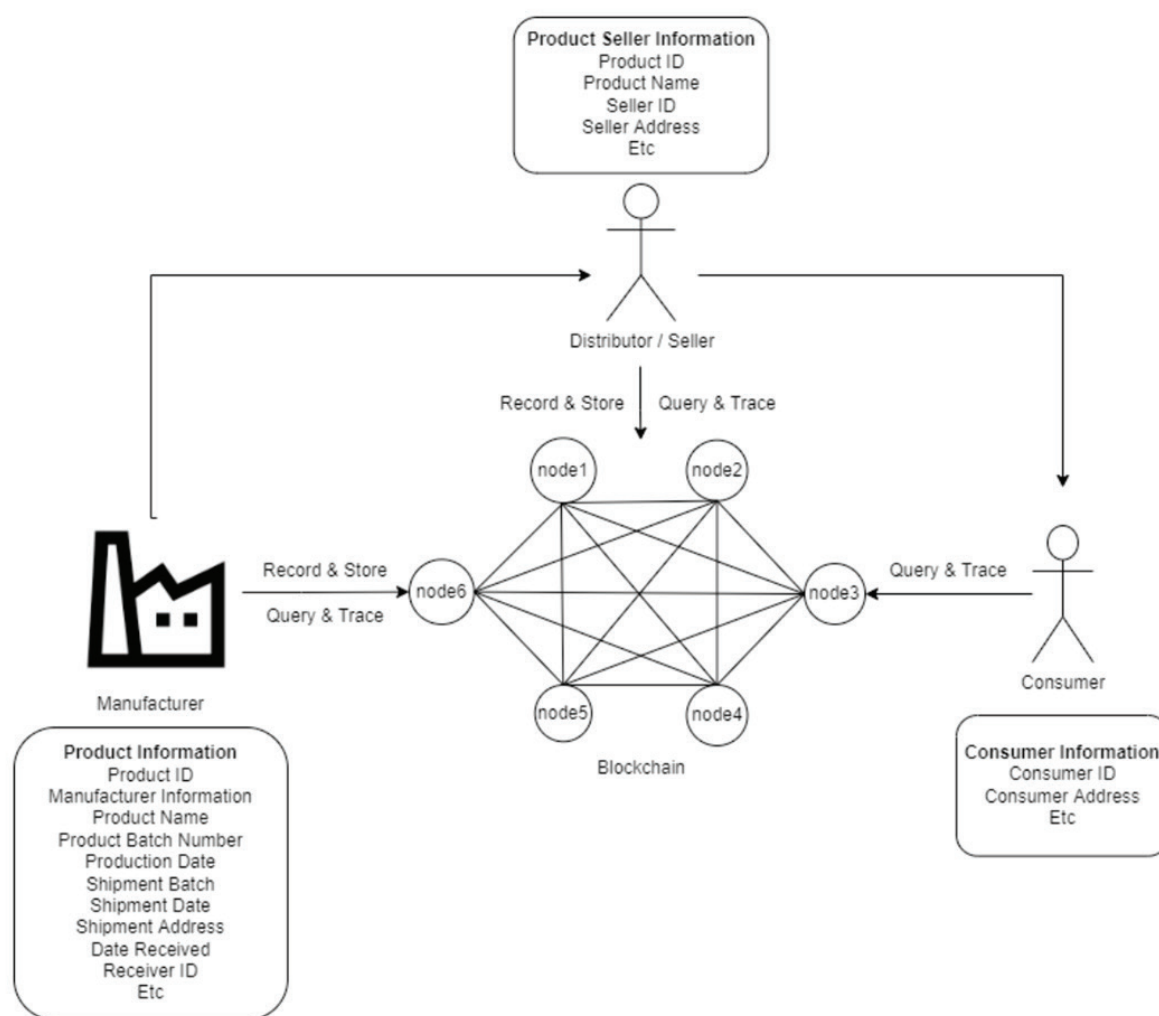
⁹³ Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council on the law applicable to contractual obligations, 17 June 2008.

⁹⁴ Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council on the law applicable to non-contractual obligations, 11 July 2007.

⁹⁵ Kaesling, “The European Patent with Unitary Effect,” 94–5.

⁹⁶ Alzahrani and Bulusu, “Block-supply chain,” 35.

⁹⁷ Felix Engelmann et al., “Intellectual property protection and licensing of 3d print with blockchain technology,” in *Transdisciplinary Engineering Methods for Social Innovation of Industry 4.0* (IOS Press, 2018), 104, <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-898-3-103>.

Figure 6. System model diagram⁹⁸

From the perspective of internal security, it is necessary to set up a smart contract chain in distribution, which provides reliable information for buyers of the technologies under licensing agreements. Such information is also applicable for disclosure to “customs officials, to certify a genuine product and tell it apart from a counterfeit”.⁹⁹

The implementation of QR codes and/or radio frequency ID for each unit of goods and subsequent registration in the DLT provides each interested party with relevant privileges with access to the information about the tracing and tracking of products, as well as the number of goods sold or in stock in real time. Such a system provides numerous benefits for the licensor and the licensee, including accelerating market demand and conducting market research.¹⁰⁰

The integration of blockchain-based SCM into the operational cycle of a licensing agreement benefits all participants in the supply chain, including customers, manufacturers, and suppliers, but primarily the licensee and licensor.

The implementation of a smart contract chain to distribute the technology under licensing agreements allows “query and trace the product information and whole transaction history using its product ID; [and] ... span from the manufacturer to the end customer or even resellers... [where] each step of the transaction will be recorded and registered in the blockchain...”¹⁰¹

⁹⁸ Michael Christian Lee et al., “Developing an Anti-Counterfeit System Using Blockchain Technology,” *Procedia Computer Science* 216 (2023): 89.

⁹⁹ Jitasha Bahl, “Blockchain and Its Application in the Field of Intellectual Property Rights,” *Law Essentials Journal* 2, no. 2 (2021): 306.

¹⁰⁰ Gurkaynak et al., “Intellectual Property Law and Practice in the Blockchain Realm,” 860.

¹⁰¹ *Ibid.*, 89–90.

In EU jurisdiction the legal solution namely the “anti-counterfeit infrastructure” already exists regarding trademarks and industrial design, which is aimed “to ensure product authenticity throughout the whole supply chain, and eventually beyond”.¹⁰² The project developed blockchain-based three-level infrastructure to combat counterfeiting: “Verifiable Credentials (VCs): to format, present, and formalise claims to ... IP rights holders. Non-Fungible Tokens (NFTs): to represent the digital twins of products. Blockchain ledger: to create an audit trail and provenance of products”.¹⁰³

Another way to combat counterfeiting is the constant review and development of the technologies. The need for the development is a necessity, rather than luxury, especially, considering that in some EU jurisdictions where third parties have access to the practice and improvement of patented inventions.¹⁰⁴ To stay competitive and overturn competitor’s attempts to replicate the technology, special attention should be paid to the research and development (**R&D**). The risks of counterfeiting in this context might be allocated through the inventor’s efforts in organisational matters. Establishing a transfer project team to enhance permanent communication between the licensor and the licensee is an organisational practice to increase the effectiveness of licensing agreements and R&D facilities.¹⁰⁵

The last resort of IPR protection is enforcement in the respective jurisdiction where the licensee operates. Such costs “includes the costs for the identification of infringers and litigation costs [...] for enforcement but also defending IPRs”.¹⁰⁶ It is advisable to allocate such risk to the licensee, because usually the licensee is in the best position to manage it. The model of counterfeiting risk allocation is shown in the Table, paragraph 2.

The shared royalties model powered by blockchain can avoid informational risks. In scholarly literature fourth types of royalties are commonly distinguished: the first is per-unit royalties, where a fixed amount is paid for each unit of goods sold; the second is ad valorem royalties, calculated as a percentage of revenue from sales¹⁰⁷ (also called profit-sharing royalties), the third type is fixed fees paid for a specified period of time, and the fourth is a mixed types combining features of the above methods.¹⁰⁸

From an economic perspective, the grounds for selecting one of the possible strategies depend on the licensor’s capacity to produce the technology independently. When there is insufficient capacity, the author suggests that it is preferable to choose a fixed fee due to the absence of competition between the licensor and the licensee. However, when the licensor has sufficient capacity to produce and thus compete in the market, the appropriate licensing method in technology is output-based royalties, allowing the licensor some control over the licensee’s production volumes.¹⁰⁹ This point becomes controversial in cases where “the patented technology does not drive the demand for the product”.¹¹⁰

From the perspective of fulfilling obligations to maintain high quality goods and subsequently increasing revenues and royalties, the profit-sharing royalty model appears to be the most efficient. The allocation of these risks promotes cooperation and a shared model of responsibilities, enhancing the potential outcome of the licensing agreement.

At the same time, to generate trust in such relationships, it is necessary to address both information asymmetries: regarding patent value at the licensing agreement conclusion stage, and regarding verification of the criteria for assessing the licensee’s effectiveness, at the performance stage.

At the stage of concluding a licensing agreement, the patent owner possesses complete information about the technology in question. From the potential licensee’s perspective, there is a risk of insufficient reliable information regarding the potential value, which might be generated by the acquisition of the license. Meanwhile, this lack of transparency can be mitigated through appropriate formation of licensing terms.¹¹¹ During the license performance stage, there is a lack of criteria for assessing licensee effectiveness’ assessment. To share the risks associated with decline in demand for licensed goods, royalties could be tied

¹⁰² Eleonora Rosati, “From Web 2 to Web 3: Harnessing Blockchain Technology for IP,” Alicante News, EUIPO (2024), <https://www.euipo.europa.eu/en/news/from-web-2-to-web-3-harnessing-blockchain-technology-for-ip>.

¹⁰³ European Commission, *EBSI-ELSA (EUIPO): Helping Enterprises, Consumers, and EU Economies at Large Address the Counterfeiting of Products by Increasing Supply Chain Transparency*, European Blockchain Services Infrastructure, accessed September 11, 2025, <https://ec.europa.eu/digital-building-blocks/sites/display/EBSI/EBSI-ELSA+EUIPO>.

¹⁰⁴ Toshiko Takenaka, “Patents for Sharing,” <https://doi.org/10.36645/mtlr.26.1.patents>.

¹⁰⁵ Ene, “Intellectual Property Strategy,” 42.

¹⁰⁶ Bastidas Venegas, “Intellectual Property Rights, Enforcement Costs and EU Competition Law,” i38.

¹⁰⁷ Cuihong Fan et al., “Per Unit vs. ad Valorem Royalty Licensing,” *Economics Letters* 170 (2018), 2-3.

¹⁰⁸ Colombo et al., “Patent Licensing and Capacity in a Cournot Model,” 47.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Llobet et al., “The Optimal Scope of the Royalty Base in Patent Licensing,” 3.

¹¹¹ Bekkers et al., “Overcoming Inefficiencies in Patent Licensing,” 3.

to the licensee's net profit. However, an obstacle to implementing this practice is the difficulty in sharing access to the reliable marginal cost information.¹¹²

Thus, blockchain technology could serve as an instrument for risk allocation during the performance of parties' obligations. The obligation to use this technology could be incorporated into the contract to allocate risks associated with royalty determination by the sharing of reliable information: specifically, information about the patent's value before entering into a licensing agreement; and about the licensee's supply chain and the relative costs associated with its net profit formation, as shown in the Table, paragraph 3.

Risks Inherent in the Field of Dual-Use Technology. There are two subcategories of risk which might be allocated by blockchain-based SCM: export and sanction controls.

Regarding export control, the major concern relates to a lack of transparency in technology transfer through a licensing agreement and the subsequent distribution of those technologies. The principle that may be applied to export rules for dual-use and military technologies is formulated as follows: a government cannot authorise the export of those technologies "unless it can ensure that the export will not harm [its] security".¹¹³

The established framework for dual-use export control, *inter alia*, including EU Regulation No. 2021/821 provides that Member States' authorities may prohibit the transit of dual-use items where they might be transferred to countries that are subject to an arms embargo.¹¹⁴

However, the lack of European jurisdiction and enforcement body control does not prevent the distribution of dual-use and military technologies against EU regulations. The risk associated with "monitoring the production and use of products manufactured using the investor's patented technology" is present,¹¹⁵ given that each EU Member State has its own approach to legal controls on arms exports, as well as due to the lack of enforcement mechanisms to implement embargoes.¹¹⁶ This situation may lead to a violation of Ukrainian national interest and security while transferring the technologies abroad.

There are precedents of transferring dual-use and military technologies through the EU border control "to Israel, Morocco, Russia and Venezuela that were approved or supported by Member State governments when there were good reasons under the EU criteria to refuse the deals".¹¹⁷ Obviously, the situation has changed since the summer of 2014, but to what extent?

The sanctions under EU Council Regulation No. 833/2014 of 31 July 2014 (**EU Regulation No. 833/2014**)¹¹⁸ introduce a complete ban on the export of dual-use technologies to the Russian Federation. Subsequently, further amendments significantly enhanced the anti-circumvention mechanism and expanded the categories covered under dual-use technologies for the purposes of sanction regulations.¹¹⁹

On December 18, 2023, through the twelfth package of sanctions, a new measure on combating sanctions circumvention was introduced. The package amends EU Regulation No. 833/2014 by Art. 12g, which included so-called "no re-export to Russia" measures. These measures impose an obligation on exporters to include a contractual clause prohibiting their counterparties from re-exporting dual-use technologies to the Russian Federation, and mechanisms for imposing a complete ban on export to third countries, which are engaged in circumvention measures.¹²⁰ The latest updates on sanctions measures are the 19th package of sanctions, which extended the lists of sanctioned persons, but did not change the methodology.¹²¹

However, the effectiveness of such measures is limited to the EU jurisdiction. Even though, the EU adopts a more "robust (or 'hard') approach to extraterritoriality in the realm of sanctions... [which] may fall within the realm of permissible collective countermeasures under Article 54 of ARSIWA", – EU sanctions

¹¹² Gallini and Wright, "Technology Transfer under Asymmetric Information," 150.

¹¹³ Robert A. Borich, "Globalization of the U.S. Defense Industrial Base: Developing Procurement Sources Abroad Through Exporting Advanced Military Technology," *Public Contract Law Journal* 31, no. 4 (2002): 628.

¹¹⁴ Regulation (EU) 2021/821 on a Union regime for the control of exports.

¹¹⁵ Bohdan Pshenychnyi, "International Legal Regulation of the Transfer of Military and Dual-Use Technologies as a Form of Investment," *Ukrainian Journal of International Law* 2 (2024): 30, <https://doi.org/10.36952/ujil.2024.2.27-33>.

¹¹⁶ Sabatino, "Arms Supplies to Ukraine: Does the European Arms Export Control System Need Revision?," 4.

¹¹⁷ An Vranckx, *Rhetoric or Restraint? Trade in military equipment under the EU transfer control system* (Academia Press, 2010), 3.

¹¹⁸ Council Regulation (EU) No 833/2014 of 31 July 2014 Concerning Restrictive Measures in View of Russia's Actions Destabilising the Situation in Ukraine.

¹¹⁹ European Union, *Restrictive Measures in View of the Situation in Belarus and the Involvement of Belarus in the Russian Aggression Against Ukraine. Adopted by the EU under Program BLR*.

¹²⁰ Council Regulation (EU) 2023/2878 of 18 December 2023 Amending Regulation (EU) No 833/2014 Concerning Restrictive Measures in View of Russia's Actions Destabilising the Situation in Ukraine.

¹²¹ Council Decision (CFSP) 2025/2032 of 23 October 2025 amending Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine.

cannot always be effectively applied on an extraterritorial level due to the lack of leverage in bargaining over the trade balance, where “the overall EU economy and the well-being of its population” are at stake.¹²²

Hence, it is necessary to consider private sector behaviour and assess the effectiveness of sanctions measures from the perspective of their primary goal – to reduce the military capabilities of the Russian Federation and make its conduct more costly. The sanctions mechanism has become insufficient for reducing export volumes to sanctioned entities due to the options offered by third countries and “their territories to mediate and favour the acquisition of banned products through triangulation and re-exporting activities”.¹²³ Consequently, to allocate the risk of transferring dual-use goods to third countries where their end-use purposes are not verified, the principle of due diligence should include “adequate verification of the customer or partner [and] the intermediaries...”¹²⁴

In this context the use of blockchain provides the parties to the contract with the possibility to allocate such risks. The blockchain SCM facilitates export control, where DLT is key to improving transparency across supply chains.

The research by the Korean Security Agency of Trade and Industry provides three major examples of the implementation of the blockchain-based SCM in dual-use export control. The first is Louis Vuitton’s AURA platform that allows the tracking of “the lifecycle of its products, from design and raw materials to manufacturing and distribution [...] to track supply chains and streamline compliance processes”.¹²⁵ The second is a DLT joint project between the government and exporters, which enables merchants to ensure “traceability of sensitive items and support post-shipment verification; [...] to validate the identities of their recipients and the authenticity of their end-user documents”.¹²⁶ The third is “SLAFKA” – a DLT that tracks the nuclear material chain at the national level. SLAFKA “... allows holders of nuclear material to digitally transact between one another while the regulator(s) observe and verify the transactions in near real time”.¹²⁷

Thus, implementation of the blockchain-based SCM into the operations of the licensee allows for the allocation of the lack of transparency risk in export and sanctions control for dual-use goods distribution, as shown in the Table, paragraph 4.

Risk Allocation Matrix. The Table “Potential Risks Allocation” presents the possible ways of risk allocation in cross-border transactions associated with licensing agreements of dual-use technologies at the intersection of the Ukrainian and EU jurisdictions. The column “Risks categories” is structured according to the analyses of the present research. In the columns: “Licensor” and “Licensee” the description of risks undertaken by respective parties of the licensing agreement are provided. The last column is “Blockchain application”, which represents the risks that might be allocated by blockchain technology.

Table. Potential Risks Allocation

No	Risks Categories	Licensor	Licensee	Blockchain application
1	Jurisdiction	state register interventions disputes	the infringements of IPR in Licensee’s jurisdiction	blockchain-based ODR
2	Counterfeit	R&D investment, project teams	IPR enforcement and litigation	anti-counterfeit DLT systems
3	Royalty Structure	information asymmetry on royalty base	information asymmetry on patent value	transparent data exchange on profit & supply chain
4	Export / Sanctions Control	transfer risks to restricted entities	violation of export and sanction control	blockchain SCM for traceability and end-use checks

Conclusions

Three major risks inherent in cross-border licensing agreements fall into three categories of risks that may be allocated by blockchain technology. The first risk involves disputes arising from various domains established in multiple jurisdictions; such risks may be partially allocated by parties via blockchain-based ODR methods, to a limited extent that does not contradict the exclusive jurisdiction rule. The second is the risk of counterfeiting, which might be mitigated by the mutual efforts of the parties in technological

¹²² Silingardi, “The EU 11th and 12th Packages of Sanctions Against Russia,” 8–9.

¹²³ Giumelli, “A Comprehensive Approach to Sanctions Effectiveness,” 212, 214–6.

¹²⁴ Giorgio Corain, “EU Customs Procedure During the Russo-Ukrainian War: The Prohibitions on the Export of Dual-Use Goods and the Sanctions on Russia,” *Università Ca’ Foscari Venezia*, 2023/2024, 99.

¹²⁵ Vestergaard, “Streamlining Export Controls with Blockchain,” 41.

¹²⁶ *Ibid.*, 44.

¹²⁷ *Ibid.*, 45.

innovation, enhanced enforcement of IPR, and sophisticated blockchain-based anti-counterfeit infrastructure. The third risk related to royalty methods, offers a way to allocate risk of information asymmetry associated with both royalty base formation and the potential value of the patent for the licensee's operations; considering the adoption of a blockchain-based SCM into the operations of both licensor and licensee, they could allocate the risk regarding such asymmetry.

Regarding the control over distribution of dual-use technologies, the lack of transparency in the supply chain is identified as a core risk in such licensing agreements. The presented risks relate to both insufficient export control in the EU jurisdiction and the EU's lack of power to impose extraterritorial sanctions on the transfer of dual-use technologies to the Russian Federation via third countries. At the same time, blockchain developments suggest an effective way to allocate these risks between parties. The results are achieved by tracking respective supply chains and verifying end-use purposes using information contained in a distributed ledger.

Bibliography

- Akbar, Nur Arifin, Amgad Muneer, Narmine Elhakim, and Suliman Mohamed Fati. "Distributed Hybrid Double-Spending Attack Prevention Mechanism for Proof-of-Work and Proof-of-Stake Blockchain Consensuses." *Future Internet* 13, no. 11 (2021): 285. <https://doi.org/10.3390/fi13110285>.
- Al-Farsi, Sana, Muhammad Mazhar Rathore, and Spiros Bakiras. "Security of Blockchain-Based Supply Chain Management Systems: Challenges and Opportunities." *Applied Sciences* 11, no. 12 (2021): 5585. <https://doi.org/10.3390/app11125585>.
- Alzahrani, Naif, and Nirupama Bulusu. "Block-supply chain: A new anti-counterfeiting supply chain using NFC and blockchain." In *Proceedings of the 1st Workshop on Cryptocurrencies and Blockchains for Distributed Systems*, 30–35. 2018. <https://doi.org/10.1145/3211933.3211939>.
- Aslam, Javed, Aqeela Saleem, Nokhaiz Tariq Khan, and Yun Bae Kim. "Factors Influencing Blockchain Adoption in Supply Chain Management Practices: A Study Based on the Oil Industry." *Journal of Innovation & Knowledge* 6, no. 2 (2021): 124–34.
- Bahl, Jitasha. "Blockchain and Its Application in the Field of Intellectual Property Rights." *Law Essentials Journal* 2, no. 2 (2021): 302–308.
- Bajwa, Rabia, and Farah Tasnur Meem. "Intellectual Property Blockchain Odyssey: Navigating Challenges and Seizing Opportunities." *arXiv preprint* (2024).
- Bastidas Venegas, Vladimir. "Intellectual Property Rights, Enforcement Costs and EU Competition Law." *Journal of Antitrust Enforcement* 11, issue supplement_1 (2023): i37–i56. <https://doi.org/10.1093/jaenfo/jnac027>.
- Bekkers, Rudi, Elena M. Tur, Joachim Henkel, Tommy van der Vorst, Menno Driesse, and Jorge L. Contreras. "Overcoming Inefficiencies in Patent Licensing: A Method to Assess Patent Essentiality for Technical Standards." *Research Policy* 51, no. 10 (2022). <https://doi.org/10.1016/j.respol.2022.104590>.
- Bonomi, Andrea, Matthias Lehmann, and Shaheez Lalani. *Blockchain and Private International Law*. Brill, 2023.
- Borich, Robert A. "Globalization of the U.S. Defense Industrial Base: Developing Procurement Sources Abroad Through Exporting Advanced Military Technology." *Public Contract Law Journal* 31, no. 4 (2002): 623–77.
- Buterin, Vitalik, and Nathan Schneider. *Proof of Stake: The Making of Ethereum and the Philosophy of Blockchains*. Seven Stories Press, 2022.
- Buterin, Vitalik. "A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform." *White paper* 3, no. 37 (2014): 2–1.
- Colombo, Stefano, Luigi Filippini, and Debapriya Sen. "Patent Licensing and Capacity in a Cournot Model." *Review of Industrial Organization* 62, no. 1 (2023): 45–62.
- Corain, Giorgio. "EU Customs Procedure During the Russo-Ukrainian War: The Prohibitions on the Export of Dual-Use Goods and the Sanctions on Russia." *Università Ca' Foscari Venezia*, 2023/2024.
- Council Regulation (EU) 2023/2878 of 18 December 2023 Amending Regulation (EU) No 833/2014 Concerning Restrictive Measures in View of Russia's Actions Destabilising the Situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union, L series*, 2023.
- Council Decision (CFSP) 2025/2032 of 23 October 2025 amending Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *Official Journal of the European Union, L series*, 2025.
- Council Regulation (EU) No 833/2014 of 31 July 2014 Concerning Restrictive Measures in View of Russia's Actions Destabilising the Situation in Ukraine. *OJ L* 229 (2014): 1–11.

- De Filippi, Primavera, and Aaron Wright. *Blockchain and the Law: The Rule of Code*. Harvard University Press, 2018.
- Deloitte. *Applying Blockchain in Securitization: Opportunities for Reinvention*. Structured Finance Industry Group and Chamber of Digital Commerce. Accessed September 11, 2025. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/regulatory/us-sfig-report-applying-blockchain-in-securitization-opportunities-for-reinvention.pdf>.
- Dincer, Yigit Efe. "Arbitration in the Age of Blockchain." Master's thesis, Université de Montréal, 2023.
- Douceur, J. R. "The Sybil Attack." In *Lecture Notes in Computer Science*, edited by P. Druschel, F. Kaashoek, and A. Rowstron. Vol. 2429. Springer, 2002.
- Ekparinya, Parinya, Vincent Gramoli, and Guillaume Jourjon. "The Attack of the Clones Against Proof-of-Authority." arXiv preprint arXiv:1902.10244 (2019).
- Ene, Sebastian-Ioan. "Intellectual Property Strategy – With main focus on patents and licensing of patents." Master's thesis, NTNU, 2014.
- Engelmann, Felix, Martin Holland, Christopher Nigischer, and Josip Stjepandić. "Intellectual property protection and licensing of 3d print with blockchain technology." In *Transdisciplinary Engineering Methods for Social Innovation of Industry 4.0*, 103–112. IOS Press, 2018. <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-898-3-103>.
- European Commission. "Competence Centre on Foresight: Kleros." Knowledge for Policy, July 14, (2020). Accessed September 11, 2025. https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/tool/dlt4good/kleros_en.
- European Commission. "EBSI-ELSA (EUIPO): Helping Enterprises, Consumers, and EU Economies at Large Address the Counterfeiting of Products by Increasing Supply Chain Transparency." European Blockchain Services Infrastructure. Accessed September 11, 2025. <https://ec.europa.eu/digital-building-blocks/sites/display/EBSI/EBSI-ELSA+EUIPO>.
- European Court of Justice. Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 15 November 1983. *European Court Reports*, Case 288/82 (1983).
- European Economic Community. *Convention on Jurisdiction and the Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters*. OJ L 299/32 (entered into force Feb. 1, 1973).
- European Max Planck Group on Conflict of Laws in Intellectual Property (CLIP). *Conflict of Laws in Intellectual Property*. Oxford University Press, 2013.
- European Patent Office. "Euro-PCT Guide": PCT Procedure at the EPO. 16-th edition. Munich, 2023. Accessed September 11, 2025. <https://link.epo.org/web/legal/guide-europct/en-euro-pct-guide-2023.pdf>.
- European Union. Restrictive Measures in View of the Situation in Belarus and the Involvement of Belarus in the Russian Aggression Against Ukraine. Adopted by the EU under Program BLR. Accessed September 11, 2025. [https://www.sanctionsmap.eu/api/v1/pdf/regime?id\[\]=2&lang=en](https://www.sanctionsmap.eu/api/v1/pdf/regime?id[]=2&lang=en).
- Fan, Cuihong, Byoung Heon Jun, and Elmar G. Wolfstetter. "Per unit vs. ad valorem royalty licensing." *Economics Letters* 170 (2018): 71–5.
- Gallini, Nancy T., and Brian D. Wright. "Technology Transfer under Asymmetric Information." *The RAND Journal of Economics* 21, no. 1 (1990): 147–60.
- Giumelli, Francesco. "A Comprehensive Approach to Sanctions Effectiveness: Lessons Learned from Sanctions on Russia." *European Journal on Criminal Policy and Research* 30, no. 2 (2024): 211–28.
- Gurkaynak, Gonenc, Ilay Yilmaz, Burak Yeşilaltay, and Berk Bengi. "Intellectual Property Law and Practice in the Blockchain Realm." *Computer Law & Security Review* 34, no. 4 (2018): 847–62.
- Hua, Qian, Biwei Yan, Yubing Han, and Jigou Yu. "An Improved Delegated Proof of Stake Consensus Algorithm." *Procedia Computer Science* 187 (2021).
- Joshi, Shashank. "Feasibility of proof of authority as a consensus protocol model." arXiv preprint arXiv:2109.02480 (2021).
- Kaesling, Katharina. "The European Patent with Unitary Effect – A Unitary Patent Protection for a Unitary Market?." *UCL Journal of Law and Jurisprudence* 2 (2013): 87–111.
- Lashkari, Bahareh, and Petr Musilek. "A Comprehensive Review of Blockchain Consensus Mechanisms." *IEEE Access* 9 (2021): 43620–52.
- Lee, Michael Christian, Rafaelle Richel Pearl, Ivan Sebastian Edbert, and Derwin Suhartono. "Developing an Anti-Counterfeit System Using Blockchain Technology." *Procedia Computer Science* 216 (2023): 86–95.
- Lesage, Clément, William George, and Federico Ast. "Kleros. Long Paper. v2.0.2." (2021). Accessed September 11, 2025. <https://kleros.io/yellowpaper.pdf>.
- Llobet, Gerard, and Jorge Padilla. "The Optimal Scope of the Royalty Base in Patent Licensing." *Chicago Journals* 51, no. 1 (2014).
- Mattereum. "Mattereum Protocol: Turning Code into Law." Summary White Paper, February 7, 2020. Accessed September 11, 2025. <https://mattereum.com/2020/02/07/summary-white-paper/>.

- Mauel, John G. "Common Contractual Risk Allocations in International Power Projects." *Columbia Business Law Review* 1996, no. 1 (1996): 37–60.
- Mills, Michael. "Insurance and Risk Solutions for Commercial Products." *Australian Mining & Petroleum Law Journal* 20, no. 1 (2001): 46–64.
- Mirambell Fargas, Miquel dels Sants. "Economics of Arbitrability in International IP Contracting." *Journal of Law and Commerce* 37, no. 2 (2019): 179–264. <https://doi.org/10.5195/jlc.2019.164>.
- Ortolani, Pietro. "The Impact of Blockchain Technologies and Smart Contracts on Dispute Resolution: Arbitration and Court Litigation at the Crossroads." *Uniform Law Review* 24, no. 2 (2019): 430–48.
- Patent Cooperation Treaty, 1970, 28.7 U.S.T. 7645, T.I.A.S. No. 8733.
- Poncibò, C. "The Digitalization of Contracts in International Trade and Finance: Comparative Law Perspectives on Smart Contracts." In *Digitalization and Firm Performance*, 131–55. Springer International Publishing, 2022.
- Popper, Nathaniel. "Blockchain Will Be Theirs, Russian Spy Boasted at Conference." *The New York Times*, April 29, 2018. Accessed September 11, 2025. <https://www.nytimes.com/2018/04/29/technology/blockchain-iso-russian-spies.html>.
- Pshenychnyi, Bohdan. "International Legal Regulation of the Transfer of Military and Dual-Use Technologies as a Form of Investment." *Ukrainian Journal of International Law* 2 (2024): 27–33. <https://doi.org/10.36952/ujil.2024.2.27-33>.
- Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I), 2008. *OJ L* 177/6.
- Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). *OJ L* 2007, 199/4001.
- Regulation (EU) No 1257/2012 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. *Official Journal of the European Union* L 361/1 to 8 of 31.12.2012.
- Reinsch, Roger. "E-Commerce: Managing the Legal Risks." *Managerial Law* 47, no. 1/2 (2005): 168–96.
- Risk Allocation and Pricing Approaches: Guidance Note, prepared by Government Commercial Function*. London: GCF, 2021. Accessed September 11, 2025. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/60a388a9e90e07357baa83da/Risk_allocation_and_pricing_approaches_guidance_note_May_2021.pdf.
- Rosati, Eleonora. "From Web 2 to Web 3: Harnessing Blockchain Technology for IP." *Alicante News, EUIPO* (2024). Accessed September 11, 2025. <https://www.euipo.europa.eu/en/news/from-web-2-to-web-3-harnessing-blockchain-technology-for-ip>.
- Sabatino, Ester. "Arms Supplies to Ukraine: Does the European Arms Export Control System Need Revision?" *EU Non-Proliferation and Disarmament Consortium* 89 (2024).
- Samundeswari, S., V. Lalitha, V. Kavitha, M. Harini, T. Dharshini, and S. Srinithi. "Supply Chain Management of Dual-Use Drugs Using Blockchain." *Procedia Computer Science* 230 (2023): 388–97.
- Sealy, L. S. "Risk in the Law of Sale." *Cambridge Law Journal* 31, no. 1 (1972): 225–47.
- Shiddiq, Naufal Ahmad, Danrivanto Budhijanto, and Mursal Maulana. "The Future of Commercial Arbitration: Blockchain." *Journal of Law, Policy and Globalization* 140 (2024): 40–48. <https://doi.org/10.7176/JLPG/140-05>.
- Silingardi, Stefano. "The EU 11th and 12th Packages of Sanctions Against Russia: How Far is the EU Willing to Go Extraterritorially?" *Global Trade and Customs Journal* 19, no. 7/8 (2024).
- Skh Saad, Sheikh Munir, and Raja Zahilah Raja Mohd Radzi. "Comparative Review of the Blockchain Consensus Algorithm Between Proof of Stake (POS) and Delegated Proof of Stake (DPOS)." *International Journal of Innovative Computing* 10, no. 2 (2020): 27–32. <https://doi.org/10.11113/ijic.v10n2.272>.
- Srinivasan, Balaji. *The Network State: How to Start a New Country*. Kindle edition. 2022.
- Stankiewicz-Mróz, Anna, Viktor Perederii, Valentyna Novak, Oksana Iliencko, Oksana Kyrylenko, Ganna Gurina, Kateryna Razumova, Elvira Danilova, Svitlana Petrovska, and Larysa Lytvynenko. *Foreign economic activity of enterprises*. Lodz University of Technology, 2019.
- Sviderska, Antonina. "The Concept and Classification of Risks in Foreign Economic Activities of an Enterprise." *Galician Economic Bulletin* 46, no. 3 (2014): 113–21. <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/46/184.pdf> [in Ukrainian].
- Takenaka, Toshiko. "Patents for Sharing." *Michigan Technology Law Review* 26, no. 1 (2019). <https://doi.org/10.36645/mtlr.26.1.patents>.
- Tan, Jun Hong. "Blockchain 'Arbitration' for NFT-Related Disputes." *Contemporary Asia Arbitration Journal* 16, no. 1 (May 2023): 145–[ii].
- Tapscott, Don, and Alex Tapscott. *Blockchain revolution: how the technology behind bitcoin is changing money, business, and the world*. New York: Portfolio / Penguin, 2016.

- Ubertazzi, Benedetta. *Exclusive Jurisdiction in Intellectual Property*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2012.
- United Nations. *Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards*. New York, June 10, 1958, 330 U.N.T.S. 3.
- Vestergaard, Cindy. "Streamlining Export Controls with Blockchain (블록체인을 통한 수출통제의 효율화)." Professional Report. Stimson Center, Korean Security Agency of Trade and Industry (무역안보 저널). *Trade & Security* 1 (June 2021): 38–50.
- Vranckx, An. *Rhetoric or Restraint? Trade in military equipment under the EU transfer control system*. Academia Press, 2010.
- Werbach, Kevin, and Nicolas Cornell. "Contracts Ex Machina." *Duke Law Journal* 67, no. 2 (2017): 313–82.
- World Intellectual Property Organization. "Protecting your Inventions Abroad: Frequently Asked Questions About the Patent Cooperation Treaty (PCT)". Accessed September 11, 2025. <https://www.wipo.int/pct/en/faqs/faqs.html>.
- Yang, Fan, Wei Zhou, Qingqing Wu, Rui Long, Neal N. Xiong, and Meiqi Zhou. "Delegated Proof of Stake with Downgrade: A Secure and Efficient Blockchain Consensus Algorithm with Downgrade Mechanism." *IEEE Access* (2019). <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2935149>.
- Zhuk, A. "Applying Blockchain to the Modern Legal System: Kleros as a Decentralised Dispute Resolution System." *International Cybersecurity Law Review* 4 (2023): 351–64. <https://doi.org/10.1365/s43439-023-00086-x>.

Любов Логуш

Кандидат юридичних наук, доцент

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-4753-1768>

l.logush@ukma.edu.ua

Максим Баришов

Студент 2 року навчання магістерської програми «Право»

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0003-8562-2326>

maksym.baryshov@ukma.edu.ua

РОЗПОДІЛ РИЗИКІВ У ЛІЦЕНЗІЙНИХ ДОГОВОРАХ НА ОСНОВІ БЛОКЧЕЙНУ ЩОДО ТЕХНОЛОГІЙ ПОДВІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПЕРЕТИНІ ЮРИСДИКЦІЙ УКРАЇНИ ТА ЄС

У статті досліджено застосування технології блокчейн для розподілу ризиків у транскордонних ліцензійних договорах щодо технологій подвійного призначення, з урахуванням правового регулювання України та ЄС.

Проаналізовано технологію блокчейн як із технічного, так і з юридичного погляду. Окреслено принципи функціонування найбільш поширених консенсусних механізмів, які застосовуються в управлінні ланцюгами постачання, визначено основні загрози, притаманні кожному з них. Проаналізовано найпоширеніші типи атак проти блокчейн-інфраструктури. Визначено критерії придатності консенсусних механізмів для транзакцій щодо технологій подвійного призначення. Серед можливих способів імплементації блокчейну в ліцензійні договори наведено смартконтракт, управління ланцюгами постачання та врегулювання спорів. Розглянуто впровадження смартконтрактів у ліцензійних договорах в операційний цикл комерційних структур. Наведено можливі підходи до впровадження блокчейну в управління ланцюгами постачання. Описано сучасні методи врегулювання спорів у цифровій сфері.

Також розглянуто впровадження технології блокчейн для розподілу ризиків за транскордонним ліцензійним договором на перетині юрисдикцій України та ЄС. Визначено поняття ризику та його розподілу між сторонами договірних відносин з погляду економіки та права. Виокремлено дві категорії ризиків: притаманні ліцензійним договорам та специфічні для галузі технологій подвійного

призначення. Перша категорія стосується ризиків, пов'язаних із питаннями колізійного права, підробки та формування роялті. Межі розподілу ризиків на основі блокчейну виявляються з огляду на правило виключної юрисдикції. Впровадження управління ланцюгами постачання на основі блокчейну досліджено крізь призму розподілу ризику підробки. Аналогічний підхід застосовано до ризику асиметрії інформації. Друга категорія ризиків стосується експортного контролю та санкцій. Розглянуто нормативно-правову базу ЄС, що регулює відповідні сфери. Проаналізовано сучасні приклади впровадження управління ланцюгами постачання, що використовуються для розподілу ризиків експортного контролю та санкцій. Обидва ризики можуть бути розподілені між договірними сторонами за допомогою управління ланцюгами постачання на основі блокчейну.

Результатом дослідження є формування матриці розподілу ризиків з використанням технології блокчейн.

Ключові слова: блокчейн, розподіл ризиків, транскордонні транзакції, ліцензійний договір, технології подвійного призначення.

Матеріал надійшов 12.09.2025

Схвалено до публікації 12.12.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.107-124

УДК 342.565.2(477)

Данило Мартинюк

Аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права

факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0005-8504-1016>

danylo.martyniuk@ukma.edu.ua

НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: МІСЦЕ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто місце Конституційного Суду України в національній системі захисту прав людини крізь призму функціонування інституту конституційної скарги, визначено та оцінено вплив практики Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами на конституційну юстицію і конституціоналізацію суспільних відносин. Запропоновано класифікацію органів публічної влади за критерієм захисту прав людини, в основу якої покладено повноваження щодо відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права. Зроблено висновок про присвоєння Конституційному Суду функції захисту прав людини, що зумовлено здійсненням ним повноважень з розгляду справ за конституційними скаргами. Виявлено ознаки зміни парадигми конституційної юстиції в бік суб'єктивізації з огляду на таку діяльність Суду. Ідентифіковано посилення ролі Конституційного Суду України в державі та визначено потенційні супутні наслідки. Висунуто пропозицію щодо проведення додаткових досліджень можливих ризиків, пов'язаних з інтенсифікацією конституційного контролю.

Ключові слова: конституційна скарга, орган конституційної юрисдикції, конституціоналізація.

Постановка проблеми

У квітні 2019 р. Конституційний Суд України вперше здійснив повноваження з вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи. Положення закону, зокрема Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», за клопотаннями фізичних осіб визнано неконституційним через встановлення нерівного соціального забезпечення різних категорій військовослужбовців, які постраждали внаслідок ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС¹. З цього моменту розпочався новий етап розвитку конституційної юстиції України в площині захисту прав людини. Саме це обґрунтування лежало в основі прийнятого у 2016 р. Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким Конституційний Суд України виведено за межі судової гілки влади та покладено на нього повноваження розглядати індивідуальні конституційні скарги, а фізичним особам і юридичним особам приватного права надано право звертатись до Конституційного Суду України з такими клопотаннями щодо перевірки на конституційність закону України (його окремих положень), застосованого в остаточному судовому рішенні у справі зазначених осіб². Інститут конституційної скарги запроваджували як додатковий

¹ Конституційний Суд України, Рішення Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», Рішення 1-р(П)/2019, ухвалено 25 квітня 2019, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>.

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», Реєстр. № 1401-VIII від 02.06.2016, 13, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209.

(субсидіарний) засіб юридичного захисту для зміцнення національної системи захисту прав людини, водночас повноваження Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами трактували радше як особливі, додаткові повноваження органу конституційної юрисдикції. Проте шестирічна практика функціонування зазначеного інституту в Україні вказує на протилежні тенденції національної конституційної юриспруденції. У контексті співвідношення кількості рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними поданнями щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України (їх окремих положень) до кількості таких рішень у справах за конституційними скаргами можна стверджувати, що останні мають системотвірне значення для національної конституційної доктрини і, відповідно, стану дієвості Конституції України. Це порушує питання переоцінювання місця Конституційного Суду України в національній системі захисту прав людини, кваліфікації ефекту такої конституційної практики на конституційну юстицію і конституціоналізацію суспільних відносин загалом.

Метою статті є обґрунтування місця Конституційного Суду України в національній системі захисту прав людини крізь призму досвіду функціонування інституту конституційної скарги, визначення та оцінювання впливу практики Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами на конституційну юстицію і конституціоналізацію суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти окресленої проблематики повністю чи частково були предметом дослідження Д. Белова, М. Белової, О. Бориславської, М. Братасюк, О. Водянікова, О. Касмініна, М. Костицького, Н. Кушакової-Костицької, А. Мелешевича, В. Мойсика, О. Петришина, Т. Подорожної, О. Білоскурської, С. Чорної, Н. Шаптала та ін. Наявні наукові праці переважно зосереджені на теоретичному підґрунті Конституційного Суду України, включно з його повноваженнями розглядати справи за конституційними скаргами. Водночас зв'язок таких повноважень із конституційно-правовою роллю органу конституційної юрисдикції в національній системі захисту прав людини та їхній вплив на конституційну юстицію і загалом конституційний правопорядок залишаються за межами наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Після прийняття відповідних змін до Конституції України в науковій літературі часто почало з'являтися словосполучення «захист прав людини» для характеристики діяльності Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами.

Олена Бориславська, аналізуючи місію Конституційного Суду України в контексті запровадження інституту конституційної скарги, зазначила: «Якщо раніше вона полягала у гарантуванні верховенства Конституції, втілення у життя конституційних цінностей та принципів, і лише через них, опосередковано, — захист прав людини, то відтепер вона безпосередньо полягає у гарантуванні верховенства Конституції та забезпеченні обмеженості держави Основним Законом та правами людини»³.

Тетяна Подорожна та Олена Білоскурська досліджували роль судової влади в конституційному розвитку України й зауважили: «У цьому зв'язку важливою складовою частиною загальнодержавного механізму охорони і захисту прав та свобод людини виступає захист, здійснюваний Конституційним Судом України, а саме така важлива процесуальна форма, що дає змогу особі скористатися зазначеними засобами захисту свого права, як інститут конституційної скарги»⁴.

Наталя Шаптала в межах розгляду різних аспектів конституційного судового контролю охарактеризувала Конституційний Суд України як важливий елемент загальнодержавного механізму захисту прав і основоположних свобод особистості⁵.

Володимир Мойсик під час аналізу національної моделі конституційного контролю визначив Конституційний Суд України як суб'єкта спеціальної юрисдикції, який захищає права і свободи людини⁶.

³ Олена Бориславська, «Конституційний Суд України: наступний етап розвитку чи початок нової ери?», *Український часопис конституційного права* 1 (2018): 8.

⁴ Подорожна Т. С., Білоскурська О. В., «Конституційна скарга як форма судового захисту прав людини в Україні», *Вісник НТУУ «КПІ», Політологія. Соціологія. Право* 1 (41) (2019): 98.

⁵ Шаптала Н. К., «Конституційний судовий контроль: історичні передумови, філософсько-правові та процесуально-методологічні засади», *Вісник Конституційного Суду України* 3 (2018): 208.

⁶ Мойсик В. Р., «Конституційність як предмет конституційного контролю і правосуддя», *Вісник Конституційного Суду України* 5 (2021): 81.

Михайло Костицький та Наталія Кушакова-Костицька, аналізуючи запровадження в Україні механізму конституційної скарги, зазначили, що цим сфера захисту прав і свобод у судах значно розширилася⁷.

Андріана Бадида, порівнюючи французький інститут пріоритетного питання конституційності та український інститут конституційної скарги, зауважила, що завдяки інституту скарги відбулося посилення індивідуального доступу до правосуддя⁸.

Однак чи входить Конституційний Суд України до національної системи захисту прав людини, враховуючи його правову природу, обсяг повноважень та функціональне призначення?

Національне законодавство України не містить визначення понять захисту прав людини та національної системи захисту прав людини, а також не визначає переліку суб'єктів, що належать до цієї системи. Натомість, як виснував Конституційний Суд України, принцип захисту прав людини є ключовим для визначення змісту конституційного ладу України. Цей висновок Конституційний Суд України виводить із приписів частини другої статті 3 Конституції України, відповідно до яких права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави⁹. Інакше кажучи, існування України як держави, обмеженої Конституцією України, не має іншої світоглядної мети, ніж створення умов для втілення в життя конституційних прав і свобод. При цьому КСУ підкреслює, що такі права і свободи не зводяться лише до тих, що містяться в тексті Основного Закону¹⁰.

Зазначений принцип знаходить своє втілення в конкретних вимогах, що висуваються до держави та супроводжують її протягом ухвалення рішень, вчинення дій чи бездіяльності у всіх сферах суспільного життя. Виконання цих вимог здійснюється за допомогою сукупності національних інституцій, механізмів і процедур, функціонування яких проявляє практичну дієвість верховенства права (правовладдя)¹¹. Хоча зміст і спрямованість діяльності будь-яких національних інституцій визначається правами людини, окреме коло таких інституцій своєю діяльністю безпосередньо запобігає порушенню зазначених прав або ефективно відновлює їх у разі порушення, невизнання або оспорювання. Саме ці інституції утворюють національну систему захисту прав людини, забезпечення належності якої є позитивним обов'язком держави¹².

За критерієм захисту прав людини пропонуємо класифікувати органи публічної влади на дві категорії: органи прямого (безпосереднього) захисту та органи непрямого (опосередкованого) захисту. В основі запропонованої класифікації лежить відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права, тобто повноваження відповідного суб'єкта своїм рішенням чи дією поновити право особи на певне благо, чим уможливити його подальше здійснення. Йдеться про повноваження суб'єкта владних повноважень своїми рішеннями чи діями змінювати правове становище суб'єкта права.

Перевагою такого підходу є чітке розмежування органів публічної влади за їхнім функціональним призначенням та результатом здійснення владних повноважень, зокрема відновлення можливості особи повною мірою реалізувати зміст суб'єктивного права або створення умов для такої реалізації.

Слід зауважити, що в науковій літературі є й інші підходи до розуміння національної системи захисту прав людини, що передбачають ширше тлумачення терміна «захист прав людини» та більшу

⁷ Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В., «Про вдосконалення парадигми діяльності Конституційного Суду України на сучасному етапі», *Вісник Конституційного Суду України* 5 (2019): 102.

⁸ Бадида А. Ю., ««Пріоритетне питання конституційності» vs «конституційна скарга»: у пошуку ефективності інститутів», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* 90, ч. 1 (2025): 216, <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.27>.

⁹ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло)*, Рішення 5-р(П)/2022, ухвалено 22 червня 2022, абзац перший пп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.

¹⁰ Там само.

¹¹ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення»*, Рішення 5-р(П)/2020, ухвалено 18 червня 2020, абзац перший пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>.

¹² Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України*, Рішення 3-р/2018, ухвалено 24 квітня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>.

кількість суб'єктів, які його здійснюють або можуть здійснювати¹³. Не заперечуємо обґрунтованості таких підходів і можливості їх використання в дослідженні захисту прав людини, водночас для розмежування органів публічної влади у сфері захисту прав людини варто застосовувати запропонований функціональний підхід, заснований на взаємозв'язку владних повноважень із правовим становищем суб'єкта права, з огляду на можливість розмежування в такий спосіб предмета відання органів публічної влади у сфері захисту прав людини, визначення їхньої взаємодії та результату такої взаємодії.

До першої категорії органів публічної влади належать передбачені законом органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які своїми рішеннями та діями можуть попереджати, виявляти, припиняти правопорушення, спрямовані проти прав і свобод людини, та/або відновлювати порушене право в інший спосіб. Наприклад, орган поліції, розшукуючи викрадений транспортний засіб та повертаючи його власнику, відновлює порушене право власності на таку річ. Водночас суд, розглядаючи цивільний позов про відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, пред'явлений потерпілим у кримінальному провадженні або в порядку цивільного судочинства, остаточно відновлює порушене право власності шляхом присудження потерпілому справедливого відшкодування майнової та/або моральної шкоди¹⁴. Антимонопольний комітет України, виявляючи зловживання суб'єктом господарювання монополієм (домінуючим) становищем на ринку, ухвалює рішення про примусовий поділ такого суб'єкта господарювання, чим відновлює порушене право на підприємницьку діяльність інших суб'єктів господарювання, що діють на цьому ринку¹⁵. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку відновлює право власності інвесторів у фінансові інструменти, порушене протиправними рішеннями або діями професійного учасника ринків капіталу, що призвели до завдання інвесторам шкоди (наприклад, у разі надання в проспекті цінних паперів недостовірної інформації, що ввела інвесторів в оману), шляхом зобов'язання порушника відшкодувати завдану шкоду та застосування до нього інших заходів впливу контрольного характеру для припинення порушень профільного законодавства¹⁶.

Отже, органи, що утворюють національну систему захисту прав людини, діють у згаданих та інших сферах суспільних відносин, перелік яких є доволі великим, їхні функціональне призначення, повноваження, кількісний склад, порядок створення, формування та ліквідації істотно різняться. Незважаючи на це, вони об'єднані спільною ознакою — наявністю повноважень тією чи іншою мірою відновлювати становище потерпілої особи після правопорушення.

До другої категорії можуть входити органи державної влади та органи місцевого самоврядування, що своїми рішеннями та діями створюють умови для дотримання та відновлення порушених прав людини, наприклад, прийняття нормативно-правових актів, що запроваджують механізми відшкодування шкоди, укладення міжнародних договорів, що передбачають певні гарантії та процедури захисту прав людини, надання пропозицій щодо забезпечення дотримання прав і свобод людини тощо.

Конституційний Суд України посідає особливе місце в цій системі, хоча нині воно залишається неповною мірою визначеним. Цей орган має особливий конституційно-правовий статус та належить до тих органів, які за своїми повноваженнями або функціональним призначенням є єдиними в державі, мають визначені Конституцією України найменування та порядок формування¹⁷.

¹³ Белов Д. М., Белова М. В., «Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи», *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія «Право»* 74, ч. 2 (2022): 188–90, <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.65>; Братасюк М. Г., «Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення», *Філософські та методологічні проблеми права* 1 (19) (2020): 15–8, <https://doi.org/10.33270/02201901.14>; Софія Чорна, «Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини», *Підприємництво, господарство і право* 8 (2020): 188–9, <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.30>.

¹⁴ Верховна Рада України, *Кримінальний процесуальний кодекс України*, Закон України 4651-VI, ухвалено 13 квітня 2012, ст. 128, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text>.

¹⁵ Верховна Рада України, *Про захист економічної конкуренції*, Закон України 2210-III, ухвалено 11 січня 2001, ст. 53, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14/conv#Text>.

¹⁶ Верховна Рада України, *Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків*, Закон України 448/96-ВР, ухвалено 30 жовтня 1996, ч. 4 ст. 49, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-vr/conv#Text>.

¹⁷ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 1, пункту 2 частини першої статті 4, частини першої, абзаців першого, другого частини другої статті 5, абзаців другого, третього, четвертого, п'ятого, тринадцятого, сорокового частини третьої, частини шостої статті 8 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» (справа про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг)*, Рішення 5-р/2019, ухвалено 13 червня 2019, абзац другий пп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19#Text>.

Конституційні суди справедливо порівнюють із довірчими власниками (англ. *trustee*)¹⁸. Подібно до останніх, які забезпечують управління об'єктами довірчої власності (англ. *trust property*) в інтересах бенефіціара, конституційні суди є довірчими власниками конституції, здійснюючи її правову охорону (захист) в інтересах суспільства. В умовах сучасного конституціоналізму, як зауважує О. Водяніков, Конституційний Суд відіграє роль антимажоритарного запобіжника (через його фундаментальну функцію захисту Конституції) проти свавілля ситуативної парламентської більшості¹⁹.

Відповідні повноваження покладені на Конституційний Суд України, який, користуючись особливим правовим статусом органу конституційної юрисдикції, здійснює конституційний контроль над вищими органами державної влади України, зокрема Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Основними формами такого конституційного контролю є перевірка на відповідність Конституції України правових актів зазначених суб'єктів та офіційне тлумачення Конституції України²⁰. За своїм правовим статусом Конституційний Суд України користується неабияким рівнем інституційної та функціональної незалежності, що проявляється в конкурентних умовах призначення суддів Конституційного Суду України за рівними квотами Президента України, законодавчої та судової гілок влади, незалежності і недоторканності суддів Конституційного Суду України, ухваленні рішень про звільнення судді Конституційного Суду України, притягнення його до дисциплінарної відповідальності в межах Конституційного Суду України, обов'язковості та безапеляційності рішень Конституційного Суду, належному фінансуванні КСУ тощо²¹. У конституційній архітектурі України КСУ посідає особливе місце, перебуваючи фактично над усією державною системою, через що він здійснює виняткові конституційні, а не державні (владні) повноваження та позначений терміном «орган конституційної юрисдикції»²².

Наведені особливості органу конституційної юрисдикції зумовлені найвищою юридичною силою Конституції України і сталістю цінностей та принципів, втілених у ній. Олександр Петришин зазначив: «...Конституція покликана відображати найбільш вагомі, екзистенціальні, і в такому розумінні усталені риси існування та розвитку тієї чи іншої політичної нації»²³. Олександр Касмінін наголошує, що «...саме Основний Закон України є тим компасом, який скеровує суспільство у напрямі справедливості, забезпечення верховенства права та відокремлення правомірної поведінки від протиправної»²⁴.

Повноваження з перегляду законів України як нормативно-правових актів, що мають вищу юридичну силу та визначають правове регулювання речей особливої важливості, зокрема прав і свобод людини, обов'язків громадянина, режиму власності, кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності, праці, шлюбу, сім'ї та охорони дитинства, материнства і батьківства, соціального захисту, пенсійного забезпечення, екологічної безпеки тощо, на предмет їх відповідності Конституції України (конституційності) є запобіжником від виродження демократії в особі єдиного органу законодавчої влади²⁵.

Здійснення цього повноваження Конституційним Судом України залежить від волі суб'єкта права на конституційне подання або конституційну скаргу ініціювати конституційне провадження. Умовна диспозитивність КСУ слугує стримуванням зазначеного органу від політизації та залучення його в політичний (у вузькому сенсі) процес. Водночас для зменшення ризику виключення конституційного контролю через відсутність відповідних звернень до Конституційного Суду України передбачено відносно широкий суб'єктний склад осіб, правоможних ініціювати конституційне провадження щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону України, зокрема Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим — для конституційного подання²⁶.

¹⁸ Alec Stone Sweet, "Constitutional Courts," in *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó (Oxford Academic, 2012), 823.

¹⁹ О. Ю. Водяніков, «Демократія і конституція: приховані парадокси», *Актуальні проблеми держави і права* 87 (2020): 35, <https://doi.org/10.32837/apdr.v0i87.2795>.

²⁰ Верховна Рада України, *Конституція України*, Закон 254к/96-ВР, ухвалено 28 червня 1996, статті 147 і 150, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.

²¹ *Конституція України*, статті 148–149¹, 151².

²² Верховна Рада України, *Про Конституційний Суд України*, Закон України 2136-VIII, ухвалено 13 липня 2017, ст. 1, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2136-19#Text>.

²³ Петришин О. В., «Проблеми конституціоналізації судової влади та судової реформи», у *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)*, редкол.: Щербанюк О. В. (голова), Бзова Л. Г. (відпов. секр.) (Київ: ВАІТЕ, 2020), 47.

²⁴ Олександр Касмінін, «Критерії конституціоналізації: контроль над актами (на практиці конституційного судочинства)», *Вісник Конституційного Суду України* 5 (2021): 49.

²⁵ *Конституція України*, статті 91 і 92.

²⁶ *Конституція України*, ч. 2 ст. 150.

У такий спосіб конституційний механізм балансування сил передбачає повноваження Конституційного Суду України у разі встановлення неконституційності закону України визнавати його неконституційним із втратою ним чинності, водночас тільки за клопотанням уповноважених осіб, до яких належать Президент України як гарант додержання Конституції України та прав людини, Верховний Суд як найвищий суд у системі судоустрою, яка займає центральне місце в системі захисту прав людини, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт, уповноважений здійснювати парламентський контроль за додержанням прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим як представницький орган Автономної Республіки Крим — невідокремної складової частини України, а також сорок п'ять народних депутатів України для протидії можливим зловживанням парламентської більшості. Інакше кажучи, закладена ідея забезпечення продовження в нормах законів норм Конституції України та вичищення правової системи від неконституційних законів, але без перебирання Конституційним Судом України повноважень парламенту.

Отже, діяльність Конституційного Суду України з перегляду за зверненнями суб'єктів публічного права законів України на предмет конституційності є елементом системи стримувань і противаг та забезпечення дієвості Конституції України. Як убачається з цього, конституціоналізація суспільних відносин у цій площині спрямована згори вниз, тобто ініціатива з відкриття конституційного провадження належить суб'єкту публічного права, інший суб'єкт публічного права (КСУ) вирішує питання про його відкриття та за результатами розгляду справи ухвалює рішення, дія якого поширюється на всіх суб'єктів правовідносин.

Предметом рішень у справах за конституційним поданням може бути конституційність як закону, прямо не пов'язаного з правами людини, так і закону щодо здійснення певних конституційних прав²⁷. Незважаючи на предмет конституційної справи, розгляд справ цієї категорії зазвичай здійснюють *in abstracto* — поза контекстом реалізації та застосування оспорюваних приписів закону, за винятком розгляду конституційних подань, внесених Верховним Судом після виявлення ознак неконституційності закону під час розгляду справи судом. Через це конституційна доктрина, що формується внаслідок розгляду зазначених справ, через відсутність контексту реалізації чи застосування положення закону інколи може не враховувати практичних умов функціонування норми права. Крім того, певна кількість конституційно проблемних законів може залишатись поза конституційним контролем КСУ, враховуючи окреслену специфіку інституту конституційного подання як форми звернення до Конституційного Суду України та конституційного провадження в таких справах.

В обох категоріях справ (за конституційними поданнями та конституційними скаргами) Конституційний Суд України не має визначених законом повноважень усувати наслідки застосування неконституційного закону, зокрема шляхом надання вказівки відповідному суду переглянути судові рішення, ухвалені на підставі припису такого закону. Проте в обох випадках в осіб — учасників спору, у справі яких ухвалено остаточне судові рішення на основі положення закону, щодо якого згодом Конституційним Судом України встановлена неконституційність або конституційність, залишається теоретична можливість отримати відновлення свого порушеного права, якщо таке рішення ще не виконане, за результатами перегляду остаточного судового рішення за виключними обставинами²⁸.

²⁷ Наприклад, Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканості народних депутатів України)» (щодо конституційного контролю змін до Конституції України після набрання ними чинності)*, Рішення 2-р/2022, ухвалено 1 листопада 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-22#Text>; Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»*, Рішення 11-р/2020, ухвалено 16 вересня 2020, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20#Text>; Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України*, Рішення 1-р/2024, ухвалено 29 жовтня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24#Text>; Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу»*, Рішення 13-р/2018, ухвалено 20 грудня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#Text>.

²⁸ Верховна Рада України, *Кодекс адміністративного судочинства України*, Закон України 2747-IV, ухвалено 6 липня 2005, п. 1 ч. 5 ст. 361, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#Text>; Верховна Рада України, *Господарський процесуальний кодекс України*, Закон України 1798-XII, ухвалено 6 листопада 1991, п. 1 ч. 3 ст. 320, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>; Верховна Рада України, *Цивільний процесуальний кодекс України*, Закон України 1618-IV, ухвалено 18 березня 2004, п. 1 ч. 3 ст. 423, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

Тобто правові наслідки з відновлення порушеного права за наслідками конституційного провадження щодо конституційності закону є однаковими незалежно від форми звернення, яким було ініційовано відповідне конституційне провадження. Зважаючи на це, на перший погляд, Конституційний Суд України можна зарахувати до тих інституцій, що здійснюють непрямий (опосередкований) захист прав людини. Цей висновок є цілком обґрунтованим, адже йдеться про вилучення з правової системи неконституційних законів (їх окремих положень) та виконання стримувального ефекту щодо появи законодавчих ініціатив з ознаками неконституційності — створення умов для дотримання та відновлення порушених прав людини.

Втім, із певними застереженнями можемо погодитись з авторами, які пов'язують діяльність Конституційного Суду України з прямим (безпосереднім) захистом прав людини. На це вказує діяльність Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами, яка змінила концептуальну архітектуру конституційної юстиції.

У конституційному провадженні щодо відповідності Конституції України закону України (його окремих положень) з'явився приватний інтерес суб'єкта права на конституційну скаргу отримати відновлення свого порушеного права за результатами встановлення неконституційності закону (його окремих положень), застосованого в остаточному судовому рішенні у справі зазначеної особи, та перегляду такого судового рішення. Конституціоналізація суспільних відносин у цій площині спрямована знизу вгору, коли ініціатором конституційного провадження є суб'єкт, на якого поширюється дія оспорюваного закону, а в основі такого провадження лежить інтерес захисту прав людини. Інакше кажучи, у цьому випадку саме контекст — реальні умови застосування закону — є приводом для перегляду цього закону на відповідність Конституції України.

Наведена механіка конституційного провадження нині має визначальне значення для формування конституційної доктрини України. У період з 01.01.2019 по 15.10.2025 у справах за конституційними поданнями щодо конституційності закону України Конституційний Суд України ухвалив 24 рішення, тоді як у справах за конституційними скаргами — 64 рішення²⁹.

У конституційних провадженнях за конституційною скаргою було розглянуто доволі широке коло сфер суспільних відносин, зокрема: кримінальна відповідальність і кримінальний процес, оподаткування, соціальний захист і пенсійне забезпечення, виконання судових рішень, протидія корупції, працевлаштування, судоустрій, бюджет, іпотечне кредитування, конституційна юстиція, управління об'єктами державної власності, банки і банківська діяльність, відносини позики, захист цивільного права та інтересу, цивільне, господарське та адміністративне судочинство; служба в органах поліції та органах прокуратури, адміністративна відповідальність, житло, реєстрація речових прав, освіта, захист прав споживачів, виконання покарань, а також адвокатура.

Окремі закони України (їхні окремі положення) вперше стали об'єктом конституційного контролю тільки після запровадження інституту конституційної скарги, зокрема: Цивільний кодекс України, Митний кодекс України, Кодекс законів про працю України, Кримінально-виконавчий кодекс України, «Про виконавче провадження», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про іпотеку», «Про Конституційний Суд України», «Про нотаріат», «Про управління об'єктами державної власності», «Про банки і банківську діяльність», «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків», «Про державну службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «Про повну загальну середню освіту», «Про судовий збір», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та деякі інші закони України.

Практика розгляду справ за конституційними скаргами свідчить про значний вплив цього інституту на конституціоналізацію суспільних відносин. У період з 01.01.2019 по 15.10.2025 73 % рішень Конституційного Суду України, якими встановлена невідповідність Конституції України (неконституційність) щонайменше одного положення закону України, ухвалені у справах за конституційними скаргами (45 із 61). Це більше, ніж аналогічний показник справ за конституційними поданнями щодо конституційності закону України, який становить 66 % (16 із 24). Наведені дані вказують на системотвірний вплив інституту конституційної скарги на розвиток конституційної доктрини України та стан конституційного правопорядку.

²⁹ Конституційний Суд України, «Рішення Конституційного Суду України», Конституційний Суд України, 15 жовтня 2025, <https://ccu.gov.ua/storinka/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny>.

Щодо якісного впливу практики розгляду справ за конституційними скаргами на конституціоналізацію суспільних відносин, 28 % справ за конституційними скаргами (13 із 45) мають спрямування у сфері соціального захисту та пенсійного забезпечення, при цьому 84 % таких справ (11 із 13) завершилися позитивно для суб'єкта права на конституційну скаргу (щонайменше одне оспорюване положення закону визнано неконституційним). Другу найбільшу частку (17 %) справ за конституційними скаргами становлять справи зі спрямуванням у кримінальному процесі (8 із 45) з 62 % успішно розглянутих справ (щонайменше одне оспорюване положення закону визнано неконституційним) — 5 із 8. Окремі рішення та юридичні позиції Конституційного Суду України в таких справах мали позитивний вплив на подальший стан додержання верховенства права у відповідних правовідносинах. Особливо можемо виділити справи, в яких Конституційний Суд України установив неконституційність приписів кримінального процесуального закону, що:

унеможливають окреме апеляційне оскарження ухвали суду про продовження строку тримання під вартою, постановленої під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті³⁰;

забороняють обрання особам, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень проти основ національної та громадської безпеки, більш м'яких запобіжних заходів, ніж тримання під вартою³¹;

забороняють оскарження ухвали слідчого судді за результатами розгляду скарги на бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення³²;

передбачають закриття кримінального провадження на підставі набрання чинності законом про скасування кримінальної відповідальності за відповідне правопорушення без згоди підозрюваного, обвинуваченого³³;

встановлюють автоматичне продовження строку тримання під вартою у разі неможливості розгляду судом питання про його продовження під час дії правового режиму воєнного стану³⁴.

Крім того, слід підкреслити важливість серії рішень Конституційного Суду України у сфері митної справи, у яких Суд сформував юридичні позиції щодо індивідуалізації юридичної відповідальності за митні правопорушення та застосування санкцій, співмірних учиненому порушенню³⁵. Відповідно до наведених рішень, закон має надавати суб'єкту правозастосування певну дискрецію в призначенні адміністративного стягнення, що відповідає характеру вчиненого

³⁰ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України*, Рішення 4-р/2019, ухвалено 13 червня 2019, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text>.

³¹ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чернобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України*, Рішення 7-р/2019, ухвалено 25 червня 2019, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>.

³² Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини третьої статті 307, частини третьої статті 309 Кримінального процесуального кодексу України*, Рішення 4-р(П)/2020, ухвалено 17 червня 2020, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-20#Text>.

³³ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості)*, Рішення 3-р(П)/2022, ухвалено 8 червня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>.

³⁴ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніценка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою)*, Рішення 8-р(П)/2024, ухвалено 18 липня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>.

³⁵ Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Одінцової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого частини 471 Митного кодексу України*, Рішення 3-р(П)/2021, ухвалено 21 липня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text>; Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Барсегяна Геворка Сенкеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності)*, Рішення 4-р(П)/2022, ухвалено 15 червня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text>; Конституційний Суд України, *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Душенькевича Анатолія Володимировича, Франка Андрія Володимировича, Ярош Ірини Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини першої статті 483 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення)*, Рішення 5-р(П)/2023, ухвалено 5 липня 2023, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text>.

адміністративного правопорушення, є справедливим та домірним (пропорційним). Передбачені законом штраф і конфіскація товару за митне правопорушення не дозволяють враховувати індивідуальні обставини в конкретному випадку порушення митних правил, а отже, й призначати справедливе покарання за вчинення правопорушення. Сформульовані юридичні позиції також важливі для запровадження парламентом адміністративної відповідальності за інші правопорушення, зокрема, в інших сферах.

Певні особливості простежуються в тлумаченні норм права у справах за конституційними скаргами. Закон вимагає викладення в конституційній скарзі фактичних обставин справи, у якій ухвалено остаточне судове рішення із застосуванням оспорюваних положень закону³⁶. Зазначені приписи імпліцитно висувають певні вимоги до розгляду справи за конституційною скаргою, зокрема врахування обставин застосування оспорюваного припису судом, тобто врахування контексту справи (*in concreto*). У продовження цього в законі встановлена вимога викладення в резолютивній частині рішення позиції щодо неправильного застосування оспорюваного положення закону судом, у разі якщо під час розгляду справи за конституційною скаргою Конституційний Суд України дійде висновку про застосування судом такого положення, що відповідає Конституції України, у неконституційний спосіб³⁷. Зазначене положення профільного закону в системному зв'язку з положеннями Конституції України щодо обов'язковості рішень Конституційного Суду України та положеннями процесуального законодавства щодо перегляду остаточного судового рішення за виключними обставинами вказує на те, що такі висновки КСУ мають бути враховані судом під час перегляду відповідного судового рішення за результатами конституційного провадження у справі за конституційною скаргою. До того ж наведене слугує непрямым підтвердженням захисту прав людини як головної або переважної мети конституційного провадження у справі за конституційною скаргою.

У практичній площині бачимо, що загалом рішення Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами пристосовані до обставин справи суб'єкта права на конституційну скаргу, зокрема, містять аналіз впливу дії оспорюваного положення закону на правове становище заявника. Наприклад:

Левченко О. М. отримує пенсію за інвалідністю, призначену їй відповідно до Закону № 1058-IV, і це вказує на те, що вона досі реалізовує своє право на соціальний захист у вигляді права на забезпечення у разі часткової втрати працездатності; застосування адміністративним судом оспорюваної норми Закону № 213-VIII не позначилося на змісті й обсязі прав автора клопотання на соціальний захист і достатній життєвий рівень; за таких обставин стаття 64 Конституції України не є застосовною для цілей розгляду цієї справи³⁸;

Зважаючи на те, що пенсію Атаманчуку В. І. призначено відповідно до частини першої статті 54 Закону № 796-XII у редакції, яка не допускала будь-якого обмеження максимального розміру пенсії, а приписом першого речення частини третьої статті 67 Закону № 796-XII у редакції, чинній на час призначення пенсії, було гарантовано щорічне підвищення пенсії без обмеження її максимального розміру, суб'єкт права на конституційну скаргу мав усі підстави розраховувати на стабільність законодавства. Якраз відтоді в нього виникли правомірні сподівання, що право на встановлений йому рівень соціального захисту є гарантованим. Унаслідок подальших дій законодавця цю гарантію скасовано: Атаманчука В. І. позбавлено права на отримання пенсії без обмеження її максимального розміру, що становило втручання у право власності та спричинило виникнення у суб'єкта права на конституційну скаргу відчуття краху правомірних сподівань³⁹;

³⁶ Про Конституційний Суд України, пункти 3, 4 ч. 2 ст. 55.

³⁷ Про Конституційний Суд України, ч. 3 ст. 89.

³⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення», пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини.

³⁹ Конституційний Суд України, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Атаманчука Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI, першого речення частини третьої статті 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII (щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи), Рішення 2-р(II)/2024, ухвалено 20 березня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-24#Text>.

Конституційний Суд України констатує, що у 2017–2019 роках (період, у якому на Барсеяна Г. С. та Ліненко Н. М. було накладено зазначені адміністративні стягнення) розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб на місяць змінювався з 1600 грн до 2102 грн, а мінімальна заробітна плата в місячному розмірі — з 3200 грн до 4173 грн.

Тобто йдеться про багатократне перевищення розмірами штрафів, накладених на Барсеяна Г. С. та Ліненко Н. М., офіційно визначених державою на один календарний місяць розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб та мінімальної заробітної плати.

Джерелом сплати штрафів для Барсеяна Г. С. та Ліненко Н. М., безперечно, були їхні власні кошти. Тому накладення на них штрафів за вчинені правопорушення є втручанням держави в гарантоване Основним Законом України право власності⁴⁰.

Крім того, розгляд справи за конституційною скаргою *in concreto* позначається також на резолютивній частині рішень Конституційного Суду України. Зокрема, доволі часто в таких справах Суд встановлює неконституційність оспорюваного положення закону не повністю, а в частині, застосування якої у справі заявника він досліджував. Зазначене може свідчити про суб'єктивізацію конституційної юстиції, що є цілком природним, враховуючи особливості інституту конституційної скарги.

Інтенсифікація конституційного контролю, зумовлена функціонуванням інституту конституційної скарги, з одного боку, має потенціал для збільшення дієвості Конституції України та поліпшення стану верховенства права в Україні. З іншого боку, привертає увагу збільшення частки ухвалених Конституційним Судом України рішень, що впливають на розподіл бюджетних коштів, зокрема у сфері соціального захисту та пенсійного забезпечення. У таких справах постає питання розмежування повноважень КСУ та парламенту, відділення політичних питань від правових. Відповідно, зростає ризик політизації органу конституційної юрисдикції з усіма супутніми наслідками дисбалансу системи обмеження влади, включно з можливим виникненням конфлікту між Конституційним Судом України та парламентом, Президентом України.

У науковій літературі це явище позначають терміном «юридикалізація» — перетворення політичних, соціальних та економічних питань на юридичні, коли повноваження з ухвалення рішень стосовно визначення засад і напрямів державної політики передаються судовим установам⁴¹. Олександр Водянніков характеризує цей процес як парадокс, «коли визначення національної політики відбувається не у стінах парламенту, а в судах»⁴². Андрій Мелешевич, І. Лозовий та Аліна Свідерська щодо цього зауважили:

...гіпотетично суд може ухвалити таке рішення, яке внесе настільки значні поправки до наявної системи економічної дистрибуції (приміром, рішення збільшити допомогу при народженні дитини в сто разів), що забракне ресурсів у державного апарату, аби впровадити його у життя. Таке рішення, з одного боку, буде безапеляційним, а з іншого, — фактично неможливим для виконання, а, отже, в перспективі, руйнівним для авторитету усіх задіяних гілок влади⁴³.

Окреслена проблематика потребує додаткових наукових досліджень для більш повного оцінювання вказаного ризику і формування оптимальних правових рішень з його зменшення. Втім, станом на сьогодні ефект діяльності Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами є радше позитивним як в аспекті публічному, так і приватному, хоча й з практичними складнощами відновлення порушеного права на рівні судів системи судоустрою.

Останній аспект є достатньо сильним для того, щоб можна було зробити висновок про належність Конституційного Суду України до національної системи захисту прав людини. КСУ не має повноважень відновлювати в конституційних провадженнях порушене право незалежно від форми звернення (конституційне подання або конституційна скарга). Водночас процес виникнення справи за конституційною скаргою, її розгляд крізь призму обставин застосування оспорюваного

⁴⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Барсеяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності), абзаци четвертий – шостий пп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини.

⁴¹ Водянніков, «Демократія і конституція: приховані парадокси», 37.

⁴² Там само, 38.

⁴³ Мелешевич А. А., Лозовий І. В., Свідерська А. В., «Юристократія та захист соціально-економічних прав Конституційним Судом України», *Наукові записки [НаУКМА]* 103: Юридичні науки (2010): 15.

положення закону та закріплене законом право особи вимагати перегляду остаточного рішення в її справі за наслідками вирішення Конституційним Судом України питання про конституційність застосованого в такому рішенні положення закону, включно з обов'язком КСУ враховувати спосіб застосування оспорюваного закону судом системи судоустрою, у сукупності вказують на присвоєння Конституційному Суду України правозахисної функції. При цьому одночасно в таких справах КСУ здійснює непрямий (опосередкований) захист прав людини шляхом усунення неконституційних законів та формування ґрунту для ухвалення узгоджених із Конституцією України законів, що відповідають формальним і змістовим вимогам верховенства права. Тобто особливість Конституційного Суду України полягає у здійсненні захисту прав людини в обох формах. Проте слід зауважити, що визначення місця Конституційного Суду України в системі захисту прав людини є умовним та здійснене з метою теоретичного обґрунтування правової природи відповідних конституційних повноважень. З огляду на зайняття Конституційним Судом України окремого конституційного простору над усією державною системою, зокрема й системою захисту прав людини, він не може бути введений до такої системи беззастережно. Навпаки, до предмета діяльності КСУ належить здійснення контролю за належним виконанням державою позитивного обов'язку зі створення та підтримання функціонування національної системи захисту прав людини відповідно до Конституції України. Тому повноваження Конституційного Суду України з розгляду справ за конституційними скаргами мають самостійну правову природу.

Висновки

Органи публічної влади за критерієм захисту прав людини доцільно класифікувати на органи прямого (безпосереднього) захисту та органи непрямого (опосередкованого) захисту. Вхідження певного органу до першої чи другої категорії залежить від його повноважень у цій сфері, зокрема відновлювати порушене, невизнане або оспорюване право чи створювати умови для дотримання та відновлення такого права. Конституційний Суд України в запропонованій класифікації умовно може бути визначений як орган, що виконує обидві зазначені функції. Це зумовлено функціонуванням інституту конституційної скарги, що протягом останніх років реформатував конституційну юстицію: конституціоналізація суспільних відносин переважно спрямована знизу вгору, що робить реальні умови застосування закону (контекст) приводом для конституційного контролю з боку КСУ. При цьому кількісні та якісні показники його діяльності вказують на системотвірне значення для конституційної доктрини України та конституційного правопорядку рішень у справах за конституційними скаргами. Зазначене проявляється в суб'єктивізації конституційної юстиції у вигляді контекстуального тлумачення норм права та встановлення конституційності положення закону в частині, що була застосована у справі заявника. З огляду на це йдеться про присвоєння Конституційному Суду України правозахисної функції, яку він виконує з урахуванням особливостей свого правового статусу органу конституційної юрисдикції. Такі особливості позначаються на процесі відновлення права за наслідками конституційного провадження, що винесений на рівень суду. Водночас місце Конституційного Суду України в національній системі захисту прав людини є умовним, оскільки він займає окремий конституційний простір над усією державною системою, зокрема й системою захисту прав людини, забезпечуючи дотримання цією системою Конституції України. Присутність Конституційного Суду України в цій сфері оцінюють радше позитивно як щодо створення правозахисного ефекту, так і щодо конституціоналізації суспільних відносин. Проте посилення впливу Конституційного Суду України, зумовлене окресленими процесами, привертає до цього увагу в контексті оцінювання ризиків виникнення конституційної кризи в майбутньому.

Список використаних джерел

- Бадида, А. Ю. «“Пріоритетне питання конституційності” vs “конституційна скарга”: у пошуку ефективності інститутів». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* 90, ч. 1 (2025): 213–8. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.27>.
- Белов, Д. М., Белова М. В. «Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* 74, ч. 2 (2022): 185–91. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.65>.
- Бориславська, Олена. «Конституційний Суд України: наступний етап розвитку чи початок нової ери?». *Український часопис конституційного права* 1 (2018): 8–11.
- Братасюк, М. Г. «Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення». *Філософські та методологічні проблеми права* 1(19) (2020): 14–20. <https://doi.org/10.33270/02201901.14>.
- Верховна Рада України. *Конституція України*. Закон 254к/96-ВР. Ухвалено 28 червня 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
- Верховна Рада України. *Господарський процесуальний кодекс України*. Закон України 1798-XII. Ухвалено 6 листопада 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
- Верховна Рада України. *Кодекс адміністративного судочинства України*. Закон України 2747-IV. Ухвалено 6 липня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#Text>.
- Верховна Рада України. *Кримінальний процесуальний кодекс України*. Закон України 4651-VI. Ухвалено 13 квітня 2012. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text>.
- Верховна Рада України. *Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків*. Закон України 448/96-ВР. Ухвалено 30 жовтня 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-vr/conv#Text>.
- Верховна Рада України. *Про захист економічної конкуренції*. Закон України 2210-III. Ухвалено 11 січня 2001. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14/conv#Text>.
- Верховна Рада України. *Про Конституційний Суд України*. Закон України 2136-VIII. Ухвалено 13 липня 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2136-19#Text>.
- Верховна Рада України. *Цивільний процесуальний кодекс України*. Закон України 1618-IV. Ухвалено 18 березня 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
- Водяніков, О. Ю. «Демократія і конституція: приховані парадокси». *Актуальні проблеми держави і права* 87 (2020): 23–42. <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i87.2795>.
- Касмінін, Олександр. «Критерії конституціоналізації: контроль над актами (на практиці конституційного судочинства)». *Вісник Конституційного Суду України* 5 (2021): 41–9.
- Конституційний Суд України. «Рішення Конституційного Суду України». Конституційний Суд України, 15 жовтня 2025. <https://ccu.gov.ua/storinka/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України*. Рішення 1-р/2024. Ухвалено 29 жовтня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24#Text>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніщенко Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою)*. Рішення 8-р(II)/2024. Ухвалено 18 липня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Атаманчука Василя Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 2 Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI, першого речення частини третьої статті 67 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII (щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи)*. Рішення 2-р(II)/2024. Ухвалено 20 березня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-24#Text>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Душенькевича Анатолія Володимировича, Франка Андрія Володимировича, Ярош Ірини Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини першої статті 483 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення)*. Рішення 5-р(II)/2023. Ухвалено 5 липня 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text>.

- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» (щодо конституційного контролю змін до Конституції України після набрання ними чинності). Рішення 2-р/2022. Ухвалено 1 листопада 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-22#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло). Рішення 5-р(II)/2022. Ухвалено 22 червня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Барсегяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності). Рішення 4-р(II)/2022. Ухвалено 15 червня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості). Рішення 3-р(II)/2022. Ухвалено 8 червня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Одінцової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого статті 471 Митного кодексу України. Рішення 3-р(II)/2021. Ухвалено 21 липня 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України». Рішення 11-р/2020. Ухвалено 16 вересня 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення». Рішення 5-р(II)/2020. Ухвалено 18 червня 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини третьої статті 307, частини третьої статті 309 Кримінального процесуального кодексу України. Рішення 4-р(II)/2020. Ухвалено 17 червня 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-20#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. Рішення 7-р/2019. Ухвалено 25 червня 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 1, пункту 2 частини першої статті 4, частини першої, абзаців першого, другого частини другої статті 5, абзаців другого, третього, четвертого, п'ятого, тридцять дев'ятого, сорокового частини третьої, частини шостої статті 8 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» (справа про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг). Рішення 5-р/2019. Ухвалено 13 червня 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України. Рішення 4-р/2019. Ухвалено 13 червня 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text>.

- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»*. Рішення 1-р(П)/2019. Ухвалено 25 квітня 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу»*. Рішення 13-р/2018. Ухвалено 20 грудня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#Text>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України*. Рішення 3-р/2018. Ухвалено 24 квітня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>.
- Костицький, М. В., Кушакова-Костицька Н. В. «Про вдосконалення парадигми діяльності Конституційного Суду України на сучасному етапі». *Вісник Конституційного Суду України* 5 (2019): 101–107.
- Мелешевич, А. А., Лозовий І. В., Свідерська А. В. «Юристократія та захист соціально-економічних прав Конституційним Судом України». *Наукові записки [НаУКМА]* 103: Юридичні науки (2010): 12–20.
- Мойсик, В. Р. «Конституційність як предмет конституційного контролю і правосуддя». *Вісник Конституційного Суду України* 5 (2021): 74–81.
- Петришин, О. В. «Проблеми конституціоналізації судової влади та судової реформи». У *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)*, редкол.: Щербанюк О. В. (голова), Бзова Л. Г. (відпов. секр.) та ін., 46–51. Київ: ВАІТЕ, 2020.
- Подорожна, Т. С., Білоскурська О. В. «Конституційна скарга як форма судового захисту прав людини в Україні». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* 1(41) (2019): 97–101. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.1\(41\).194750](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.1(41).194750).
- Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Проект Закону реєстр. № 3524 від 25.11.2015. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209.
- Чорна, Софія. «Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини». *Підприємництво, господарство і право* 8 (2020): 186–90. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.30>.
- Шаптала, Н. К. «Конституційний судовий контроль: історичні передумови, філософсько-правові та процесуально-методологічні засади». *Вісник Конституційного Суду України* 3 (2018): 208–219.
- Sweet, Alec Stone. “Constitutional Courts.” In *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, edited by Michel Rosenfeld and András Sajó, 816–30. Oxford Academic, 2012.

Bibliography

- Badyda, A. Yu. “‘Priority Question of Constitutionality’ vs ‘Constitutional Complaint’: in Search of the Effectiveness of Institutions.” *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law* 90, no. 1 (2025): 213–8. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.27> [in Ukrainian].
- Bielov, D. M., and Bielova M. V. “The System for the Protection of Human and Civil Rights and Freedoms: Doctrinal and Normative Foundations.” *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law* 74, no. 2 (2022): 185–91. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.65> [in Ukrainian].
- Boryslavska, Olena. “The Constitutional Court of Ukraine: The Next Stage of Development or the Beginning of a New Era?” *Ukrainian Journal of Constitutional Law* 1 (2018): 8–11 [in Ukrainian].
- Bratasiuk, M. H. “The Philosophy of Human Rights Protection from the Perspective of Contemporary Legal Thinking.” *Philosophical and Methodological Problems of Law* 1 (19) (2020): 14–20 [in Ukrainian].
- Chorna, Sofia. “The Role of the Judiciary in the Constitutional and Legal Mechanism for the Protection of Human Rights and Freedoms.” *Entrepreneurship, Economy and Law* 8 (2020): 186–90 [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. “Decisions of the Constitutional Court of Ukraine.” Constitutional Court of Ukraine, October 15, 2025. <https://ccu.gov.ua/storinka/rishennya-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny> [in Ukrainian].

- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Petition of the Supreme Court on the Conformity of Part Four of Article 75 of the Family Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine (Constitutionality)*. Decision 1-r/2024. October 29, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaints of Ruslan Illich Onishchenko and Dmytro Mykhailovych Havryliuk on the Conformity of Part Six of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine (the Case on Guarantees of Judicial Control over Observance of the Rights of Persons Held in Custody)*. Decision 8-r(II)/2024. July 18, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Vasyl Ivanovych Atamanchuk on the Conformity of the Provisions of Article 2 of the Law of Ukraine "On Measures to Legally Ensure the Reform of the Pension System" No. 3668-VI dated 8 July 2011, and the First Sentence of Part Three of Article 67 of the Law of Ukraine "On the Status and Social Protection of Citizens Affected by the Chornobyl Catastrophe" No. 796-XII dated 28 February 1991, with the Constitution of Ukraine (Regarding the Guaranteed Level of Social Protection of Citizens Affected by the Chornobyl Catastrophe)*. Decision 2-r(II)/2024. March 20, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-24#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaints of Anatolii Volodymyrovych Dushenkievych, Andrii Volodymyrovych Franko, and Iryna Mykolaivna Yarosh on the Conformity of the Second Paragraph of Part One of Article 483 of the Customs Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine (Regarding the Individualization of Legal Liability for a Customs Offense)*. Decision 5-r(II)/2023. July 5, 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Petition of 50 Members of Parliament of Ukraine on the Conformity of the Law of Ukraine "On Amendments to Article 80 of the Constitution of Ukraine (Concerning the Immunity of Members of Parliament of Ukraine)" with the Constitution of Ukraine (Regarding Constitutional Review of Amendments to the Constitution of Ukraine after Their Entry into Force)*. Decision 2-r/2022. November 1, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-22#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Oleksii Volodymyrovych Abramovych on the Conformity of Paragraph 2 of Part Two of Article 40 of the Housing Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine (Regarding Discrimination in the Exercise of the Right to Housing)*. Decision 5-r(II)/2022. June 22, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaints of Hevork Senekerimovych Barseghian and Nataliia Mykolaivna Linenko on the Conformity of Article 485 of the Customs Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine (Regarding the Individualization of Legal Liability)*. Decision 4-r(II)/2022. June 15, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Oleksandr Volodymyrovych Krotiuk on the Conformity of Paragraph 4 of Part One of Article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine (The Case Concerning the Presumption of Innocence)*. Decision 3-r(II)/2022. June 8, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Olena Anatoliivna Odintsova on the Conformity of Certain Provisions of the Second Paragraph of Article 471 of the Customs Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine*. Decision 3-r(II)/2021. July 21, 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Petition of 50 Members of Parliament of Ukraine on the Conformity of Certain Provisions of the Law of Ukraine "On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine" with the Constitution of Ukraine*. Decision 11-r/2020. September 16, 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-20#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Ukrainian Citizen Olha Mykolaivna Levchenko on the Conformity of*

- Paragraph 5 of Section III “Final Provisions” of the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Pension Provision” with the Constitution of Ukraine. Decision 5-r(II)/2020. June 18, 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Viacheslav Yuriiovych Pleskach on the Conformity of Certain Provisions of Part Three of Article 307 and Part Three of Article 309 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine*. Decision 4-r(II)/2020. June 17, 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-20#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaints of Maryna Anatoliivna Kovtun, Nadiia Viktorivna Savchenko, Ihor Dmytrovych Kostohlodov, and Valerii Ivanovych Chornobuk on the Conformity of Part Five of Article 176 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine*. Decision 7-r/2019. June 25, 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Petition of 46 Members of Parliament of Ukraine on the Conformity of Part One of Article 1, Paragraph 2 of Part One of Article 4, Part One, Paragraphs One and Two of Part Two of Article 5, Paragraphs Two, Three, Four, Five, Thirty-Nine, and Forty of Part Three, and Part Six of Article 8 of the Law of Ukraine “On the National Commission for State Regulation of Energy and Public Utilities” with the Constitution of Ukraine (The Case on the National Commission for State Regulation of Energy and Public Utilities)*. Decision 5-r/2019. June 13, 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaint of Viktor Mykolaiovych Hlushchenko on the Conformity of Part Two of Article 392 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine*. Decision 4-r/2019. June 13, 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Complaints of Anatolii Volodymyrovych Skrypka and Oleksii Yakovych Bobyr on the Conformity of Part Three of Article 59 of the Law of Ukraine “On the Status and Social Protection of Citizens Affected by the Chornobyl Catastrophe” with the Constitution of Ukraine*. Decision 1-r(II)/2019. April 25, 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Petition of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the Conformity of the Sixth Sentence of Part One of Article 13 of the Law of Ukraine “On Psychiatric Care” with the Constitution of Ukraine*. Decision 13-r/2018. December 20, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case upon the Constitutional Petition of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the Conformity of Part Six of Article 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine*. Decision 3-r/2018. April 24, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text> [in Ukrainian].
- Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine “On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding Justice)”. Draft Law Reg. No. 3524, November 25, 2015. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 [in Ukrainian].
- Kasminin, Oleksandr. “Criteria of Constitutionalization: Control over Acts (in the Practice of Constitutional Justice).” *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine* 5 (2021): 41–9 [in Ukrainian].
- Kostytskyi, M. V., and Kushakova-Kostytska N. V. “On Improving the Paradigm of the Constitutional Court of Ukraine’s Activity at the Present Stage.” *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine* 5 (2019): 101–107 [in Ukrainian].
- Meleshevych, A., Lozovyi I., and Sviderska A. “Juristocracy and the Protection of the Second-Generation Positive Rights by the Constitutional Court of Ukraine.” *NaUKMA Research Paper* 103: Legal Sciences (2010): 12–20 [in Ukrainian].
- Moisyk, V. R. “Constitutionality as the Subject of Constitutional Control and Justice.” *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine* 5 (2021): 74–81 [in Ukrainian].
- Petryshyn, O. V. “Problems of the Constitutionalization of the Judiciary and Judicial Reform.” In *Modern Challenges and Current Problems of Judicial Reform in Ukraine: Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference* (Chernivtsi, October 16, 2020), edited by Shcherbaniuk O. V. (Chair), Bzova L. H. (Executive Secretary) et al., 46–51. Kyiv: VAITE, 2020 [in Ukrainian].

- Podorozhna, T. S., and Biloskurska O. V. "The Constitutional Complaint as a Form of Judicial Protection of Human Rights in Ukraine." *Bulletin of NTUU 'KPI'. Political Science. Sociology. Law* 1 (41) (2019): 97–101 [in Ukrainian].
- Shaptala, N. K. "Constitutional Judicial Review: Historical Prerequisites, Philosophical-Legal and Procedural-Methodological Foundations." *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine* 3 (2018): 208–219 [in Ukrainian].
- Sweet, Alec Stone. "Constitutional Courts." In *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, edited by Michel Rosenfeld and András Sajó, 816–30. Oxford Academic, 2012.
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Civil Procedure Code of Ukraine*. Law of Ukraine 1618-IV. March 18, 2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Code of Administrative Procedure of Ukraine*. Law of Ukraine 2747-IV. July 6, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Commercial Procedural Code of Ukraine*. Law of Ukraine 1798-XII. November 6, 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Constitution of Ukraine*. Law of Ukraine 254k/96-VR. June 28, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-bp#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Criminal Procedure Code of Ukraine*. Law of Ukraine 4651-VI. April 13, 2012. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Protection of Economic Competition*. Law of Ukraine 2210-III. January 11, 2001. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14/conv#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On State Regulation of Capital Markets and Organized Commodity Markets*. Law of Ukraine 448/96-VR. October 30, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-bp/conv#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On the Constitutional Court of Ukraine*. Law of Ukraine 2136-VIII. July 13, 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2136-19#Text> [in Ukrainian].
- Vodiannikov, O. Yu. "Democracy and the Constitution: Hidden Paradoxes." *Current Problems of the State and Law* 87 (2020): 23–42 [in Ukrainian].

Danylo Martyniuk

PhD student,

Department of General Theory of Law and Public Law, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0005-8504-1016>

danylo.martyniuk@ukma.edu.ua

THE NATIONAL SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION: THE PLACE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Abstract

The article examines the place of the Constitutional Court of Ukraine within the national system of human rights protection through the lens of the functioning of the constitutional complaint instrument. It identifies and evaluates the impact of the Constitutional Court's practice in considering constitutional complaints on the development of constitutional justice and the constitutionalization of social relations.

Introduced in 2016, the institution of the constitutional complaint and the Constitutional Court of Ukraine's authority to consider such complaints were initially perceived as additional measures to strengthen the national system of human rights protection. However, since the Court's first decision on a constitutional complaint in 2019, this instrument has become the principal form of proceedings concerning the constitutionality of laws in Ukraine. During this period, 73% of the Constitutional Court's decisions declaring at least one provision of a law unconstitutional were rendered in cases based on constitutional complaints. This demonstrates the systemic significance of such decisions for the constitutional doctrine and the constitutional legal order of Ukraine.

These trends indicate a significant impact of natural and legal persons of private law, as applicants in cases initiated by constitutional complaints, on constitutional jurisprudence and the constitutionalization of social relations, which has begun to develop in a bottom-up manner. This has influenced constitutional justice, which now tends to become more individualized in nature. In such cases, the Constitutional Court

generally applies contextual interpretation of legal norms and examines the constitutionality of the specific statutory provisions applied in the applicant's case.

An intensification of constitutional review has been observed: during the mentioned period, dozens of laws were brought before the Constitutional Court of Ukraine for the first time. This development has clearly had a positive impact on the state of the rule of law in the country. On the other hand, the growing influence of the Constitutional Court may entail risks of a constitutional crisis, given that at least 28% of cases initiated by constitutional complaints affect economic distribution, particularly in the areas of social protection and pension provision.

Although the Ukrainian model of constitutional complaint does not grant the Constitutional Court the authority to restore the violated right of the applicant as a result of constitutional proceedings, the applicant theoretically has the right to seek such restoration through the review of the final judicial decision in its case. Moreover, the Constitutional Court is implicitly obliged, when considering a constitutional complaint, to take into account the manner in which the contested law was applied in the applicant's case, and, if the law itself is consistent with the Constitution but was applied by a court in an unconstitutional manner, the Constitutional Court shall indicate this in its decision. It is assumed that, upon the review of the applicant's case, the court is legally bound to take into consideration such a reservation made by the Constitutional Court.

These circumstances indicate that the Constitutional Court of Ukraine has assumed a human rights protection function, which, however, is exercised with certain specific features arising from its status as a body of constitutional jurisdiction. If public authorities are classified according to the criterion of human rights protection, specifically by their powers to restore a violated right (direct protection) or to create conditions for such restoration (indirect protection), the Constitutional Court, with some reservation, may be regarded as part of the national system of human rights protection composed of bodies that provide direct protection of human rights. This reservation lies in the fact that the Constitutional Court essentially exists within its own constitutional domain above the entire state system, including the human rights protection system, exercising constitutional review over its compliance with the Constitution.

Keywords: constitutional complaint, body of constitutional jurisdiction, constitutionalizing.

Матеріал надійшов 14.10.2025
Схвалено до публікації 25.11.2025
Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.125-136

УДК 340.134(477)

Юлія Матвєєва

Кандидатка юридичних наук, старша викладачка
кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права
факультету правничих наук,
експертка Центру дослідження проблем верховенства права,
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<http://orcid.org/0000-0003-1129-3470>
matveevaji@ukma.edu.ua

ПРАВО НА ЖИТЛО В РОЗУМІННІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ХАРТІЇ: ЩОДО ПОТРЕБИ У ФОРМУВАННІ НОВИХ СТАНДАРТІВ

У статті наголошено на комплексному підході до розуміння соціальних прав. Основою цих прав є людська гідність, і саме крізь призму цієї цінності потрібно розглядати всі права людини. Акцентовано на значенні Європейської соціальної хартії, а також діяльності Європейського комітету із соціальних прав для країн-членів Ради Європи. На прикладі права на житло проаналізовано положення Європейської соціальної хартії, окремих конституцій європейських держав та Конституції України. Авторка доходить висновку щодо необхідності закріплення в Конституції України положення про запобігання бездомності. Окрім того, розкрито підходи Ради Європи і ООН до понять «належне житло», «доступне житло» та «соціальне житло». Наголошено на важливості для держави законодавчого регулювання питань примусового виселення, оскільки позбавлення особи користування житлом спричиняє низку порушень інших прав людини і робить її особливо вразливою в соціумі. Зроблено висновок, що, оскільки Конституція України спрямована на регулювання відносин у мирні часи, після завершення війни законодавство щодо забезпечення права на житло потребуватиме осучаснення й узгодження з міжнародними та європейськими стандартами.

Ключові слова: належне житло, запобігання бездомності, захист від виселення, достатність і доступність житла, соціальне житло.

Постановка проблеми

Питання реалізації та захисту соціальних прав є надзвичайно проблематичним. Це зумовлено різним ставленням до природи цих прав (визнання їх юридично значущими чи відмова від такого визнання), складністю для держави економічного їх забезпечення та ін. Однак, оскільки Конституція України закріпила низку соціальних прав, постає проблема необхідності їх реалізації та захисту. Окрім того, Україна має зобов'язання перед Європейським комітетом із соціальних прав, ратифікувавши окремі положення Європейської соціальної хартії. Тому навіть в умовах війни наша держава не може відмовитися від взятих на себе зобов'язань із забезпечення соціальних прав. Особливої уваги потребує право на житло, закріплене Конституцією України, проте не всі аспекти європейських підходів до розуміння цього права враховано в тексті вітчизняного Основного Закону.

Мета цієї статті — проаналізувати розуміння права на житло за Європейською соціальною хартією та запропонувати можливі зміни до Конституції України для закріплення базових аспектів цього права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання юридичної природи, реалізації та захисту соціальних прав людини є доволі дискусійними у фаховій літературі. Згідно з одним із підходів, ці права «займають особливе місце і не відносяться до основних прав. За ними не завжди визнається статус юридично обов'язкових суб'єктивних прав, а відповідно вони, як правило, не можуть бути захищені у судовому порядку»¹. Однак така позиція є дещо вразливою, оскільки «класично-ліберальна традиція, яку називають позицією свободи, обстоює рівні права кожної людини на свободу. Те, що заслуговує на повагу в особистості, це її автономія. Тому їй передусім повинні бути забезпечені свободи в політичній сфері. Соціальні права, згідно з цим розумінням, необхідні для того, щоб уможливити політичну автономію та рівні шанси користування свободами»². Отже, відповідно до такої позиції, всі права людини є рівноцінними, рівнозначними. Це підтверджує практика Європейського суду з прав людини, який ухвалює рішення на захист соціальних прав (прав другого покоління, які передбачають активне втручання держави для їх реалізації) крізь призму прав першого покоління (негативних прав, для забезпечення яких держава повинна не втручатися в людське життя і захищати людину від втручання з боку інших осіб). Фундаментом, на базі якого соціальні права розглядають крізь призму прав першого покоління, є людська гідність як основоположна цінність.

За таким підходом потрібно розглядати і право на житло. Як зазначив в одному зі своїх рішень Конституційний Суд України, «реалізація права на житло (стаття 47 Основного Закону України) має ключове значення не лише для реалізації інших економічних та соціальних прав людини, через які насамперед утілюється конституційна цінність гарантування гідних умов життя для кожної людини, а й для ефективного здійснення кожним прав і свобод особистого і політичного характеру»³. Отже, соціальні права взагалі та право на житло зокрема впливають на особисту свободу та гідність особи, а тому потребують юридичного захисту. Для України важливо дотримуватися міжнародних зобов'язань щодо реалізації соціальних прав, зокрема права на житло. Далі у статті буде розкрито окремі аспекти цих зобов'язань.

Враховуючи актуальність досліджуваної теми, варто зазначити, що проблематику соціальних прав активно розробляли в закордонній та вітчизняній літературі. Вартими уваги є, зокрема, праці Ш. Госепата, Г. Ломанна, З. Іванцової, М. Козюбри, В. Крижна, Л. Князькова, М. Савчина, А. Федорової. Безпосередньо проблеми реалізації та захисту права на житло вивчали А. Баріков, М. Галантич, В. Калюжний, С. Комнатний, О. Погрібна, О. Чайковський та ін.

Водночас особливої уваги потребують питання актуалізації конституційних норм щодо реалізації права на житло з пропозиціями можливих змін.

Виклад основного матеріалу

Європейська соціальна хартія — це угода Ради Європи, прийнята у 1961 р. та переглянута у 1996 р., яка доповнює Європейську конвенцію з прав людини, гарантуючи економічні та соціальні права (Європейська конвенція з прав людини здебільшого орієнтована на захист громадянських і політичних прав). Вона гарантує широкий спектр повсякденних прав людини, пов'язаних із працевлаштуванням, житлом, охороною здоров'я, освітою, соціальним захистом і добробутом. Жоден інший правовий інструмент на загальноєвропейському рівні не може забезпечити такий всебічний і повний захист соціальних прав, як це передбачено хартією. Отже, хартію розглядають як Соціальну конституцію Європи, важливий компонент архітектури прав людини на континенті⁴.

14 вересня 2006 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуту). Україна приєдналася до 74 пунктів хартії з 98. Під час ратифікації цього документа Україна не приєдналася до: п. 3 ст. 2 «Право на справедливі умови праці», п. 1 ст. 4 «Право на справедливу винагороду», пунктів 1–4 ст. 12 «Право на соціальне забезпечення», пунктів 1–4 ст. 13 «Право на соціальну та медичну допомогу», пунктів 1–12 ст. 19 «Право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу», п. 3 ст. 31 «Право на житло», а також до ст. 25 «Право працівників на захист їхніх прав у разі банкрутства їхнього роботодавця». Хартія набула чинності для України з 1 січня 2007 р.

¹ Михайло Савчин, *Порівняльне конституційне право* (Київ: ВАІТЕ, 2020), 233.

² Штефан Госепат, «До обґрунтування соціальних прав людини», у *Філософія прав людини*, ред. Штефан Госепат і Георг Ломанн, пер. з нім. Олександр Юдін, Лариса Доронічева (Київ: Ніка-Центр, 2008), 138.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло), підпункт 5 мотивувальної частини, № 5-п(П)/2022, 22 червня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.

⁴ *The European Social Charter*, <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/home>.

Європейський комітет із соціальних прав є моніторинговим органом, який оцінює ступінь дотримання державами, які ратифікували Європейську соціальну хартію, прав, передбачених нею. Він ухвалює рішення щодо відповідності ситуації в державах Європейській соціальній хартії, Додатковому протоколу 1988 року. Комітет надає висновки за процедурою звітності та ухвалює рішення за процедурою розгляду скарг. Сюзанна Мнацаканян, керівниця проекту Ради Європи «Посилення соціального захисту в Україні», роз'яснює: «За аналогією з Європейським судом з прав людини, що у своїх рішеннях тлумачить Європейську конвенцію з прав людини, Європейський комітет із соціальних прав тлумачить права, гарантовані Європейською соціальною хартією»⁵.

Європейський комітет із соціальних прав контролює дотримання хартії за двома окремими процедурами відповідно до п. 2 ст. 2 Регламенту:

- через колективні скарги, подані соціальними партнерами та неурядовими організаціями (процедура колективних скарг);
- через звіти, складені державами-учасниками (система звітності).

Процедура звітності полягає в поданні державами-членами письмових звітів, що деталізовано Протоколом про внесення поправок до хартії від 21.10.1991. На підставі п. 2 ст. 2 цього Протоколу комітет незалежних експертів з правової точки зору оцінює відповідність національного законодавства та практики зобов'язанням відповідних Договірних Сторін, що впливають із хартії (Протокол про внесення поправок до Європейської соціальної хартії, 1991). Оскільки Україна не ратифікувала Додатковий протокол до хартії від 09.11.1995, який передбачає систему колективного оскарження, друга моніторингова процедура щодо України не застосовується⁶.

Отже, Україна зобов'язана звітувати перед Європейським комітетом із соціальних прав. Національні звіти повинні надавати для кожного прийнятого положення хартії будь-яку відповідну інформацію про заходи, вжиті для забезпечення її застосування, зокрема зазначаючи:

- правову базу — будь-які закони чи нормативні акти, колективні договори чи інші положення, які сприяють такому застосуванню; а також у відповідних випадках відповідне національне прецедентне право — відповідні рішення судів та інших судових органів;
- вжиті заходи (адміністративні домовленості, програми, плани дій, проекти тощо) для реалізації законодавчої бази;
- будь-які відповідні цифри, статистичні дані або будь-яку іншу відповідну інформацію, що дає змогу оцінити ступінь застосування цих положень.

Звіти держав-учасниць повинні супроводжуватися основними законами та правилами, на яких ґрунтується застосування прийнятих положень хартії⁷. Європейський комітет із соціальних прав вивчає національні звіти та будь-які коментарі, отримані від третіх сторін, а також будь-яку інформацію, отриману на зустрічах. Потім він дає правову оцінку відповідності ситуації та ухвалює висновки щодо імплементації Європейської соціальної хартії кожною із зацікавлених держав. Висновки впливають не лише на роботу комітету, а й на національне законодавство, судову практику, а також на рішення ЄСПЛ, демонструючи взаємодоповнюваність європейських механізмів захисту соціальних прав як складової частини конституційних прав людини⁸.

Цікаво простежити у зв'язку з політикою Ради Європи щодо визнання і необхідності забезпечення соціальних прав, як зазначену категорію прав передбачено конституціями європейських країн. Не всі конституції країн Заходу мають окремі положення про соціальні права людини. Зокрема, Основний закон Федеративної Республіки Німеччини не містить *expressis verbis* (тобто чітко, ясно) статті, у якій би було сформульовано соціальні права. Утім, непрямо соціальні права наявні в Основному законі ФРН через інтерпретацію принципів соціальної держави: статті 29 (абзац 1) та 28 (абзац 1). Безпосередньо суб'єктивні права на суспільні послуги сформульовано в Соціальному кодексі і федеральному законі про соціальну допомогу. В Основному законі деяких німецьких земель (наприклад, Бранденбург) містяться відповідні статті, що формулюють соціальні основні права. Щоправда, вони наявні там лише як визначення соціальної мети, а отже, не є підґрунтям для суб'єктивної правової вимоги⁹.

⁵ Офіс Ради Європи в Україні, «Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав перекладено українською», 7 вересня 2023, <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-digest-of-the-case-law-of-the-european-committee-of-social-rights-is-translated-into-ukrainian>.

⁶ Зоя Іванцова, «Соціальні права людини як конституційна цінність: досвід України та роль Європейського комітету із соціальних прав», *Law. State. Technology* 4 (2024): 10, <https://doi.org/10.32782/LST/2024-4-2>.

⁷ Council of Europe, *Social rights. Drafting reports*, <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/drafting-reports>.

⁸ Іванцова, «Соціальні права людини як конституційна цінність: досвід України та роль Європейського комітету із соціальних прав», 11.

⁹ Штефан Госепат і Георг Ломанн, ред., *Філософія прав людини*, пер. з нім. Олександр Юдін, Лариса Доронічева (Київ: Ніка-Центр, 2016), 129–30.

Соціальне забезпечення в Німеччині є еталоном не тільки для країн СНД, а й для держав Євросоюзу. Головна мета побудованої у ФРН системи — захист і матеріальна підтримка осіб, які проживають у Німеччині і потребують допомоги з боку держави через соціальні ризики або інші складні обставини. Це забезпечує життєздатність німецького суспільства і характеризує Німеччину як державу загального добробуту (*Sozialstaat*). Система соціального забезпечення в Німеччині регламентується Соціальним кодексом (*Sozialgesetzbuch (SGB)*), що складається з 12 окремих томів. Відповідно до § 4 SGB I, кожен громадянин ФРН має доступ до соціального забезпечення, передбаченого соціальним законодавством¹⁰.

Отже, можна висувати, що в Німеччині норми, які закріплюють, гарантують і захищають соціальні права, визначено не на конституційному рівні, а в спеціальному законі — Соціальному кодексі.

З огляду на складність і глибину дослідження проблемних питань реалізації соціальних прав, далі в цій публікації право на житло буде розглянуто як одне з ключових.

Загальна декларація прав людини у ст. 25, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права у ст. 11 передбачають: кожна людина має право на такий життєвий рівень, включно з їжею, одягом, житлом, медичним доглядом та соціальним обслуговуванням, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї¹¹, а також на неухильне поліпшення умов життя¹². Комітет Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав опублікував кілька загальних коментарів, у яких роз'яснив компоненти права на житло, включно з правом на належне житло, і наголосив, що право на належне житло слід розглядати як право жити будь-де в умовах безпеки, миру й гідності¹³.

Окрім уже згаданого Основного закону Німеччини (1949 р.), не мають положень про право на житло конституції Чехії (1992 р.), Литви (1992 р.), Латвії (1922 р., повністю відновлена 1992 р., одна з найстаріших функціонуючих республіканських конституцій у світі), Естонії (1992 р.), Бразилії (1988 р., конституція має доволі виражений соціальний характер, зокрема, особам віком понад 65 років надано право на безкоштовний проїзд у громадському транспорті), Мексики (1917 р., є першим подібним документом у світі, у якому викладено соціальні права).

Як уже зазначено вище, хоча Основний закон Німеччини не містить переліку соціальних прав, різні види соціальної допомоги передбачені Соціальним кодексом. Зокрема, кодекс встановлює грошову допомогу на оплату житла. Вартість оренди житла в Німеччині доволі висока: невелика квартира площею 30–50 кв. м у великому місті на кшталт Берліна чи Мюнхена обійдеться не дешевше ніж 700–1,2 тис. євро на місяць. Але незалежно від місця проживання, якщо розмір доходу є недостатнім для забезпечення житлом, люди мають право на допомогу *Wohngeld* — доплату для оренди житла. Її можуть отримувати і студенти, і пенсіонери, і безробітні, які раніше працювали, і навіть бездомні, якщо вони уклали договір оренди і мають будь-який інший офіційний дохід¹⁴.

Отже, Німеччина безпосередньо не закріплює право на житло в нормах Основного закону, проте у своєму спеціальному законодавстві передбачає соціальну допомогу на утримання житла для мало-забезпечених осіб. У світлі європейських стандартів прав людини це є елементом права на житло.

Стаття 31 Європейської соціальної хартії з метою забезпечення ефективного здійснення права на житло зобов'язує сторони вживати заходів, спрямованих на:

1. сприяння доступові до житла належного рівня;
2. запобігання бездомності та її скорочення з метою її поступової ліквідації;
3. встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб¹⁵.

Зміст права на житло в контексті Європейської соціальної хартії має такі елементи:

- правова база, що забезпечує право на житло належних стандартів (безпечне, здорове та належного розміру);
- юридичні та процедурні гарантії у разі виселення;
- політика та заходи щодо запобігання бездомності;
- забезпечення належного тимчасового житла для всіх бездомних осіб;
- забезпечення доступним житлом через надання соціального житла належної якості та кількості або іншими способами¹⁶.

¹⁰ «Система соціального забезпечення Soziale Sicherheit та пенсійні виплати в Німеччині», *Insurance TOP*, <https://insurancetop.com/markets/104>.

¹¹ Загальна декларація прав людини, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

¹² Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

¹³ United Nations, *Human Rights. General comment No. 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)*, December 13, 1991, treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F4759&Lang=en.

¹⁴ «Система соціального забезпечення Soziale Sicherheit та пенсійні виплати в Німеччині», *Insurance TOP*.

¹⁵ Європейська соціальна хартія (переглянута), Страсбург, 3 травня 1996, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.

¹⁶ Рада Європи, *Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав* (червень 2022), 9, <https://rm.coe.int/ecsrdigest-social-rights-2023/1680ac7ba0>.

Конституція України право на житло передбачає у ст. 47:

Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Окрім того, забезпечення житлом входить також до змісту права на достатній життєвий рівень: відповідно до ст. 48 Конституції України, кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло¹⁷.

З аналізу зазначених статей випливає, що Конституція України встановлює різні способи реалізації права на житло, зокрема:

- будівництво житла;
- придбання його у власність або взяття в оренду;
- громадянами, які потребують соціального захисту, — отримання соціального житла від держави або органів місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Для порівняння: Конституція Республіки Польща, ухвалена 2 квітня 1997 р., у ст. 75 має такі положення:

1. Публічна влада здійснює політику, яка сприяє задоволенню житлових потреб громадян, протистоячи бездомності, підтримуючи розвиток соціального будівництва, а також заохочуючи громадян на придбання власного житла.

2. Захист прав наймачів житла передбачається законом¹⁸.

Нижче в таблиці наведено порівняння текстуального вираження права на житло у статтях Європейської соціальної хартії, Конституції Польщі та Конституції України. Ознайомлення з цими положеннями дає змогу дійти таких важливих висновків: доступ до житла, можливість одержання соціального житла, створення державою умов для самостійного придбання житла, що частково стосується проблеми встановлення адекватних цін на житло, — це юридичні норми, наявні у всіх текстах. Можна критично оцінювати те, наскільки Україна виконує ці зобов'язання, особливо в умовах війни. Але варто наголосити, що в Конституції України зовсім немає положення про запобігання бездомності. Саме такий аспект права на житло є важливим у розумінні Європейської соціальної хартії, що Україна, на жаль, не враховує як елемент права на житло.

Далі розглянемо розуміння окремих важливих аспектів права на житло на рівні ООН та Ради Європи.

Таблиця. Право на житло у статтях Європейської соціальної хартії, Конституції Польщі та Конституції України

Європейська соціальна хартія Стаття 31	Конституція Республіки Польща Стаття 75	Конституція України Стаття 47
3 метою забезпечення ефективного здійснення права на житло зобов'язує сторони вживати заходів, спрямованих на: 1. сприяння доступові до житла належного рівня; 2. запобігання бездомності та її скорочення з метою її поступової ліквідації; 3. встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб.	1. Публічна влада здійснює політику, яка сприяє задоволенню житлових потреб громадян, • протистоячи бездомності, підтримуючи розвиток соціального будівництва, • а також заохочуючи громадян на придбання власного житла. 2. Захист прав наймачів житла передбачається законом.	Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

¹⁷ Верховна Рада України, *Конституція України*, 28 червня 1996, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁸ *Конституція Польської Республіки*, з передмовою Володимира Шаповала (Київ: Москаленко О. М., 2018), https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.

Належне житло

Поняття належного житла має бути визначено в законодавстві. Належним є житло, яке відповідає таким вимогам:

- 1) житло, яке є безпечним з погляду санітарії та здоров'я, тобто має всі основні зручності, як-от вода, опалення, утилізація відходів, санітарні приміщення, електрика тощо, і де контролюються конкретні небезпеки, як-от наявність свинцю чи азбесту;
- 2) житло, яке не є перенаселеним; розмір житла повинен відповідати кількості осіб і складу домогосподарства, що проживає в ньому;
- 3) житло з гарантованим правом на володіння, забезпеченим законом.

Це питання регулюється статтею 31 Європейської соціальної хартії. Визначення належного житла має застосовуватися не лише до нових будівель, а й поступово переходити на наявний житловий фонд. Також воно має застосовуватися до житла, що здається в оренду, та житла, яке займає власник¹⁹.

Належне житло в розумінні Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав означає:

- окреме житло;
- належну площу проживання;
- належну безпеку;
- належне освітлення і вентиляцію;
- належну основну інфраструктуру;
- належне місце розташування;
- розумну ціну²⁰.

Органи державної влади зобов'язані забезпечити належне житло за допомогою різноманітних заходів, як-от інвентаризація житлового фонду, судові заборони власникам, що нехтують своїми зобов'язаннями, правила містобудування та зобов'язання орендодавців щодо обслуговування. Також державні органи повинні обмежити перебої основних послуг: вода, електрика та телефон.

Ефективність права на належне житло вимагає його юридичного захисту за допомогою відповідних процедурних гарантій. Жителі повинні мати доступ до доступних і неупереджених судових чи інших засобів правового захисту. Будь-яка процедура оскарження має бути ефективною²¹.

Запобігання бездомності

Як уже зазначено вище, порівняльний аналіз Європейської соціальної хартії та конституцій Польщі та України свідчить про те, що наша Конституція не містить норм про правовий захист бездомних. Натомість Комітет Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав у своїх коментарях зазначає, що наявність бездомного населення і питання недостатності житла є проблемою навіть для високорозвинених країн. Станом на 2014 р., за даними ООН, у світі налічувалось близько 100 млн бездомних²². Певні кризові стани, включно з війнами, які, на жаль, тривають у різних регіонах світу, цю статистику не поліпшують.

Основною причиною бездомності в Україні стало повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р. Офіційної статистики щодо кількості бездомних осіб в Україні немає (навіть до повномасштабного вторгнення)²³. За даними громадських організацій, нині 22 % людей, які ночують на вулиці, є внутрішньо переміщеними особами. Серед інших причин найчастіше безхатки називали виселення, конфлікти в родині, розрив стосунків та втрату роботи. Згідно з дослідженням благодійної організації Depaul, 49 % бездомних живуть на вулиці понад 5 років, а 95 % опитаних — понад рік. Щодо потреб бездомних найбільш пріоритетними є гаряче харчування (81 % опитаних), гігієнічні послуги (65 %), медична допомога (36 %), юридичні послуги (33 %), довгострокове житло (33 %) та робота (31 %). З опитаних бездомних 69 % становили чоловіки, майже половина — віком 18–45 років. Крім того, у групі особливого ризику перебувають колишні ув'язнені, які становлять 31 % опитаних²⁴.

¹⁹ Рада Європи, *Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав*, 210–211.

²⁰ United Nations, *Human Rights. General comment No. 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)*.

²¹ Рада Європи, *Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав*, 210–211.

²² United Nations, *Human Rights. General comment No. 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)*.

²³ Європейський комітет із соціальних прав, *Європейська соціальна хартія (переглянута)*. Висновки за 2023 рік. Україна (березень 2024), 45, <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d>.

²⁴ Юен Дей-Коллінз, Лора Донкін та Хлоє Рудницькі, *Бездомність в Україні*, DEPAUL, 2024, <https://depaul.org.ua/wp-content/uploads/sites/10/2025/09/homelessness-research-ua-2024.pdf>.

У своєму коментарі Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наводить підсумки моніторингу притулків для осіб, які перебувають у ситуації бездомності, проведеного у 2021 р. Багато з відвіданих притулків не надавали таких послуг чи можливостей, як реєстрація бездомних, отримання особистих документів, санітарно-гігієнічні кімнати, аптечки чи медичні огляди, всупереч чинним нормам²⁵.

У публікації «Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав», зокрема, надано визначення бездомних осіб та наголошено на запобіганні бездомності:

Бездомними особами вважаються особи, які за законом не мають у своєму розпорядженні житла чи іншої форми належного притулку відповідно до статті 31§1.

Стаття 31§2 зобов'язує Держави-учасниці поступово скорочувати бездомність з метою її ліквідації. Скорочення бездомності передбачає запровадження таких заходів, як надання негайного притулку та догляд за бездомними особами, а також заходів для допомоги таким людям у подоланні їхніх труднощів, щоб не допустити їх повернення до бездомності.

Запобігання бездомності

Держави-учасниці повинні вживати заходів, щоб запобігти тому, щоб категорії вразливих груп населення ставали бездомними. Це вимагає від Держав-учасниць запровадити житлову політику для всіх незахищених груп осіб, щоб забезпечити їм доступ до соціального житла та житлових субсидій (порівняти статтю 31§3).

Хоча органи державної влади користуються широкою свободою дій стосовно заходів, які необхідно вжити щодо міського планування, вони повинні знайти баланс між загальними інтересами та основними правами осіб, зокрема правом на житло та, як наслідок, забезпеченням того, щоб особи не стали бездомними²⁶.

Отже, питання запобігання бездомності в розумінні Європейської соціальної хартії є тим важливим положенням, яке потребує ретельної підготовки й опрацювання, якщо вести мову про внесення змін до Конституції України, що стосуються соціальних прав особи. Такі зміни свідчили б про серйозний рух України в бік євроінтеграційного простору.

Захист від виселення

Конституція України захищає від примусового позбавлення житла. Позбавлення чогось передбачає належність майна особі, найвірогідніше, на праві власності (конфіскація майна як вид кримінального покарання). Міжнародні підходи ООН, Європейська соціальна хартія оперують поняттям «примусове виселення». У цьому контексті можна зауважити, як по-різному сприймається право на житло в українському та міжнародному контекстах.

Позбавлення житла, очевидно, означає відібрання житла, що є у власності. У разі примусового виселення, очевидно, йдеться про житло, яке перебуває не у власності, а в користуванні, в тому числі на умовах оренди. Отже, можна констатувати, що право на житло зовсім не означає наявність у всіх житла у власності, як це часто прийнято розуміти в українському контексті. Право на житло стосується, зокрема, таких аспектів, як виселення, проживання та користування житлом.

За звітами ООН, практика примусових виселень набула поширення як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються. Оскільки права людини є взаємозалежними, примусове виселення призводить до порушення інших прав: права на життя, безпеку, таємницю особистого і сімейного життя, недоторканність житла та ін. Багато випадків примусового виселення пов'язані з насиллям, зокрема під час міжнародних збройних конфліктів, воєн, внутрішніх заворушень, а також часто можна спостерігати насилля в громадах на етнічному чи іншому ґрунті. Від примусового виселення особливо страждають жінки, діти, молодь, особи похилого віку, корінне населення, етнічні та інші меншини, а також інші соціально вразливі групи осіб. Від цього всі ці групи стають жертвами дискримінації, особливо втративши житло, ставши бездомними, що посилює їхню вразливість і сприяє застосуванню до них різних актів насильства, зокрема сексуального²⁷.

Правовий захист осіб, яким загрожує виселення (через неплатоспроможність або у разі незаконного зайняття житла), повинен передбачати, зокрема, зобов'язання щодо консультацій зі сторонами,

²⁵ Європейський комітет із соціальних прав, *Європейська соціальна хартія (переглянута)*. Висновки за 2023 рік. Україна, 46.

²⁶ Рада Європи, *Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав*, 212.

²⁷ United Nations, *Human Rights. General comment No. 7: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant): Forced evictions*, 1997, tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGECC%2F6430&Lang=en.

яких це стосується, для пошуку альтернативних рішень щодо виселення, та зобов'язання встановити розумний строк попередження перед виселенням.

Якщо виселення не уникнути, його потрібно проводити з повагою до гідності відповідних осіб. Законодавство має забороняти виселення в нічний час або в зимовий період. Якщо підставою для виселення стали суспільні інтереси, органи влади повинні вжити заходів для переселення або фінансової допомоги відповідним особам²⁸.

У коментарі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зазначено, що категорія осіб, щодо яких застосовується процедура виселення, а саме тих, хто придбав майно комунальної чи державної власності в осіб, які не були законними власниками, не забезпечена альтернативним житлом²⁹. Отже, в Україні варто створювати механізми захисту законних власників житла та удосконалювати законодавче регулювання примусового виселення.

Соціальне житло

Проблема достатності і доступності житла

Житло є доступним, якщо домогосподарство може дозволити собі сплачувати початкові витрати (депозит, авансова орендна плата), поточну орендну плату та/або інші витрати, пов'язані з житлом (наприклад, комунальні послуги, витрати на технічне обслуговування та управління) на довгостроковій основі, але водночас може утримувати мінімальний рівень життя відповідно до стандартів, визначених суспільством, у якому перебуває домогосподарство³⁰. Для підтвердження того, що вживаються заходи для того, щоб зробити ціну на житло доступною для осіб без належних ресурсів, держави-учасниці Європейської соціальної хартії повинні продемонструвати, що коефіцієнт доступності найбільш малозабезпечених претендентів на житло сумісний із їхнім рівнем доходу.

Держави-учасниці повинні:

- вжити відповідних заходів щодо забезпечення житлом, зокрема соціальним. Соціальне житло має бути призначене, зокрема, для найбільш знедолених верств населення;
- вжити заходів для забезпечення того, щоб періоди очікування на виділення житла не були надмірними; мають бути доступні судові або інші засоби правового захисту, якщо періоди очікування надмірні.

Усі надані таким чином права мають гарантуватися без дискримінації, зокрема стосовно ромів чи мандрівників, які бажають жити в мобільних будинках³¹.

В Україні ці питання є надто проблемними, зокрема, через таке: неврегульованість оренди житла; коливання цін; недостатня кількість орендного житла, особливо в містах, де сектор оренди був малорозвиненим до початку війни; упередження і дискримінація; незаконні виселення та порушення умов договорів. До цього можна додати традиційне небажання орендодавців укладати письмові договори оренди через низку обставин, головною серед яких є доволі високі податки на доходи фізичних осіб. Без оформлених договорів оренди житла зацікавлені особи не можуть звертатися за субсидіями.

Висновки

Українське житлове законодавство є доволі застарілим та потребувало реформування, внесення змін ще до початку повномасштабної збройної агресії Росії. Основний документ, який регулює житлові відносини, мав стару радянську назву до 21 квітня 2022 р., коли було внесено зміни до певних статей Житлового кодексу, його назви та преамбули, в якій, зокрема, було зазначено про комуністичне суспільство та ленінські ідеї³². Питання розроблення та ухвалення нового Житлового кодексу неодноразово поставали в українському суспільстві. У рішенні Конституційного Суду України від 20 грудня 2019 р. вказано, що Житловий кодекс прийнято за радянських часів до прийняття Конституції України, і, відповідно, низка положень кодексу «нівелюють сутність конституційного права кожної особи на житло, не відповідають й іншим конституційним засадам соціального, економічного

²⁸ Рада Європи, *Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав*, 212–13.

²⁹ Європейський комітет із соціальних прав, *Європейська соціальна хартія (переглянута). Висновки за 2023 рік. Україна*, 46.

³⁰ Моніка Смуш-Кулеша, Алла Федорова, Богдан Мойса, *Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб* (Рада Європи, серпень 2022), 9–10, <https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408>.

³¹ Там само.

³² Верховна Рада України, *Про дерадянізацію законодавства України*, Закон України 2215-IX, 21 квітня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>.

розвитку Українського суспільства та держави, унеможливають вільне набуття кожним права приватної власності на житлові об'єкти відповідно до закону; ... тож їх слід привести у відповідність з вимогами Основного Закону України»³³.

Оскільки Конституція України унормовує передусім відносини в мирні часи, після завершення війни ця законодавча сфера потребуватиме осучаснення та узгодження з міжнародними та європейськими стандартами³⁴.

Попри те що статті Конституції, яка закріплює право кожного на житло, немає в переліку тих, які може бути обмежено в період дії воєнного стану згідно з Указом Президента «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р., деякі обмеження все ж таки можуть бути пов'язані з правом на житло. Зокрема, обмеженню підлягає стаття 30 Конституції, яка закріплює недоторканість житла, стаття 41 щодо права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено, зокрема, можливість примусового відчуження майна (п. 4 ст. 8), у разі потреби проводити огляд житла громадян (п. 7 ст. 8), встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан (п. 10 ст. 8), встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ (п. 17 ст. 8) тощо.

Поки що «квартирну повинність», закріплену в законодавстві, не використовують для вирішення проблеми з житлом для переміщених осіб та тих, чиє житло було знищено чи пошкоджено. Однак фахівці звертають увагу на це положення, принаймні в контексті необхідності забезпечення житлом сотень тисяч осіб в осінньо-зимовий період цього року. Йдеться, зокрема, про готові квартири забудовників, які не продано, тощо³⁵.

Отже, в умовах війни гостро постає проблема реалізації соціальних прав. Особливу вагу серед них має право на житло. Це право не можна розглядати ізольовано від інших прав людини. Усі права, і право на житло передовсім, є похідними від концепції людської гідності як фундаментальної цінності. З реалізацією права на житло пов'язаний комплекс інших прав: право на місце проживання, на участь в управлінні державними справами, на активну участь у житті громади, на невтручання в особисте і сімейне життя, забезпечення принципу рівності та недискримінації та ін.

Отже, конституційні положення і законодавче регулювання означених питань, пов'язаних із розумінням, захистом та забезпеченням права на житло, потребують подальшого глибокого осмислення та доопрацювання. Зокрема, пропонуємо:

- удосконалити конституційну норму (ст. 47 Конституції України) з метою закріплення принципу запобігання бездомності як елементу права на житло;
- створити механізми захисту законних власників житла і вдосконалення законодавчого регулювання примусового виселення;
- визначити в законодавстві поняття належного житла та його критерії (ознаки).

³³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР, 12-р/2019, 20 грудня 2019, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text>

³⁴ Смуш-Кулеша, Федорова, Мойса, *Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб*.

³⁵ Там само, 15.

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. *Конституція України*. 28 червня 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- Верховна Рада України. *Про дерадянізацію законодавства України*. Закон України 2215-IX. 21 квітня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>.
- Госепат, Штефан, і Георг Ломанн, ред. *Філософія прав людини*. Пер. з нім. Олександр Юдін, Лариса Доронічева. Київ: Ніка-Центр, 2016.
- Госепат, Штефан. «До обґрунтування соціальних прав людини». У *Філософія прав людини*, ред. Штефан Госепат і Георг Ломанн, пер. з нім. Олександр Юдін і Лариса Доронічева, 129–62. Київ: Ніка-Центр, 2008.
- Дей-Коллінз, Юен, Лора Донкін та Хлоє Рудницькі. *Бездомність в Україні*. DEPAUL, 2024. <https://depaul.org.ua/wp-content/uploads/sites/10/2025/09/homelessness-research-ua-2024.pdf>.
- Європейська соціальна хартія (переглянута)*. Страсбург, 3 травня 1996. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
- Європейський комітет із соціальних прав. *Європейська соціальна хартія (переглянута)*. Висновки за 2023 рік. Україна. Березень 2024. <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d>.
- Загальна декларація прав людини*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
- Іванцова, Зоя. «Соціальні права людини як конституційна цінність: досвід України та роль Європейського комітету із соціальних прав». *Law. State. Technology* 4 (2024): 8–13. <https://doi.org/10.32782/LST/2024-4-2>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР*. 12-р/2019. 20 грудня 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text>.
- Конституційний Суд України. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло). Підпункт 5 мотивувальної частини*. 5-р(П)/2022. 22 червня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.
- Конституція Польської Республіки*. 3 передмовою Володимира Шаповала. Київ: Москаленко О. М., 2018. https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
- Офіс Ради Європи в Україні. «Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав перекладено українською». 7 вересня 2023. <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-digest-of-the-case-law-of-the-european-committee-of-social-rights-is-translated-into-ukrainian>.
- Рада Європи. *Дайджест практики Європейського комітету з соціальних прав*. Червень 2022. <https://rm.coe.int/ecsr-digest-re-social-rights-2023/1680ac7ba0>.
- Савчин, Михайло. *Порівняльне конституційне право*. Київ: ВАІТЕ. 2020.
- Система соціального забезпечення Soziale Sicherheit та пенсійні виплати в Німеччині. *Insurance TOP*. <https://insurancetop.com/markets/104>.
- Смуш-Кулеша, Моніка, Алла Федорова, Богдан Мойса. *Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб*. Рада Європи, серпень 2022. <https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408>.
- Council of Europe. Social rights. Drafting reports. <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/drafting-reports>.
- United Nations. *Human Rights. General comment No. 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)*. December 13, 1991. tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F4759&Lang=en.
- United Nations. *Human Rights. General comment No. 7: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant): Forced evictions*. 1997. tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F6430&Lang=en.

Bibliography

- Constitution of the Republic of Poland*. With a foreword by Volodymyr Shapoval. Kyiv: Moskalenko O. M., 2018. https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional submission of 49 People's Deputies of Ukraine regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of part two of Article 135 of the Housing Code of the Ukrainian SSR 12-r/2019*. December 20, 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional complaint of Oleksiy Volodymyrovych Abramovych regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraph 2 of part two of Article 40 of the Housing Code of Ukraine (regarding discrimination in the exercise of the right to housing). Subparagraph 5 of the explanatory part 5-r(II)/2022*. June 22, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text> [in Ukrainian].
- Council of Europe Office in Ukraine. "Digest of the practice of the European Committee of Social Rights translated into Ukrainian." September 7, 2023. <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-digest-of-the-case-law-of-the-european-committee-of-social-rights-is-translated-into-ukrainian> [in Ukrainian].
- Council of Europe. *Digest of the European Committee of Social Rights*. June 2022. <https://rm.coe.int/ecsr-digest-re-social-rights-2023/1680ac7ba0> [in Ukrainian].
- Council of Europe. Social rights. Drafting reports. <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/drafting-reports>.
- Day-Collins, Ewan, Laura Donkin, and Chloe Rudnicki. *Homelessness in Ukraine*. DEPAUL. <https://int.depaulcharity.org/wp-content/uploads/sites/12/2024/09/Homelessness-in-Ukraine-Report-EN.pdf>.
- European Committee of Social Rights. *European Social Charter (revised). Conclusions 2023. Ukraine*. March 2024. <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d> [in Ukrainian].
- European Social Charter (revised)*. Strasbourg, May 3, 1996. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text [in Ukrainian].
- Gosepath, Stefan, and Georg Lohmann, eds. *Philosophy of Human Rights*. Translated from German by Alexander Yudin and Larysa Doronicheva. Kyiv: Nika-Center, 2016 [in Ukrainian].
- Gosepath, Stefan. "Towards the Justification of Social Human Rights." In *Philosophy of Human Rights*, edited by Stefan Gosepath and Georg Lohmann. Translated from German by Alexander Yudin and Larysa Doronicheva. Kyiv: Nika-Center, 2008 [in Ukrainian].
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text [in Ukrainian].
- Ivantsova, Zoia. "The Social Human Rights as a Constitutional Value: The Experience of Ukraine and the Role of the European Committee of Social Rights." *Law. State. Technology* 4 (2024): 8–13. <https://doi.org/10.32782/LST/2024-4-2> [in Ukrainian].
- Savchyn, Mykhailo. *Comparative Constitutional Law*. Kyiv: VAITE, 2020 [in Ukrainian].
- Smush-Kulesha, Monica, Alla Fedorova, and Bogdan Moisa. *Social rights in Ukraine during the war. Needs assessment report*. Council of Europe, August 2022. <https://rm.coe.int/needs-assessment-ua-2/1680a9b408> [in Ukrainian].
- The social security system Soziale Sicherheit and pension payments in Germany. *Insurance TOP*. <https://insurancetop.com/markets/104> [in Ukrainian].
- United Nations. *Human Rights. General comment No. 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)*. December 13, 1991. tinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F4759&Lang=en.
- United Nations. *Human Rights. General comment No. 7: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant): Forced evictions*. 1997. tinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F6430&Lang=en.
- Universal Declaration of Human Rights*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Constitution of Ukraine*. June 28, 1996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On the De-Sovietization of the Legislation of Ukraine*. Law of Ukraine 2215-IX. April 21, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text> [in Ukrainian].

Yuliia Matvieieva

PhD, Senior Lecturer,

Department of General Legal Theory and Public Law, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy,

Expert, Rule of Law Research Centre, Kyiv, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0003-1129-3470>matveevaji@ukma.edu.ua

THE RIGHT TO HOUSING IN THE SENSE OF THE EUROPEAN SOCIAL CHARTER: TOWARDS THE NEED FOR NEW STANDARDS

Abstract

The article emphasises a comprehensive approach to understanding social rights. These rights are based on human dignity, and it is through the prism of this value that all human rights should be considered. The importance of the European Social Charter and the activities of the European Committee of Social Rights for the member states of the Council of Europe is emphasised. The provisions of the European Social Charter selected European constitutions, and the Constitution of Ukraine are analysed using the example of the right to housing. The author concludes that provisions on the prevention of homelessness are not enshrined in Ukraine at any level: neither in the Constitution of Ukraine, as is the case in some other constitutions and in the European Social Charter, nor in laws. This important provision is key to guaranteeing the right to housing for Council of Europe member states. In addition, the Council of Europe and UN approaches to the concepts of adequate housing, affordable housing and social housing are discussed. Emphasis is placed on the importance for the state of legislative regulation of issues of forced eviction, since depriving a person of the opportunity to use housing entails several violations of other human rights (freedom of movement, elections, place of work, education, etc.) and makes them particularly vulnerable in society. It is concluded that since the Constitution of Ukraine is aimed at regulating relations that arise and exist in peacetime, after the end of the war, legislation in the field of ensuring the right to housing will need to be modernised and brought into line with international and European standards. Therefore, our constitutional provisions and legislative regulation of the above-mentioned issues related to the understanding, protection and enforcement of the right to housing require further in-depth consideration and refinement. It seems appropriate to make the following proposals on the need to improve the constitutional norm (Article 47 of the Constitution of Ukraine).

Keywords: adequate housing, prevention of homelessness, protection against eviction, adequacy and accessibility of housing, social housing.

*Матеріал надійшов 21.04.2025**Схвалено до публікації 26.09.2025**Оприлюднено 31.12.2025*

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.137-144

УДК 343.1

Юрій Мирошниченко

Доктор юридичних наук,

суддя Мукачівського міськрайсуду Закарпатської області, Мукачево, Україна

<http://orcid.org/0000-0002-9114-1495>

zaruba264@gmail.com

ОЦІНЮВАННЯ СУДОМ РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті досліджено процесуальні та доказові аспекти огляду як важливої слідчої (розшукової) дії. Наголошено на його значенні для збирання доказів у кримінальному провадженні та встановлення істини у справі. Розглянуто підстави та порядок проведення огляду, коло осіб, які можуть брати в ньому участь, а також механізми залучення фахівців, зокрема у сфері інформаційних технологій. Проаналізовано судову практику, яка формує стандарти допустимості доказів та правозастосовної інтерпретації норм кримінального процесуального закону. Особливу увагу приділено процедурі проникнення до житла чи іншого володіння особи, зокрема з її добровільної згоди чи на підставі ухвали слідчого судді, а також дотриманню прав учасників огляду. Окремо розглянуто особливості огляду трупа, цифрових носіїв, складних технологічних об'єктів. Проаналізовано поширені помилки, яких припускаються слідчі в документуванні результатів огляду, та їхній вплив на оцінювання доказів судами. Обґрунтовано роль судової практики у формуванні правозастосовних стандартів. Зроблено висновок про необхідність забезпечення балансу між дотриманням процесуальних формальностей та гарантуванням прав людини.

Ключові слова: слідчий огляд, допустимість доказів, кримінальний процес, судова практика.

Постановка проблеми

Огляд — одна з найважливіших слідчих дій, від якості та ретельності якої нерідко залежить успіх усього кримінального провадження. Проте навіть досвідчені слідчі в процесі проведення огляду припускаються помилок. Недотримання чинних законів, правил і норм може призвести до ситуації, коли докази не можуть бути використані в суді. Тому важливо, щоб фахівці, які працюють на місці події, були обізнані з цими правилами та забезпечували належне їх виконання¹. Водночас учасники судового провадження також не завжди дають правильну оцінку допустимості доказів, отриманих у результаті проведеного слідчим огляду. Ключову роль у запобіганні процесуальним помилкам під час проведення огляду та оцінювання його результатів відіграє судова практика як інструмент формування правозастосовної культури, тлумачення норм кримінального процесуального права та формування стандартів допустимості доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам слідчого огляду присвячено значну кількість наукових праць. Зокрема, ці питання досліджували В. Алексійчук, В. Бахін, М. Бокаріус, А. Волобуєв, В. Галаган, О. Головка, В. Гончаренко, В. Журавель, А. Іщенко, О. Капліна, О. Колесніченко, В. Колмаков, В. Коновалова,

¹ United Nations Office on Drugs and Crime, *Crime Scene and Physical Evidence Awareness for Non-Forensic Personnel* (United Nations, 2009), 5.

Я. Конюшенко, В. Копча, Є. Лук'янчиков, В. Нор, М. Погорецький, Н. Прокопенко, М. Салтєвський, В. Тищенко, Л. Удалова, В. Шепітько та інші представники наук кримінального процесуального права і криміналістики. У результаті проведених досліджень науковці поступово виокремили огляд як автономну слідчу дію з чітко визначеними процедурами та етапами. Значну увагу приділено забезпеченню правових гарантій учасників слідчого огляду, а також запобіганню помилкам з боку суб'єктів, що його проводять. Нині відбувається активне інтегрування в національну судову практику міжнародних стандартів (зокрема практики Європейського суду з прав людини), що сприяє підвищенню доказової якості результатів огляду. Попри це, практика судового розгляду кримінальних справ і відповідні судові рішення, які проаналізовано в межах цього дослідження, свідчать про те, що проблематика слідчого огляду залишається актуальною.

Мета статті полягає в представленні підходів суду до оцінювання результатів проведення слідчого огляду, що має суттєве прикладне значення для оптимізації процесуальної діяльності суб'єктів доказування та може бути використане як емпіричне підґрунтя подальших досліджень за означеною тематикою.

Виклад основного матеріалу

У юридичній літературі під оглядом розуміють слідчу (розшукову) дію, яка полягає в безпосередньому сприйнятті (дослідженні, вивченні, спостереженні) слідчим, прокурором за участю інших учасників кримінального провадження місця події, місцевості, приміщень, трупа, предметів, документів та інших матеріальних об'єктів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин кримінального правопорушення². Отримана в результаті огляду інформація дає змогу встановити обставини, що мають значення для кримінального провадження, сформулювати уявлення про місце події, висунути та перевірити слідчі версії.

Підставою для проведення огляду місця події слугує інформація про вчинення кримінального правопорушення, зафіксована в певній процесуальній формі. Якщо такої інформації немає, проведення огляду місця події не допускається й спричиняє знецінення доказів, отриманих у результаті проведення цієї слідчої дії³. Тобто в невідкладних випадках, до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), огляд місця події може бути проведено (відомості про вчинення кримінального правопорушення вносяться невідкладно після завершення огляду), але обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, і в цьому разі мають бути до початку огляду.

Крім слідчого (прокурора), для сприяння у виявленні, фіксації та вилученні слідів, що вимагають спеціальних знань, в огляді можуть брати участь відповідні спеціалісти (наприклад, криміналіст, судовий медик, бухгалтер, ІТ-фахівець). За дорученням слідчого залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани та схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, які мають значення для кримінального провадження.

Для участі в огляді також може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, законний представник та інші учасники кримінального провадження. У деяких випадках їхня присутність потрібна для надання пояснень та участі в огляді. Особи, у присутності яких здійснюється огляд, під час проведення цієї слідчої дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу огляду (частини 3, 4, 7 ст. 237 КПК України). Такі особи мають бути обізнані зі своїми правами. Недотримання цієї вимоги може призвести до недопустимості доказів, одержаних у результаті проведення огляду. Наприклад, в одній із кримінальних справ суд визнав недопустимими речові докази, місце схову яких вказав підозрюваний, якому не були роз'яснені його процесуальні права, зокрема право на захист і право не свідчити проти себе⁴.

Огляд може проводитися практично в будь-якому місці, обстановка якого має значення для кримінального провадження. Це може бути відкрита ділянка місцевості, вулиця, квартира, офіс, автомобіль тощо. Варто пам'ятати, що місце події — це не лише місце, де відбувся сам злочин. Місця, де можуть бути знайдені або отримані відповідні докази конкретного злочину, також є кримінально релевантними об'єктами огляду⁵.

² Яна Конюшенко, «Процесуальні аспекти проведення огляду як слідчої (розшукової) дії: окремі дискусійні питання», *Право і безпека* 4, № 83 (2021): 234, <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.25>.

³ Постанова Верховного Суду, 03.06.2024, справа 759/5346/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119653307>.

⁴ Там само.

⁵ Harendra Nath Singh, "Crime Scene Investigation," *International Journal of Science and Research* 10, no. 11 (2021): 642, <https://doi.org/10.21275/SR211112005543>.

Огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами, передбаченими законом для обшуку (ч. 2 ст. 237 КПК України), проведення якого вимагає наявності дозволу слідчого судді (ч. 2 ст. 234 КПК України). Однак, окрім можливості проникнення до житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді, законодавець передбачив і іншу процесуальну гарантію захисту прав особи від зловживань правоохоронних органів — можливість проникнення до житла чи іншого володіння особи за її добровільною згодою (ч. 1 ст. 233 КПК України). Важливо розуміти, що положення ст. 233 КПК України не мають на меті вирішення питань власності. Вони захищають особу від необґрунтованого втручання у сферу її приватності, на яку вона має право розраховувати у своєму житлі або іншому володінні. Визначення «особа, яка володіє» охоплює ширше коло осіб, ніж титульний власник або особа, володіння якої ґрунтується на певних договірних чи інших законних підставах⁶. Відсутність даних про право власності осіб, які надали згоду на проведення слідчих дій у домоволодінні, не має значення для оцінювання законності дій слідчих органів і допустимості отриманих доказів, якщо справа не містить доказів, які б ставили під сумнів той факт, що ці особи фактично володіли ним у розумінні ст. 233 КПК України⁷.

Закон не визначає спеціальних засобів доказування добровільності згоди на проникнення до житла або іншого володіння особи⁸. Верховний Суд неодноразово зазначав, що «для з'ясування допустимості доказів, отриманих під час огляду в житлі чи іншому володінні особи, якщо наявність та/або добровільність згоди володільця ставиться стороною під сумнів, суд має виходити із сукупності всіх обставин, що супроводжували цю слідчу дію, враховуючи, але не обмежуючись, наявністю письмового підтвердження такої згоди»⁹.

Наприклад, в одній із своїх постанов Верховний Суд зазначив, що відсутність письмової згоди на огляд житла особи, котра викликала працівників поліції та була співмешканкою потерпілого, труп якого було виявлено в житлі, не ставить під сумнів добровільність такої згоди¹⁰. За наявності передбачених законом процесуальних гарантій, які захищали здатність особи висловлювати свою справжню думку, відсутність заперечень власника проти проведення огляду житла та беззастережний підпис ним відповідного протоколу також можуть свідчити про добровільність згоди на проникнення представників правоохоронних органів до житла з метою його огляду¹¹. Натомість за обставин, за яких таких гарантій не було (перебування особи під вартою в поліції, застосування недозволених методів слідства тощо), навіть письмова згода не є свідченням законності проникнення до житла особи¹².

Під житлом розуміють будь-яке приміщення, яке перебуває в постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також усі складові частини такого приміщення. Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом (ч. 2 ст. 233 КПК України).

Під іншим володінням особи розуміють транспортний засіб, земельну ділянку, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які перебувають у володінні особи (ч. 2 ст. 233 КПК України). Відповідно до судової практики, до категорії «інше володіння особи» також належать офіси (юридичні / індивідуальні), сараї / клуні, погребі, камери схову вокзалу або аеропорту, індивідуальні банківські сейфи, автомобілі та інші об'єкти, що передбачають можливість проникнення та зберігання речей.

Слід зауважити, що не будь-який об'єкт, який має власника або визначеного законом суб'єкта управління, підпадає під критерії поняття «інше володіння особи». Такими не є, наприклад: ділянка

⁶ Постанова Верховного Суду, 20.06.2023, справа 756/16122/21, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111772574>.

⁷ Постанова Верховного Суду, 21.11.2022, справа 161/620/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107533618>.

⁸ Там само.

⁹ Постанова Верховного Суду, 26.02.2019, справа 266/4000/14-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80304896>; постанова Верховного Суду, 12.02.2019, справа 159/451/16-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80224144>; постанова Верховного Суду, 22.05.2019, справа 640/2449/16-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82001802>.

¹⁰ Постанова Верховного Суду, 14.09.2021, справа 760/22934/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99786404>.

¹¹ Постанова Верховного Суду, 17.08.2023, справа 761/22456/16-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112938975>.

¹² Європейський суд з прав людини, Рішення, справа «Белоусов проти України», 07.11.2013, Офіційний вебпортал парламенту України, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_989#Text.

автомобільної дороги¹³; транспортний засіб на місці дорожньо-транспортної пригоди¹⁴; визнаний речовим доказом і на цій підставі арештований слідчим суддею транспортний засіб¹⁵; під'їзд будинку¹⁶ та розташований у ньому обліковий прилад¹⁷; неогорожена територія фермерського господарства¹⁸; подвір'я відділу поліції¹⁹ та розташований на ньому гараж²⁰; територія виправної колонії²¹; службовий кабінет (з урахуванням критерію «розумного очікування конфіденційності»)²².

Огляду можуть піддаватися окремі предмети, наприклад: одяг, зброя, документи. Водночас недопустимо підміняти оглядом фактичний обшук. Верховний Суд неодноразово вказував на неприпустимість проведення обшуку під виглядом огляду місця події, оскільки таким чином нівелюються вимоги судового контролю, передбачені ст. 233, ч. 2 ст. 234 КПК України²³.

Іноді це робиться через те, що, на відміну від огляду, проведення обшуку до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР не допускається. При цьому дії представника поліції мають відверто пошуковий характер²⁴. Проте вилучення предметів саме по собі ще не свідчить про те, що орган досудового розслідування проводив обшук, а не огляд. Положення ч. 5 ст. 237 КПК України надають особі, яка проводить огляд, право вилучати речі та документи, що мають значення для кримінального провадження, у випадку, якщо в поле зору такої особи потрапляють предмети, які, на її переконання, мають доказове значення, або речі, вилучені з обігу²⁵.

На практиці нерідко затриману особу піддають обшуку, але всупереч вимогам ст. 208 КПК України протоколюють його як огляд²⁶. Водночас треба відрізнити особистий обшук від візуального огляду речей, транспортного засобу чи особи, що проводиться як превентивний поліцейський захід по поверхні вбрання рукою, спеціальним приладом або засобом (ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію»). У разі, якщо під час такого заходу особа добровільно видає вилучений з обігу предмет або іншу річ, яка зацікавила поліцію, цей факт може бути зафіксований протоколом огляду місця події, зокрема до внесення відповідних відомостей до ЄРДР²⁷.

Також, за висновком Верховного Суду, не є порушенням правил огляду та не перетворює його на обшук відкриття органом досудового розслідування різних секцій та багажного відділення за відсутності в них предметів, які становлять інтерес для кримінального провадження, а також за обставин виявлення таких предметів на сидінні в салоні відкритого автомобіля без відкриття закритих відділень, схованок, тобто без учинення дій, які можуть бути кваліфіковані як обшукові²⁸.

¹³ Постанова Верховного Суду, 16.04.2024, справа 751/8678/21, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118688990>.

¹⁴ Постанова Верховного Суду, 10.04.2024, справа 320/2919/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356542>.

¹⁵ Постанова Верховного Суду, 28.09.2023, справа 177/225/21, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113967452>.

¹⁶ Постанова Верховного Суду, 06.12.2023, справа 639/3154/18, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115617701>.

¹⁷ Постанова Верховного Суду, 20.06.2024, справа 501/1418/17, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029771>.

¹⁸ Постанова Верховного Суду, 16.04.2024, справа 161/9346/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118558536>.

¹⁹ Постанова Верховного Суду, 04.09.2023, справа 648/3138/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113371152>.

²⁰ Постанова Верховного Суду, 13.02.2024, справа 564/138/18, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117105884>.

²¹ Постанова Верховного Суду, 18.03.2021, справа 675/1148/18, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95708411>.

²² Постанова Верховного Суду, 17.01.2023, справа 648/1543/15-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108606087>.

²³ Постанова Верховного Суду, 07.06.2018, справа 740/5066/15-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74598730>; постанова Верховного Суду, справа 266/4000/14-к; постанова Верховного Суду, 19.03.2019, справа 380/157/14-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80681410>; постанова Верховного Суду, справа 640/2449/16-к.

²⁴ Постанова Верховного Суду, 19.09.2023, справа 310/9084/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113722049>; постанова Верховного Суду, справа 266/4000/14-к; постанова Верховного Суду, справа 380/157/14-к; постанова Верховного Суду, справа 640/2449/16-к.

²⁵ Постанова Верховного Суду, 09.11.2021, справа 281/128/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101029201>.

²⁶ Постанова Верховного Суду, 16.08.2023, справа 759/9995/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112967479>; постанова Верховного Суду, справа 759/5346/20.

²⁷ Постанова Верховного Суду, 22.11.2021, справа 711/9435/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101361107>; постанова Верховного Суду, 30.06.2022, справа 754/10615/17, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105078713>; постанова Верховного Суду, 07.02.2023, справа 759/14053/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893292>; постанова Верховного Суду, 04.05.2023, справа 750/8641/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110749409>.

²⁸ Постанова Верховного Суду, 04.10.2022, справа 752/7440/18, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106661447>.

За загальним правилом, незалежно від застосування технічних засобів фіксації, огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється за обов'язкової участі не менше ніж двох понятих — незацікавлених осіб, які присутні під час огляду для посвідчення його законності та правильності. Понятих також залучають до огляду трупа, зокрема пов'язаного з екструзією, а також до освідчення особи. Це не виключає права слідчого залучити понятих до участі в проведенні й інших видів огляду. Важливо лише пам'ятати, що понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження (ч. 7 ст. 223 КПК України). Водночас судимість або залучення особи в минулому до участі в проведенні слідчих дій (операцій правоохоронних органів) в інших кримінальних провадженнях не є перепорою для її участі як понятого в даному кримінальному провадженні²⁹. Так само закон не забороняє участь одних і тих самих осіб як понятих у різних слідчих діях в одному провадженні³⁰.

Огляд трупа проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо неможливо своєчасно залучити судово-медичного експерта. Огляд трупа може здійснюватися одночасно з оглядом місця події, житла чи іншого володіння особи з дотриманням правил КПК України щодо огляду житла чи іншого володіння особи (частини 1, 2 ст. 238 КПК України). Як зазначено вище, за загальним правилом участь понятих у проведенні огляду трупа є обов'язковою (ч. 7 ст. 223 КПК України). Проте, якщо під час огляду місця події виявлено труп, а в протоколі зазначено лише місце знаходження трупа та його вбрання, такі дії не визнаються оглядом трупа, проведеним за правилами ст. 238 КПК України, і не потребують участі понятих³¹.

Суттєву складність становить огляд місця, де скоєно злочин, пов'язаний із застосуванням високіх технологій (кіберзлочини, крадіжки даних, злами облікових записів). У таких випадках слідчий повинен не лише знати кримінальне процесуальне право та криміналістику, а й розуміти принципи роботи комп'ютерних систем і мереж. Неправильне вилучення цифрових носіїв, некоректне копіювання даних, відсутність фахівців у галузі ІТ можуть призвести до втрати важливих доказів і неможливості встановлення винних осіб.

Огляд комп'ютерних даних проводить слідчий або прокурор шляхом відображення в протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їхнього змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо, або в паперовій формі) (ч. 2 ст. 237 КПК України). Прикладом такої дії є огляд офіційних інтернет-сайтів органів державної влади Російської Федерації (зокрема сайтів президента Російської Федерації, Верховного Суду Російської Федерації), а також інтернет-сайтів так званих «судових органів Республіки Крим», які підтвердили факт надання громадянином України допомоги Російській Федерації в проведенні підривної діяльності проти України на шкоду суверенітету та територіальній цілісності. Верховний Суд визнав такі відомості належними та допустимими доказами³².

Особливу увагу приділяють фіксації процесу та результатів огляду. Для досягнення задовільного та достатнього результату потрібно мати об'єктивний і професійно складений протокол, щоб уся виконана робота та процедури, яких дотримувалася слідча група, були чітко відображені та доступні всім, хто розглядатиме справу на подальших етапах³³. Усі виявлені під час огляду сліди та предмети мають бути ретельно зафіксовані в протоколі огляду, що є важливим джерелом доказів у справі, а тому має бути максимально докладним і точним.

До протоколу огляду додають фото- та відеоматеріали, схеми й плани, а також інші документи, що підтверджують результати огляду. Проте складання планів, схем, здійснення аудіо- та відеофіксації огляду місця події є правом слідчого (прокурора), а не його обов'язком³⁴.

За формою та змістом протокол огляду та додатки до нього повинні відповідати правилам, викладеним у статтях 104–106 КПК України. На практиці учасники судового провадження звертають увагу

²⁹ Постанова Верховного Суду, 26.09.2023, справа 404/2409/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817265>.

³⁰ Постанова Верховного Суду, 27.09.2023, справа 729/521/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113867340>.

³¹ Постанова Верховного Суду, 07.06.2023, справа 707/728/19, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111487232>.

³² Постанова Верховного Суду, 27.10.2021, справа 759/7443/17, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100734866>.

³³ Besim Arifi, "Documentation of the Crime Scene," *European Journal of Interdisciplinary Studies* 1, no. 2 (2015): 32, <https://doi.org/10.26417/ejis.v1i2.p32-38>.

³⁴ Постанова Верховного Суду, 03.10.2023, справа 596/509/22, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113985494>.

на такі недоліки протоколів слідчого огляду: різні описки³⁵; неналежне фіксування обставин проведення огляду³⁶; фрагментарна відсутність понятих на відеозаписі³⁷; немає підписів окремих учасників огляду³⁸; нечіткий або неповний опис виявлених об'єктів³⁹, їх упакування та опечатування⁴⁰; немає інформації про застосування технічних засобів, використаних під час огляду⁴¹; ігнорування прав учасників процесу⁴². Верховний Суд зауважує, що ці недоліки мають оцінюватися в контексті достовірності відомостей, відображених у протоколі, а також їхньої достатності для встановлення тих обставин, на які посилається сторона обвинувачення, у сукупності з іншими представленими доказами⁴³.

Суди не повинні толерувати слідчі помилки, але, надаючи оцінку допустимості доказів в аспекті дефектів форми фіксації їх отримання, мають зважати на те, що не будь-яке формальне недотримання вимог кримінального процесуального закону під час одержання доказу автоматично спричиняє необхідність визнання його недопустимим. Закон зобов'язує суд дати оцінку доказу з погляду його допустимості, з урахуванням того, чи було допущено порушення закону істотним та яким чином воно перешкоджало забезпеченню й реалізації прав і свобод особи⁴⁴. Інакше кажучи, процесуальні формальності важливі, але дрібні помилки не завжди дискваліфікують доказ, якщо важливі процесуальні гарантії та правила дотримані.

Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні процесуальної дії (ч. 5 ст. 104 КПК України). Проте закон не вимагає підписання всіма учасниками огляду додатка до протоколу цієї слідчої дії. За змістом ст. 105 КПК України додаток до протоколу має бути засвідчений одним із перелічених у цій статті суб'єктів. Також не виключається можливість засвідчення додатка кількома переліченими в ній суб'єктами⁴⁵. Наприклад, підписання фототаблиці спеціалістом, який здійснював фотофіксацію огляду, є достатнім для визнання цього доказового джерела допустимим⁴⁶.

У ситуації, за якої під час первинного огляду не було повністю зафіксовано всі суттєві обставини, виявлено нові об'єкти чи сліди або виникла потреба перевірити раніше отримані дані, виникає необхідність проведення додаткового або повторного огляду. Попри те що процесуальне законодавство не згадує про додатковий або повторний огляд, їх проведення є процесуально допустимою слідчою дією. Верховний Суд щодо цього зазначає, що слідчий, з огляду на обставини кримінального провадження, вільний у виборі обсягу та виду слідчих дій, які необхідно провести для досягнення цілей кримінального провадження⁴⁷. Ба більше, за потреби повторний, як і первинний, огляд місця події може бути проведений до внесення відомостей у ЄРДР, бо за своєю суттю є тією самою слідчою дією і може проводитися відповідно до порядку, передбаченого ч. 3 ст. 214 КПК України, як невідкладна слідча дія⁴⁸.

Висновки

Огляд посідає важливе місце в системі засобів збирання доказової інформації в кримінальному провадженні. Його ефективність і процесуальна бездоганність безпосередньо впливають на подальшу доказову діяльність сторін. Судова практика виконує функцію інтерпретації норм кримінального процесуального права, формуючи правозастосовні стандарти щодо проведення огляду та допустимості здобутих у його результаті доказів.

³⁵ Постанова Верховного Суду, 24.07.2019, справа 753/5867/17, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83301906>.

³⁶ Постанова Верховного Суду, 23.03.2021, справа 939/700/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95781090>.

³⁷ Постанова Верховного Суду, 22.05.2024, справа 337/4505/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119367876>.

³⁸ Постанова Верховного Суду, 13.06.2023, справа 572/1861/18, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111647799>.

³⁹ Постанова Верховного Суду, 10.05.2023, справа 761/28958/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110814766>.

⁴⁰ Постанова Верховного Суду, справа 751/8678/21.

⁴¹ Постанова Верховного Суду, 20.08.2024, справа 127/21545/22, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121204770>.

⁴² Постанова Верховного Суду, 03.06.2024, справа 759/5346/20, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119653307>.

⁴³ Постанова Верховного Суду, справа 751/8678/21.

⁴⁴ Постанова Верховного Суду, 01.12.2020, справа 318/292/18, Єдиний реєстр судових рішень, <http://reyestr.court.gov.ua/Review/93438380>.

⁴⁵ Постанова Верховного Суду, 01.11.2023, справа 347/222/21, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726892>.

⁴⁶ Постанова Верховного Суду, справа 127/21545/22.

⁴⁷ Постанова Верховного Суду, 16.10.2024, справа 279/315/22, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122510897>.

⁴⁸ Постанова Верховного Суду, 27.04.2023, справа 671/612/16-к, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110569354>.

З метою забезпечення законності та ефективності цієї слідчої дії необхідне неухильне дотримання вимог кримінального процесуального закону, належне документування ходу та результатів огляду, забезпечення прав його учасників, а також залучення фахівців у разі потреби, зокрема у випадках огляду цифрових носіїв інформації чи проведення технічно складних дій. Попри окремі процесуальні порушення, суди зобов'язані надавати оцінку допустимості доказів із позиції їхньої достовірності, істотності допущених порушень та впливу останніх на права й свободи особи. Отже, огляд як слідча дія потребує балансу між суворим дотриманням формальних процедур і забезпеченням реальних гарантій справедливого судочинства, що на практиці досягається через синергію правозастосовної діяльності слідчого та контрольної ролі суду.

Список використаної літератури

- Конюшенко, Яна. «Процесуальні аспекти проведення огляду як слідчої (розшукової) дії: окремі дискусійні питання». *Право і безпека* 4, № 83 (2021): 229–35. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.25>.
- Arifi, Besim. “Documentation of the Crime Scene.” *European Journal of Interdisciplinary Studies* 1, no. 2 (2015): 32–8. <https://doi.org/10.26417/ejis.v1i2.p32-38>.
- Singh, Harendra Nath. “Crime Scene Investigation.” *International Journal of Science and Research* 10, no. 11 (2021): 640–45. <https://doi.org/10.21275/SR211112005543>.
- United Nations Office on Drugs and Crime. *Crime Scene and Physical Evidence Awareness for Non-Forensic Personnel*. United Nations, 2009.

Bibliography

- Arifi, Besim. “Documentation of the Crime Scene.” *European Journal of Interdisciplinary Studies* 1, no. 2 (2015): 32–8. <https://doi.org/10.26417/ejis.v1i2.p32-38>.
- Koniushenko, Yana. “Procedural Aspects of the Crime Scene Inspection as an Investigative (Search) Activity: Some Issues for Discussion.” *Law and Safety* 83, no. 4 (2021): 229–35. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.25> [in Ukrainian].
- United Nations Office on Drugs and Crime. *Crime Scene and Physical Evidence Awareness for Non-Forensic Personnel*. United Nations, 2009.
- Singh, Harendra Nath. “Crime Scene Investigation.” *International Journal of Science and Research* 10, no. 11 (2021): 640–45. <https://doi.org/10.21275/SR211112005543>.

Yurii Myroshnychenko

Doctor of Law,

Judge of the Mukachevo City District Court in the Transcarpathian Region, Mukachevo, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0002-9114-1495>zaruba264@gmail.com**COURT EVALUATION OF THE RESULTS OF THE INVESTIGATIVE REVIEW:
PRACTICAL ASPECTS****Abstract**

The article reveals current approaches in judicial practice to the evaluation of the results of investigative reviews as one of the key procedural actions in criminal proceedings. The author analyzes procedural problems related to reviews and their reflection in court decisions. Particular attention is paid to the issue of entering a dwelling or other property belonging to a person. The article provides examples from the case law of the Supreme Court that illustrate the criteria for the admissibility of evidence obtained through reviews conducted without an investigating judge's authorization.

The judicial interpretation of the terms "dwelling" and "other person's property" is considered, along with the boundaries of lawful reviews that do not amount to an actual search. The article also addresses problematic aspects of inspecting digital data carriers and actions in the field of cybercrime, where the involvement of IT specialists plays a crucial role. Typical mistakes in drafting review protocols and the criteria courts use to assess their significance are analyzed.

The conclusion emphasizes the importance of reviews in the system of evidence collection in criminal proceedings. The effectiveness and procedural accuracy of this action directly affect the subsequent evidentiary activity of the parties. Judicial practice serves to interpret the norms of criminal procedural law, shaping standards for conducting reviews and assessing the admissibility of the evidence obtained.

To ensure the legality and effectiveness of this investigative action, strict compliance with procedural law, proper documentation of the review process and results, and protection of participants' rights are required, including the involvement of specialists where necessary — especially in reviews involving digital media or technically complex processes. Despite certain procedural violations, courts must assess the admissibility of evidence in terms of its reliability, the significance of any violations, and their impact on the rights and freedoms of individuals.

Therefore, investigative reviews require a balance between strict adherence to procedural formalities and genuine guarantees of a fair trial, achieved in practice through the synergy of investigative actions and judicial control.

Keywords: investigative review, admissibility of evidence, criminal procedure, judicial practice.

Матеріал надійшов 23.06.2025

Схвалено до публікації 10.09.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.145-153

УДК 351.74:342.922

Михайло Сташук

Аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права

факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0000-8376-8549>

mykhailo.stashuk@ukma.edu.ua

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СПРАВАМИ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

У статті досліджено адміністративно-правовий статус Державного управління справами. Особливу увагу звернено на значну кількість функцій Державного управління справами, не пов'язаних із підготовкою протокольних заходів державного рівня чи із сприянням Президентіві України у виконанні його конституційних повноважень. У процесі дослідження закладено основу для оцінювання доцільності існування Державного управління справами. Для дослідження адміністративно-правового статусу зазначеного органу вивчено нормативно-правові підстави його діяльності, здійснено спроби встановити структуру органу та проаналізувати його взаємодію з іншими органами публічної адміністрації. Акцентовано на колізіях між повноваженнями Державного управління справами та іншими органами влади, а також між підприємствами, утвореними Державним управлінням справами, та наявний у зв'язку з такими колізіями ризик неконституційного впливу Президента України на інші органи державної влади. Висловлено пропозицію про потребу переглянути не лише функції цього органу та його матеріально-технічну базу, а й систему допоміжних органів при Президентіві України загалом.

Ключові слова: публічний ресурс, належне врядування, верховенство права, Конституція України, Президент України, допоміжний орган.

Постановка проблеми

Діяльність Президента України та його допоміжних органів становить значний публічний інтерес. Для реалізації Президентом України своїх конституційних повноважень йому потрібен публічний ресурс, насамперед ресурс Державного бюджету України. Для належного управління та розподілу цього ресурсу Президент України потребує певних організаційних структур, які виконуватимуть цю функцію. Відповідно до п. 28 частини першої ст. 106 Конституції України, Президент України створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби¹. Для означення цього типу органів ми послуговуватимемось поняттям «допоміжні органи». Застосування такого поняття не позначиться негативно на розумінні змісту згаданої норми Конституції України, адже, як зазначив при її тлумаченні Конституційний Суд України в пп. 4.2 мотивувальної частини Рішення від 07.04.2004 № 9-рп/2004, завданням допоміжних органів є сприяння Президентіві України в реалізації його конституційних повноважень², що також є однією з форм допомоги. Одним із таких допоміжних органів

¹ Верховна Рада України, *Конституція України*, 28 червня 1996, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

² Конституційний Суд України, Рішення, 7 квітня 2004, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-04>.

є Державне управління справами (далі — ДУС), на яке покладено функції з управління зазначеним вище ресурсом для забезпечення діяльності Президента України. Для належного управління публічним ресурсом, наданим Президенту України для забезпечення його діяльності, ДУС наділене значною кількістю функцій. Поза наслідками такого управління ресурсом та результатами діяльності ДУС загалом, особлива увага фахової наукової спільноти має бути прикута до самої природи цього органу, його фактичних повноважень та їх реалізації, місця цього, здавалося б, допоміжного органу в системі державних органів в Україні. Врешті-решт, задля усталення в Україні належного демократичного врядування вкрай важливим, зокрема в діяльності допоміжних органів, є дотримання принципу верховенства права поряд із принципами ефективного, результативного і належного адміністрування та надійного фінансового й економічного управління.

Метою статті є не лише з'ясувати адміністративно-правовий статус ДУС, але й закласти основу для пошуку відповіді на більш засадниче питання: чи потрібне ДУС у тій формі, в якій воно існує?

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наукову розробку питань, пов'язаних із ДУС, не можна вважати повною. Правовий статус цього органу та його діяльність майже не досліджували. Найбільш комплексно діяльність ДУС проаналізовано у статті Ю. Іщенка «Державне управління справами як суб'єкт перерозподілу публічного ресурсу». Також побіжно у своїх дослідженнях тему ДУС розкривали О. Зозуля, Н. Коваль, М. Пухтинський, Н. Гонтаренко.

Юрій Іщенко в згаданій вище праці зазначає, що діяльність допоміжного органу, який здійснює матеріально-технічне забезпечення діяльності Президента України, слід вважати допоміжною для здійснення Президентом України своїх повноважень³. Крім того, науковець вказує на дуже широке коло державних органів та посадових осіб, яких може забезпечувати ДУС, на широкий перелік видів забезпечення, для яких виділяється публічний ресурс, що спричиняє наявність корупційних ризиків. Зокрема, Ю. Іщенко звертає увагу, що в розрізі суб'єктів забезпечення та видів забезпечення, які надає ДУС, у всіх категоріях суб'єктів забезпечення лікувального та санаторно-курортного обслуговування значно переважає над видами забезпечення, які справді відповідають сприянню Президенту України у виконанні його конституційних повноважень⁴.

Схожої думки щодо діяльності ДУС як допоміжного органу дотримується і Н. Коваль, вказуючи, що ДУС — єдиний орган, який здійснює різні види забезпечення діяльності Президента України, РНБО та інших створених консультативних, дорадчих та допоміжних органів і служб⁵.

Олександр Зозуля вказує на особливий характер цього органу поряд з іншими допоміжними органами Президента України. На його думку, ДУС відрізняється від них організацією на засадах державної служби, наявністю статусу юридичної особи, постійним характером діяльності та комплексною компетенцією цього органу у сфері забезпечення діяльності Президента⁶. На думку цього дослідника, в системі допоміжних органів ДУС можна порівнювати хіба що з Адміністрацією Президента⁷, констатуючи їх партнерський, а не керуючий зв'язок⁸.

Наталія Гонтаренко аналізувала діяльність ДУС як суб'єкта державного управління нерухомим майном. Вона звертає увагу, що значна частина майна та державних підприємств, утворених ДУС, не має жодного стосунку ані до забезпечення виконання державними органами їхніх конституційних повноважень, ані бодай до підготовки протокольних заходів на державному рівні⁹.

Можна простежити, що майже всі дослідження стосувалися статусу ДУС загалом (здебільшого в контексті вивчення допоміжних органів Президента України), лише зрідка занурюючись у специфіку його діяльності та особливі, іноді — конкуруючі, взаємозв'язки з іншими органами публічної

³ Юрій Іщенко, «Державне управління справами як суб'єкт перерозподілу публічного ресурсу», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 181 (2016): 93, <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c98425d3-5dc2-49f7-84dd-e183605de390/content>.

⁴ Там само, 95.

⁵ Наталія Коваль, «Правовий статус координаційних, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб при Президенті України, їх функції та повноваження», *Часопис Київського університету права* 3 (2014): 79.

⁶ Олександр Зозуля, «Роль спеціалізованих допоміжних органів Президента України у забезпеченні діяльності глави держави», *Форум права* 1 (2012): 363–64.

⁷ Нині — з Офісом Президента, у зв'язку з реорганізацією, що відбулася на підставі Указу Президента України «Питання забезпечення діяльності Президента України» № 417/2019 від 20.06.2019.

⁸ Олександр Зозуля, «Адміністрація Президента України у системі допоміжних органів глави держави», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 21 (2013): 143.

⁹ Наталія Гонтаренко, «Система суб'єктів державного управління у сфері використання та розпорядження нерухомим майном», у *Государство и право. Проблематика, наработки, инновации, практика, теория: тезисы доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (29.04.2015 — 30.04.2015 р.)* (Варшава: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015), 7–17.

адміністрації. На наше переконання, ці питання потребують більш ґрунтовного дослідження. Водночас слід оцінити загалом доцільність створення та функціонування допоміжного органу, який наділений саме таким обсягом функцій та суб'єктів, щодо яких здійснюється забезпечення. Можливо, ДУС не має існувати в такій формі та потребує переосмислення не лише його форми, а й призначення загалом?

Виклад основного матеріалу

Історично концепція органу з «управління справами» в подібній до сучасного ДУС формі не є новою. Схожий за функціоналом орган існував у СРСР при Центральному комітеті Комуністичної партії і забезпечував окремих партійних і державних службовців найкращими, наскільки це було можливо, умовами життя. Після розпаду СРСР у деяких незалежних державах (наприклад, Україна, Російська Федерація, Республіка Білорусь, Казахстан, Киргизька Республіка, Азербайджанська Республіка) подібні органи продовжили своє існування у формі управлінь справами при президентах відповідних держав. Важливо, що навіть поверховий погляд на відкриті дані про ресурс, яким наділені управління справами при главах перерахованих вище держав, демонструє перебування цих управлінь у радянській парадигмі, де принцип розподілу влади заперечувався, а подібна ресурсна база слугувала своєрідною винагородою для обраних та найвірніших представників суспільства. Слід констатувати, що в Україні теж не було переосмислено функції та загалом саму природу цього органу. Навіть після низки трансформацій управління справами при Президентові України в першому десятилітті незалежності (ми не будемо окремо їх висвітлювати в цій статті) до сучасного вигляду ДУС досі є органом, який може забезпечувати діяльність не лише Президента України та утворених ним допоміжних органів, що буде продемонстровано далі. Наявність у підпорядкуванні ДУС численних державних підприємств (санаторно-лікувальних закладів, об'єктів харчової промисловості та інших), які мало стосуються забезпечення діяльності Президента України, свідчить радше про подібність цього органу до його відповідників у пострадянських країнах, а не до європейських зразків організації забезпечення глав держав. ДУС було утворене Указом Президента України «Про Державне управління справами» № 278/2000 від 23.02.2000 як єдиний орган з матеріально-технічного та іншого забезпечення діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони України, інших державних органів¹⁰. Зауважимо, що вже згадана конституційна норма щодо створення допоміжних органів Президентом України існувала та була чинною й на той час. Тож компетенція цього органу вже на момент його утворення виходила далеко за межі забезпечення діяльності Президента України.

У своїй діяльності ДУС керується Положенням про Державне управління справами, затвердженим Указом Президента «Про Положення про Державне управління справами»¹¹ (далі — Положення; зі змінами, внесеними у 2007 р.¹², які, ймовірно, з технічних причин не відображені в тексті Положення в базі «Законодавство України» на Офіційному вебпорталі парламенту України). Відповідно до Положення, ДУС є допоміжним органом при Президентові України, який здійснює матеріально-технічне, соціально-побутове та інше забезпечення діяльності Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, Секретаріату Президента України та інших створених Президентом України консультативних, дорадчих та допоміжних органів і служб.

Слід зазначити, що саме такий виклад організаційно-правової форми ДУС як допоміжного органу та відповідні зміни 2007 року з'явилися, найімовірніше, внаслідок намагання оскаржити статус ДУС як спеціального органу¹³. У 2003 р. Конституційний Суд України відкрив конституційне провадження у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо конституційності окремих норм Положення, однак, із внесенням змін до Положення у 2007 р., через п'ять років після відкриття конституційного провадження, Конституційний Суд України ухвалою від 9 січня 2008 р. припинив це провадження¹⁴. Однак, на нашу думку, не можна стверджувати про глибоке переосмислення функцій та форми ДУС.

¹⁰ Президент України, *Про Державне управління справами*, Указ 278/2000, 23 лютого 2000, в редакції на 23.02.2000, ст. 1, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278/2000/ed20000223#Text>.

¹¹ Президент України, *Про Положення про Державне управління справами*, Указ 1180/2002, 17 грудня 2002, зі змінами та доповненнями, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1180/2002#Text>.

¹² Президент України, *Про внесення змін до Положення про Державне управління справами*, Указ 33/2007, 19 лютого 2007, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/128/2007>.

¹³ Президент України, *Про Положення про Державне управління справами*, Указ 1180/2002, 17 грудня 2002, в редакції на 17.12.2002, п. 1 Положення, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1180/2002/ed20021217#Text>.

¹⁴ Конституційний Суд України, *Про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президента України «Про Державне управління справами», «Питання Державного управління справами», «Про Положення про Державне управління справами», Ухвала 1-уп/2008, 9 січня 2008, <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/1-up/2008.doc>.*

ДУС є суб'єктом адміністративного права, оскільки має виражену в Положенні компетенцію, а також утворене Президентом України на підставі відповідного припису Конституції України.

Водночас у матеріалах справи № 9901/377/19 щодо оскарження порядку призначення керівника ДУС, яку розглядав Верховний Суд у 2019 р., у 12 абзаці описової частини рішення зафіксовано, що представники цього органу визначають ДУС як орган з виконання владно-управлінських функцій, юрисдикція якого поширюється на всю територію України¹⁵.

Ми не вважаємо за доцільне визначати ДУС як суб'єкта владних повноважень, адже допоміжний орган за своєю природою не може видавати загальнообов'язкових нормативно-правових актів. При цьому, якщо аналізувати другу частину твердження представників ДУС щодо поширення юрисдикції ДУС на всю територію України (та загальну суть спору), необхідно зауважити, що посада Керівника ДУС відповідно до рішення Комісії з питань вищого корпусу державної служби віднесена до категорії «А»¹⁶. Згідно з п. 1 частини другої ст. 6 Закону України «Про державну службу», до категорії «А» (вищий корпус державної служби) належать, зокрема, керівники та заступники керівників центральних органів виконавчої влади та органів державної влади, юрисдикція яких поширюється на всю територію України¹⁷. Така належність посади Керівника ДУС до категорії «А» видається логічною, враховуючи загальний обсяг публічного ресурсу, який отримує для ведення своєї діяльності ДУС (з огляду на географічну розпорошеність підприємств¹⁸, управління якими здійснює ДУС, та фінансове забезпечення діяльності ДУС, яке буде проаналізовано згодом).

При цьому дія Закону України «Про державну службу», крім ст. 91, не поширюється на Керівника ДУС як на керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, відповідно до п. 2 частини третьої ст. 3 Закону України «Про державну службу»¹⁹.

Згідно зі змінами, внесеними до Положення Указом Президента України «Питання Державного управління справами» у 2008 р., Керівник ДУС має одного першого заступника та чотирьох заступників, яких призначає на посади та звільняє з посад Президент України за поданням Керівника ДУС²⁰. Проте, відповідно до інформації, розміщеної на сайті ДУС у розділі «Структура», до структури ДУС входять його Керівник, два заступники Керівника, 9 управлінь, секретаріат та відділ²¹. Залишається не з'ясованим питання про співвідношення згаданого тут Указу Президента України щодо кількості заступників Керівника ДУС та реального стану речей: можливо, першого заступника Керівника та інших двох заступників Керівника просто не було призначено або ж у Положенні було внесено інші зміни, інформація про які недоступна.

Відшукати оприлюднений нормативно-правовий акт, який би встановлював чинну структуру ДУС (або ж підтвердив оприлюднену на сайті ДУС структуру), не вдалося. Поза тим, для кращого пізнання реального значення і необхідності того чи іншого публічного органу більш важливою є не так форма (його організаційно-правова форма та структура), як його повноваження, функції, а також місце в системі інших органів публічної адміністрації (його особливі взаємозв'язки з іншими органами державної влади, суб'єктами публічного врядування).

Значною мірою цю інформацію можна знайти в Положенні. Пункт 3 Положення (до якого вже згаданим Указом Президента України «Про внесення змін до Положення про Державне управління справами» у 2007 р. було внесено зміни) визначає основне завдання цього органу — здійснювати матеріально-технічне, соціально-побутове та інше забезпечення діяльності Президента України та утворених ним допоміжних органів, а також, за наявності бюджетних асигнувань, здійснювати таке забезпечення діяльності Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України тощо²². У п. 4 Положення перелічено функції ДУС. Важливо зазначити, що текст Положення не містить прямої вказівки на юридичний характер дій, які може вчиняти ДУС відповідно до п. 4 Положення, однак логічно оцінювати їх саме як перелік функцій ДУС. Складно оцінити напевне, чому під час

¹⁵ Верховний Суд, Рішення, 19 серпня 2019, Єдиний реєстр судових рішень, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83836013>.

¹⁶ Комісія з питань вищого корпусу державної служби, *Протокол № 21 засідання Комісії з питань вищого корпусу державної служби від 25, 30 листопада 2016 року*, Київ, 25, 30 листопада 2016, <https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/Komisija%20A/2016/21.pdf>.

¹⁷ Верховна Рада України, *Про державну службу*, Закон України 889-VIII, 10 грудня 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.

¹⁸ Відповідно до інформації, отриманої у відповідь на інформаційний запит, щодо переліку установ та підприємств, управління якими здійснює ДУС.

¹⁹ *Про державну службу*.

²⁰ Президент України, *Питання Державного управління справами*, Указ 719/2008, 19 серпня 2008, п. 2, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719/2008#Text>.

²¹ Державне управління справами, «Структура», 2025, <http://www.dus.gov.ua/struktura>.

²² *Про внесення змін до Положення про Державне управління справами*, Указ Президента України 33/2007, пп. 2 п. 1.

написання зазначеного акта було ухвалено рішення не вказувати, що мова йде саме про функції ДУС. Значно важливіше, на нашу думку, оцінювати доцільність наділення цього органу таким обсягом повноважень і, як наслідок, публічним ресурсом (передусім відповідним державним майном), оскільки без цього неможливо відповісти на питання щодо необхідності існування цього органу в його нинішньому вигляді.

Функції ДУС за характером їх спрямування можна умовно розділити на чотири основні напрями, а саме: організаційне забезпечення (функції, спрямовані безпосередньо на забезпечення організацій роботи Президента України та його допоміжних органів), медичне та санаторно-курортне забезпечення (функції з надання лікарських, санаторно-курортних послуг громадянам і послуг з організації дозвілля та відпочинку дітей), функції щодо управління та розпорядження державним майном, а також функції з внутрішньо організаційного менеджменту ДУС.

Навіть зважаючи на дещо інший підхід до систематизації видів забезпечення діяльності, які надає ДУС, у праці Ю. Іщенка, можна погодитися з його висновком про явну перевагу саме у наданні медичного та санаторно-курортного обслуговування ДУС²³ замість безпосередньо забезпечення діяльності Президента України. Чи доцільно ДУС як допоміжному органу Президента України надавати медичне забезпечення широкому колу осіб (хай навіть через утворені ним державні підприємства)? На нашу думку, це риторичне запитання. Це лише зайвий раз підкреслює різницю між тим, які органи може створювати Президент України, та реальною діяльністю ДУС як такого допоміжного органу.

Можна окреслити й інші проблеми в окремих аспектах організації діяльності ДУС та його взаємодії з іншими суб'єктами:

- невнесення змін до Положення (наприклад, після реорганізації Адміністрації Президента України в Офіс Президента України Президент України не вніс відповідних змін до Положення — тож ДУС немає повноважень фінансувати діяльність Офісу Президента України, хоча фактично здійснює таку діяльність);

- надмірно широке коло суб'єктів, які не мають прямого зв'язку з Президентом України чи утвореними ним допоміжними органами, що можуть користуватися забезпеченням ДУС (Положення часто оперує розширювальними формулюваннями, як, наприклад, у пп. 3 п. 4, пп. 7 п. 4, пп. 9 п. 4, пп. 11 п. 4, що не дає змоги сформулювати вичерпний список фізичних та юридичних осіб, органів державної влади, які можуть користуватися забезпеченням ДУС);

- відсутність постійного зовнішнього контролю за діяльністю ДУС та державних підприємств, установ та організацій, що перебувають у його управлінні (ДУС самостійно створює їх та здійснює повний контроль за їхньою діяльністю).

Слід також звернути увагу на численні колізії між повноваженнями та функціями ДУС та інших органів державної влади, ДУС та інших допоміжних органів Президента України, що спричиняє дублювання таких повноважень, а також на спеціалізацію підприємств та організацій у підпорядкуванні самого ДУС і її дублювання між різними підприємствами.

Наприклад, державне підприємство «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» (утворене та підпорядковане ДУС), відповідно до п. 3.2 його статуту (в редакції 2021 року, чинна), здійснює обслуговування іноземних організацій, дипломатичних представництв та місій в Україні. Проте сфера забезпечення діяльності іноземних представництв значно більше відповідає повноваженням Міністерства закордонних справ України, визначеним у пп. 52, 53, 54, 58 п. 4 Положення про Міністерство закордонних справ України²⁴. Тож логічним є перепідпорядкування такого підприємства Міністерству закордонних справ, оскільки ця діяльність аж ніяк не стосується конституційних повноважень Президента України. Крім того, така діяльність могла б бути винесена на зовнішніх суб'єктів підприємницької діяльності, а роль подібного підприємства полягала б у координації та проведенні відповідних тендерних закупівель. Водночас це ж підприємство здійснює, зокрема, надання послуг з транспортних перевезень та автосервісного обслуговування, будівельно-монтажних робіт²⁵, хоч у структурі ДУС вже є державні підприємства, створені для виконання безпосередньо цих завдань (ДП «Автобаза ДУС» та ДП «Будівельно-монтажне управління ДУС» відповідно).

²³ Іщенко, «Державне управління справами як суб'єкт перерозподілу публічного ресурсу», 92–3.

²⁴ Кабінет Міністрів України, *Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України*, Постанова 281, 30 березня 2016, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#Text>.

²⁵ Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, *Статут ДП «ГДП» у чинній редакції* (державна реєстрація проведена 15 листопада 2021 року), ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв», 2024, https://gdip.com.ua/wp-content/uploads/2024/09/statute_15.11.2021.pdf.

На проблему дублювання повноважень ДУС та інших суб'єктів публічної адміністрації вказують і Ю. Іщенко²⁶, і О. Зозуля²⁷.

Також, з огляду на передбачену Положенням можливість забезпечувати діяльність Ради національної безпеки і оборони України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, слід зазначити, що в їхніх апаратах створено структурні одиниці, що відповідають за матеріально-технічне та фінансове забезпечення їхньої діяльності (керівник Апарату Ради національної безпеки і оборони України²⁸, Управління справами Верховної Ради України²⁹ та господарсько-фінансовий департамент Секретаріату Кабінету Міністрів України³⁰ відповідно).

З огляду на зазначене вище існує серйозний ризик неконституційного впливу Президента на діяльність інших органів державної влади через ДУС шляхом ненадання окремих видів забезпечення, а також суттєвий ризик використання бюджетних коштів не за цільовим призначенням, коли кошти, виділені з державного бюджету на забезпечення діяльності Президента України та його допоміжних органів, буде використано на забезпечення інших органів влади.

Як зазначають екскерівник ДУС С. Березенко³¹ та науковиця Н. Гонтаренко³², більшість послуг, які надає ДУС, можна й треба виводити на аутсорсинг, а частину державних підприємств, установ та організацій, що перебувають в управлінні ДУС та які не сприяють Президенту у здійсненні ним його безпосередніх конституційних повноважень, узагалі слід вивести з підпорядкування ДУС та перепідпорядкувати або приватизувати.

До слова, відповідно до розподілу видатків Державного бюджету на 2025 рік (додаток 3 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік»), лише за загальним фондом фінансування передбачене фінансування ДУС на суму 2 896 95,9 тис. грн (за Кодом програмної класифікації видатків та кредитування державного бюджету 0300000. Державне управління справами), що, наприклад, більш ніж у 11 разів перевищує аналогічні показники на фінансування апарату Тернопільської обласної державної адміністрації, яке становить 260 523,9 тис. грн (за Кодом програмної класифікації видатків та кредитування державного бюджету 7890000. Тернопільська обласна державна адміністрація)³³. На наше переконання, наділення допоміжного органу при Президенті України такою кількістю публічного ресурсу (коштів з державного бюджету), в поєднанні з невідповідністю його діяльності меті створення свідчить про те, що після здобуття Україною незалежності не було належно переосмислено роль подібних структур у відкритому демократичному суспільстві. Особливо гостро в умовах боротьби за територіальну цілісність та свободу нашої держави має стояти питання щодо ощадного та раціонального використання ресурсу держави. Основним пріоритетом, на нашу думку, має бути підтримка та забезпечення діяльності сил оборони України, а не підтримання застарілої системи забезпечення діяльності Президента України.

Загалом, аналізуючи питання функцій та доцільності збереження ДУС у нинішній формі, особливо важливим є погляд на цю проблему крізь призму принципу верховенства права, який, зокрема, передбачає належне врядування. Одними з основних елементів принципу верховенства права є запобігання зловживанню повноваженнями та законність, що означає насамперед дотримання Конституції. Однією з основних форм зловживання повноваженнями є наділення органу публічної влади дискреційними повноваженнями (можливість ухвалення рішення державними органами на власний розсуд у межах закону)³⁴. У нашому контексті дискреційним повноваженням можна вважати наділення Президента України можливістю створювати на власний розсуд, у межах конституційної норми та спроможностей державного бюджету, допоміжні органи, при цьому, як було продемонстровано, навіть наділяючи такі органи колізійними повноваженнями.

²⁶ Іщенко, «Державне управління справами як суб'єкт перерозподілу публічного ресурсу», 94.

²⁷ Зозуля, «Роль спеціалізованих допоміжних органів Президента України у забезпеченні діяльності глави держави», 364.

²⁸ Президент України, *Питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України*, Указ 1446/2005, 14 жовтня 2005, п. 10-1, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1446/2005#Text>.

²⁹ Голова Верховної Ради України, *Про затвердження Положення про Апарат Верховної Ради України*, Розпорядження 769, 25 серпня 2011, п. 10, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769/11-рр>.

³⁰ Кабінет Міністрів України, *Про затвердження Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України*, Постанова 850, 12 серпня 2009, п. 18, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2009-%D0%BF#Text>.

³¹ Сергій Березенко, «Державне управління справами: як побороти дракона», *Українська правда*, 19 вересня 2014, <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/09/19/7038072/>.

³² Гонтаренко, «Система суб'єктів державного управління у сфері використання та розпорядження нерухомим майном», 12.

³³ Верховна Рада України, *Про Державний бюджет України на 2025 рік*, Закон України 4059-IX, 19 листопада 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text>.

³⁴ Микола Козюбра, ред., *Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України = Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine* (Київ: Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія», 2021), 115.

Особливо слід звернути увагу на такий елемент запобігання зловживанню повноваженнями, як законодавчі механізми обмеження дискреційних повноважень. Як визначають автори «Мірила верховенства права (правовладдя) національного рівня», одним із своєрідних індикаторів таких законодавчих механізмів є наявність системи повної відкритості інформації, що стосується здійснення повноважень Президентом України³⁵. Тут доречно наголосити, що навіть неодноразово згадане Положення, як і ще низка документів, що стосувалися забезпечення діяльності Президента України, а також структури ДУС, різних питань щодо розпорядження державним майном, переданим Президентові України на забезпечення його діяльності, до 2009 р. мали позначку «Опублікуванню не підлягає»³⁶ або залишаються недоступними для суспільства до сьогодні³⁷. Зняття цієї позначки, безумовно, є дуже вдалою практикою, однак складно говорити про систематичну відкритість у питаннях формування та діяльності допоміжних органів при Президентові України.

Поза тим, норми Конституції України, які є нормами прямої дії, за належного та правильного підходу до їх реалізації можуть забезпечити втілення в життя принципу верховенства права загалом і законності як його елемента³⁸. Звісно, лише на основі досліджених тут аспектів складно відповісти на питання про доцільність існування ДУС у його нинішній формі, проте очевидним, на нашу думку, є факт неналежного підходу до реалізації Президентом України свого повноваження на створення допоміжних органів. Сприятливим сценарієм розв'язання комплексу проблем, пов'язаних із діяльністю ДУС, є докорінний перегляд не лише матеріально-технічного забезпечення діяльності Президента України та майна, переданого ДУС, а й перегляд структури допоміжних органів при Президентові України з потенційною ліквідацією або ж глибокою реорганізацією (та неминучим переосмисленням функцій) ДУС.

Висновки

Проведене дослідження продемонструвало, що однозначно оцінити доцільність роботи ДУС у наявній формі неможливо з огляду на різноманіття його функцій та суперечності між конституційними підставами створення ДУС, повноваженнями ДУС, закріпленими в Положенні, та фактичною діяльністю цього органу. Ця ж обставина і дає підстави піддавати сумніву адміністративно-правовий статус цього державного органу як допоміжного.

Під час реалізації своїх завдань ДУС виходить за межі забезпечення діяльності Президента України та його апарату, надаючи різні види забезпечення іншим суб'єктам, щодо яких ДУС здійснює обслуговування, серед яких, зокрема, можуть бути як інші органи державної влади, так і інші фізичні та юридичні особи. Це ніяк не пов'язано з основним завданням ДУС як допоміжного органу при Президентові — сприяти у виконанні його конституційних повноважень.

Виходом із цього становища може бути перерозподіл державного майна, управління яким здійснює ДУС, між іншими державними органами, врегулювання діяльності допоміжних та дорадчих органів при Президентові України та потенційна реорганізація ДУС з позбавленням цього органу підстав здійснювати діяльність, що не стосується забезпечення діяльності Президента України.

Також потрібно приділити увагу дослідженню організації забезпечення глав іноземних держав та діяльності допоміжних структур при інших вищих органах державної влади в Україні. Можна стверджувати, що Україна досі не переосмислила повною мірою підходи до забезпечення діяльності Президента України після розпаду СРСР: управління справами відведено роль своєрідного гаманця та ресурсної бази для керівництва держави, зберігши великі, з огляду на сучасні реалії та впровадження принципів належного врядування, ризики неправомірного впливу на інші гілки влади та корупційні ризики.

³⁵ Козюбра, ред., *Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України*, 120.

³⁶ Президент України, *Про зняття позначки «Опублікуванню не підлягає» з деяких актів Президента України*, Указ 963/2009, 24 листопада 2009, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963/2009#Text>.

³⁷ Наприклад, недоступний для ознайомлення Указ Президента України «Про реорганізацію Адміністрації Президента України» № 406/94, яким було скасовано дію раніше виданого Указу Президента «Про реорганізацію управління фінансово-господарською діяльністю Адміністрації Президента України і апарату Кабінету Міністрів України» № 411/93, п. 4 якого визначив Адміністрацію Президента правонаступницею ліквідованого Управління справами Президента України.

³⁸ Козюбра, ред., *Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України*, 31.

Список використаної літератури

- Березенко, Сергій. «Державне управління справами: як побороти дракона». *Українська правда*, 19 вересня 2014. <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/09/19/7038072/>.
- Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв. *Статут ДП «ГДІП» у чинній редакції (державна реєстрація проведена 15 листопада 2021 року)*. ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв», 2024. https://gdip.com.ua/wp-content/uploads/2024/09/statute_15.11.2021.pdf.
- Гонтаренко, Наталія. «Система суб'єктів державного управління у сфері використання та розпорядження нерухомим майном». У *Государство и право. Проблематика, наработки, инновации, практика, теория: тезы доп. Міжн. наук.-практ. конф. (29.04.2015 — 30.04.2015 р.)*, 7–17. Варшава: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015.
- Державне управління справами. «Структура». Державне управління справами, 2025. <http://www.dus.gov.ua/struktura>.
- Зозуля, Олександр. «Роль спеціалізованих допоміжних органів Президента України у забезпеченні діяльності глави держави». *Форум права* 1 (2012): 358–70.
- Зозуля, Олександр. «Адміністрація Президента України у системі допоміжних органів глави держави». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 21 (2013): 141–4. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/651eaa1e-2cde-47f3-89f2-12a9f9f0ed29/content>.
- Іщенко, Юрій. «Державне управління справами як суб'єкт перерозподілу публічного ресурсу». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 181 (2016): 91–6. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c98425d3-5dc2-49f7-84dd-e183605de390/content>.
- Коваль, Наталія. «Правовий статус координаційних, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб при Президентові України, їх функції та повноваження». *Часопис Київського університету права* 3 (2014): 76–80.
- Козюбра, Микола, ред. *Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України = Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine*. Київ: Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія», 2021.

Bibliography

- Berezenko, Serhii. “Derzhavne upravlinnia spravamy: yak poboroty drakona.” *Ukrainska Pravda*, September 19, 2014. <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/09/19/7038072/> [in Ukrainian].
- Derzhavne upravlinnia spravamy. “Struktura”. Derzhavne upravlinnia spravamy [The State Management of Affairs], 2025. <http://www.dus.gov.ua/struktura> [in Ukrainian].
- Directorate-General for Rendering Services to Diplomatic Missions. *Statut DP “HDIP” u chynnii redaktsii (derzhavna reiestratsiia provedena 15 lystopada 2021 roku)*. Directorate-General for Rendering Services to Diplomatic Missions, 2024. https://gdip.com.ua/wp-content/uploads/2024/09/statute_15.11.2021.pdf [in Ukrainian].
- Hontarenko, Nataliia. “Systema subiektiv derzhavnoho upravlinnia u sferi vykorystannia ta rozporiadzhennia nerukhomym mainom.” In *Gosudarstvo i pravo. Problematika, narabotki, innovatsii, praktika, teoriia. Tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (29.04.2015 — 30.04.2015)*. Warsaw: Sp. Z o.o. “Diamond trading tour”, 2015 [in Ukrainian].
- Ishchenko, Yurii. “The State Management of Affairs as the Subject of Redistribution of Public Resources.” *NaUKMA Research Paper. Law* 181 (2016): 91–6. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c98425d3-5dc2-49f7-84dd-e183605de390/content> [in Ukrainian].
- Koval, Nataliia. “The Legal Status of Coordination, Consultative, Advisory and Other Support Agencies and Services of the President of Ukraine, Their Functions and Powers.” *Journal of the Kyiv University of Law* 3 (2014): 76–80 [in Ukrainian].
- Koziubra, Mykola, ed. *Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine*. Kyiv: Centre for Research on the Rule of Law and its Implementation in Ukraine of the National University of Kyiv-Mohyla Academy, 2021 [in Ukrainian].
- Zozulia, Oleksandr. “The Role of Specialized Subsidiary Bodies of the President of Ukraine in Providing Activities Head of State.” *Law Forum* 1 (2012): 358–70 [in Ukrainian].
- Zozulia, Oleksandr. “Administration of the President of Ukraine in the System of Auxiliary Bodies of the Head of State.” *Uzhhorod National University Herald. Series: Law* 21 (2013): 141–4. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/651eaa1e-2cde-47f3-89f2-12a9f9f0ed29/content> [in Ukrainian].

Mykhailo Stashuk

Postgraduate student,

Department of General Theory of Law and Public Law, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0000-8376-8549>

mykhailo.stashuk@ukma.edu.ua

FUNCTIONS OF THE STATE MANAGEMENT OF AFFAIRS AND ITS ROLE IN ENSURING THE FUNCTIONING OF THE PRESIDENT OF UKRAINE

Abstract

The article examines the administrative and legal status of the State Management of Affairs. In particular, an analysis is conducted of the compliance of the powers and actual activities of this body with the regulatory and legal basis for its creation, namely, the prescription of paragraph 28 of part one of Article 106 of the Constitution of Ukraine, according to which the President of Ukraine has the authority to establish — within the limits of the funds provided for in the State Budget of Ukraine — consultative, advisory and other auxiliary bodies and services for the exercise of his powers. Special attention is paid to a significant number of functions of the State Management of Affairs that are not related to the preparation of protocol events at the state level or facilitating the exercise of the constitutional powers of the President of Ukraine. It has been established that the overwhelming part of the functions of the State Management of Affairs involves providing sanatorium-resort and medical support to a wide range of people through established state enterprises (sanatoriums, hospitals, children's camps and preschool educational institutions). The study also lays the foundation for assessing the feasibility of the existence of the State Management of Affairs in its current form. To study the administrative and legal status of the specified body, the regulatory and legal principles of its activities were studied, and an attempt was also made to establish the structure of the body and to analyze its interaction with other bodies of public administration were made. Attention is paid to the conflicts between the powers of the State Management of Affairs and other executive bodies, as well as between enterprises formed by the State Management of Affairs. A proposal is made to review not only the functions of the specified body and its material and technical base, but also the system of auxiliary bodies under the President of Ukraine in general.

Keywords: public resource, good governance, Rule of Law, Constitution of Ukraine, President of Ukraine, auxiliary body.

Матеріал надійшов 20.05.2025

Схвалено до публікації 25.11.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.154-166

УДК 347.78

Олександр Ткач

Аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України, Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0004-7586-1304>

tkach.consult@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ АВТОРІВ АНІМАЦІЙНОГО АУДІОВІЗУАЛЬНОГО ТВОРУ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА

У статті проаналізовано концепції права автора та майнового авторського права як підходів до визнання авторства на аудіовізуальний твір. Подано комплексну характеристику складу авторів анімаційного аудіовізуального твору з урахуванням особливостей створення такого виду твору, положень чинного законодавства та сучасної теорії авторського права. З урахуванням специфіки створення анімаційного аудіовізуального твору окреслено творчий внесок осіб, які визнаються його авторами, та інших учасників створення. Проведено розмежування між авторами анімаційного аудіовізуального твору та іншими учасниками, твори яких включено до анімаційного аудіовізуального твору. Зроблено висновок, що анімаційний аудіовізуальний твір є твором, створеним у спів-авторстві, ознаками чого є єдиний творчий задум і суттєвість творчого внеску. Запропоновано виокремлення двох рівнів у структурі авторства на анімаційний аудіовізуальний твір, а саме: співавторів та авторів об'єктів-елементів, включених до анімаційного аудіовізуального твору.

Ключові слова: авторське право, аудіовізуальний твір, анімація.

Постановка проблеми

Законом України «Про авторське право і суміжні права» закріплено вичерпний перелік осіб, що визнаються авторами аудіовізуального твору (ч. 1 ст. 16 Закону)¹. Водночас передбачено, що одна фізична особа може здійснювати декілька видів відповідної творчої діяльності автора аудіовізуального твору. У п. 2 ч. 2 ст. 16 Закону чітко відокремлено авторів аудіовізуального твору від суб'єктів майнових прав на інші твори, які з дозволу таких суб'єктів перероблено та/або включено до складу аудіовізуального твору. До аудіовізуальних творів, зокрема, належать програми. Дефініція поняття «програма», подана в Законі України «Про медіа», охоплює й фільми². Ч. 1 ст. 11 Закону України «Про кінематографію» визначено перелік учасників створення фільму, якими є автори, виконавці фільму та виробники³. Отже, законодавство містить низку понять, що позначають осіб, які роблять внесок у створення (виробництво) аудіовізуального твору, а саме: учасник фільму, автор аудіовізуального твору, автор іншого твору, включеного до аудіовізуального твору, виконавець фільму, виробник. Множинність термінології зумовлює потребу в розмежуванні авторів, виконавців та виробників, визначенні суті їхнього творчого внеску або ж встановленні технічного характеру участі.

¹ Верховна Рада України, *Про авторське право і суміжні права*, Закон України 2811-IX, ухвалено 1 грудня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.

² Верховна Рада України, *Про медіа*, Закон України 2849-IX, ухвалено 13 грудня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

³ Верховна Рада України, *Про кінематографію*, Закон України 9/98-ВР, ухвалено 13 січня 1998, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр#Text>.

Склад та особливості творчих функцій творців анімаційного аудіовізуального твору зумовлені колективною природою його створення та техніко-мистецькою складністю виробничого процесу. Теоретична проблема визначення авторства на анімаційний аудіовізуальний твір, крім специфічних особливостей такого об'єкта, ускладнена різними підходами, що загалом сформувалися у світі в контексті визнання авторства на аудіовізуальний твір. Визнання авторства за конкретними особами має як правове (забезпечення майнових і немайнових прав авторів), так і економічне (забезпечення розподілу та виплати справедливої авторської винагороди) значення. Отже, існує потреба в окресленні творчого та технічного внеску учасників створення (виробництва) анімаційного аудіовізуального твору у формування цілісного творчого результату для визначення його авторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика авторства на анімаційні аудіовізуальні твори на сьогодні є малодослідженою в Україні. Загальні питання авторства на аудіовізуальні твори досліджували українські вчені: С. Бурлаков, А. Зайцева, О. Лубчук, Л. Тарасенко, В. Троцька, Н. Федорова, А. Штефан та ін. У зарубіжній науковій літературі увагу авторству в аудіовізуальній сфері приділяли П. Каміна, Дж. Гінзбург, Ф. Доєрті, Д. Сімон, С. Хеллер, А. Літтоз-Моннет, Р. Афт, С. Селлорс та ін. Зазначені дослідники вивчали питання авторства на аудіовізуальний твір з позиції ігрового кіно, тоді як згадки про анімацію є побіжними або взагалі немає. Отже, авторство на анімаційні аудіовізуальні твори залишається малодослідженим і на міжнародному рівні.

Мета дослідження полягає у встановленні складу авторів анімаційного аудіовізуального твору з урахуванням специфіки такого виду твору.

Виклад основного матеріалу

У низці досліджень^{4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12} наголошено, що найскладнішим і найбільш спірним питанням як у національних, так і в міжнародних правових системах є встановлення авторства аудіовізуальних творів. П. Каміна, досліджуючи кінематографічний твір як вид аудіовізуального твору, зазначав, що складність значною мірою виникає через спільний характер виробництва, яке передбачає участь безлічі як творчих, так і технічних учасників, чий внесок відрізняється за юридичною класифікацією, авторською захищеністю та ступенем незалежності. Цей внесок може охоплювати широкий спектр об'єктів, що охороняються авторським правом (літературні, художні, драматичні та музичні твори), або елементи, що не охороняються авторським правом, як-от монтаж або мізансцена. Деякі компоненти можуть існувати незалежно від фільму, тоді як інші — спеціально створені та інтегровані на різних етапах виробництва. Така фрагментація авторства ускладнює ідентифікацію законних творців і структурування прав на використання¹³.

Дж. Гінзбург звертає увагу на надмірну кількість учасників виробництва аудіовізуального твору (фільму), що, безумовно, є авторами (наприклад, режисери та сценаристи), але через численність цих творців управління правами на фільм є громіздким¹⁴. В. Троцька вважає брак єдності у визначенні авторів аудіовізуального твору прогалиною як у міжнародному праві, так і в законодавстві держав ЄС, що породжує дискусії стосовно визначення авторства на такий вид твору та ускладнює практичну реалізацію прав авторів на справедливую винагороду¹⁵.

⁴ Pascal Kamina, *Film Copyright in the European Union* (Cambridge University Press, 2002).

⁵ Jane C. Ginsburg, "The Concept of Authorship in Comparative Copyright Law," *SSRN Electronic Journal*, 2003, <https://doi.org/10.2139/ssrn.368481>.

⁶ F. Jay Dougherty, "Not a Spike Lee Joint? Issues in the Authorship of Motion Pictures under U.S. Copyright Law," *UCLA Law Review* 49 (2001): 225–334.

⁷ Sabine Heller, "Below-the-line creativity and authorship in animation: the reality of animation production," *Revue française des sciences de l'information et de la communication* 18 (December 1, 2019), <https://doi.org/10.4000/rfsic.8071>.

⁸ Daniela Simone, "Film," in *Copyright and Collective Authorship: Locating the Authors of Collaborative Work* (Cambridge University Press, 2019), 159–200, <https://doi.org/10.1017/9781108186070.006>.

⁹ Олена Лубчук, «Охорона прав інтелектуальної власності на кінематографічний твір» (дис. д-ра філософії в галузі права, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022).

¹⁰ Сергій Бурлаков, «Кінематографічний твір як об'єкт права інтелектуальної власності» (дис. д-ра філософії права, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008).

¹¹ Надія Федорова, «Склад авторів реклами як аудіовізуального твору», *Теорія і практика інтелектуальної власності* 4–5 (2023): 20–27, <https://doi.org/10.33731/4-52023.289637>.

¹² Валентина Троцька, «Право на винагороду авторів аудіовізуального твору відповідно до законодавства ЄС та України», *Теорія і практика інтелектуальної власності* 3 (2023): 24–32, <https://doi.org/10.33731/32023.282167>.

¹³ Kamina, *Film Copyright in the European Union*, 130.

¹⁴ Ginsburg, "The Concept of Authorship in Comparative Copyright Law," 9.

¹⁵ Троцька, «Право на винагороду авторів аудіовізуального твору відповідно до законодавства ЄС та України», 25.

Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів 1886 року (далі — Бернська конвенція) не надає ні визначення поняття «автор», ні переліку авторів аудіовізуальних (кінематографічних) творів. Згідно з п. (2) (а) ст. 14bis Бернської конвенції (у редакції Стокгольмського акта від 1967 року), визначення осіб, що мають авторське право на кінематографічний твір, зберігається за законодавством країни, в якій запитується охорона¹⁶. Статтею передбачено, що у разі, коли національне законодавство визнає кількох співтворців (наприклад, режисера, сценариста, композитора), то ці автори не можуть за загальним правилом заперечувати проти відтворення, показу чи іншого використання фільму, якщо вони зобов'язались зробити внесок у створення фільму. Тобто презюмується правомірність використання фільму без отримання подальшої згоди всіх залучених авторів. У літературі таку презумпцію називають «презумпцією легітимності»¹⁷. Однак положення п. (2) (b) ст. 14bis Бернської конвенції, спрямовані на спрощення управління правами на фільм, повністю перекреслюються п. (3) зазначеної статті, який встановлює, що у разі, якщо в національному законодавстві не визначено інше, правила п. (2) (b) не застосовуються до авторів сценаріїв, діалогів і музичних творів, створених для постановки кінематографічного твору, або до його режисера-постановника. Отже, країнам-членам Бернського союзу у визначенні авторів аудіовізуального твору надано широку дискрецію, що зумовлює необхідність у дослідженні національного законодавства держав, де запитується охорона або захист такого твору.

У сучасній теорії авторського права^{18, 19, 20} виділяють дві концепції визнання авторства на аудіовізуальний твір: права автора і майнового авторського права.

Концепція права автора (фр. *droit d'auteur*) притаманна країнам романо-германської правової сім'ї. В її основу закладено невідчужуваність особистих немайнових прав автора та договірне врегулювання передання майнових прав. Законодавство, що ґрунтується на цій концепції, передбачає, що, якщо інше не визначено договором з продюсером, майнові права інтелектуальної власності переходять до продюсера.

Концепція майнового авторського права (англ. *copyright, right to copy*) притаманна країнам англо-американської правової сім'ї. В її основу закладено доктрину «твору, створеного за наймом» (англ. *work made for hire / work-for-hire*). Згідно з цією концепцією автором визнають особу (як фізичну, так і юридичну), яка організовує створення (виробництво) аудіовізуального твору (продюсер, виробник) та автоматично набуває права на такий твір, а немайнові права безпосереднього автора не мають ключового значення та не зберігаються за ним. У більш ранніх дослідженнях, наприклад, у дисертації С. Бурлакова щодо кінематографічного твору як об'єкта права інтелектуальної власності, пропонувалось виділити три підходи до встановлення авторства на аудіовізуальний твір. Згідно із запропонованими підходами, окреслену вище концепцію права автора, розділяли на два підходи набуття продюсером або виробником майнових прав автора: за договором або за законом²¹. На нашу думку, потреби в такому поділі немає через «презумпцію легітимності», тому в подальшому аналізі не братимемо до уваги цих підходів, а базуватимемось на концепціях права автора та майнового авторського права.

З огляду на належність до романо-германської правової сім'ї концепція права автора притаманна країнам-членам ЄС, Україні, Японії, Китаю, Південній Кореї, Таїланду, а також країнам зі змішаною правовою системою, де в цивільному законодавстві превалює вплив континентальних норм, наприклад, Філіппінам. Ст. 2 (1) Директиви Європейського Парламенту та Ради 2006/116/ЄС від 12 грудня 2006 р. про строк дії авторського права та деяких суміжних прав (кодифікована версія)²² встановлено обов'язкове визнання автором кінематографічного або аудіовізуального твору головного режисера зі збереженням права визначати інших авторів за країнами Союзу. В. Троцька, аналізуючи зазначені положення, звертає увагу, що «така вимога переважно виконується країнами-членами ЄС, проте визначення авторів між країнами різняться»²³. Зокрема, в законодавстві про авторське право одних країн-членів надано вичерпний перелік авторів аудіовізуального твору, тоді як в інших — перелік

¹⁶ Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Texts), https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_berne_birpi.

¹⁷ Dougherty, "Not a Spike Lee Joint? Issues in the Authorship of Motion Pictures under U.S. Copyright Law," 315–6.

¹⁸ Annabelle Littoz-Monnet, "Copyright in the EU: Droit d'auteur or Right to Copy?," *Journal of European Public Policy* 13, no. 3 (2006): XXXX, <https://doi.org/10.1080/13501760600560516>.

¹⁹ Simone, "Film," 164.

²⁰ Федорова, «Склад авторів реклами як аудіовізуального твору», 21.

²¹ Бурлаков, «Кінематографічний твір як об'єкт права інтелектуальної власності», 61–2.

²² European Parliament and of the Council, *Directive 2006/116/EC On the term of protection of copyright and certain related rights (codified version)*, 12 December 2006, <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/116/oj/eng>.

²³ Троцька, «Право на винагороду авторів аудіовізуального твору відповідно до законодавства ЄС та України», 25.

відкритий. Наприклад, згідно зі ст. 44 Закону про охорону авторських і суміжних прав Італії спів-авторами кінематографічного твору є автор сюжету, автор сценарію, композитор та режисер²⁴. Згідно зі ст. L113-7 Кодексу інтелектуальної власності Франції, якщо не доведено протилежне, співавторами аудіовізуального твору, створеного у співпраці, вважаються: автор сценарію; автор адаптації; автор діалогів; автор музичних композицій з текстами або без текстів, спеціально створених для твору; режисер. Якщо аудіовізуальний твір створено на основі вже наявного твору або сценарію, які ще захищені авторським правом, авторів оригінального твору прирівнюють до авторів нового твору²⁵. Вичерпний перелік авторів аудіовізуального твору надано і в Законі про авторське право і суміжні права Болгарії. Зокрема, в ст. 62(1) авторське право на фільми та інші аудіовізуальні твори належить режисерові, сценаристу та оператору, до того ж за законом Болгарії художника-постановника визнають автором лише щодо мультфільмів²⁶. Співавторами аудіовізуального твору згідно з ч. 1 ст. 69 Закону про авторське право і суміжні права Польщі є особи, які зробили творчий внесок у його створення, зокрема: режисер-постановник, оператор-постановник, автор адаптації літературного твору, автор музичних творів або музично-літературних творів, створених для аудіовізуального твору, та автор сценарію²⁷. Аналогічний підхід вичерпності переліку авторів застосовано і в законодавстві України, яка хоч і не набула ще членства в ЄС, проте активно імплементує *acquis communautaire* у своє законодавство. У ч. 1 ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» наведено вичерпний перелік авторів аудіовізуального твору, якими визначено режисера-постановника, автора (авторів) сценарію та/або текстів діалогів, автора спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього, художника-постановника, оператора-постановника²⁸.

Натомість згідно з розділом 89(1) Закону Німеччини «Про авторське право і суміжні права» авторське право виникає в будь-якої особи, яка бере участь у виробництві фільму; згідно з розділом 95 ці правила застосовуються й до інших аудіовізуальних творів, що не є фільмом. При цьому в розділі 65(2) зазначеного закону визначено порядок розрахунку строку охорони авторського права на кінематографічні твори та твори, створені у спосіб, подібний до кінематографічних творів, із зазначенням, що строк спливає через 70 років після смерті однієї з таких осіб: головний кінорежисер, автор сценарію, автор діалогів, композитор музики, спеціально написаної для використання у відповідному кінематографічному творі²⁹. Можна припустити, що авторами вважаються особи з поданого переліку, але невичерпний перелік, поданий у розділі 89(1), і використання в розділі 65(2) слова «особи» (нім. *Personen*), а не «автори» свідчить про те, що авторами фільму можуть визнавати й інших осіб. У ст. 45a(1) Закону Нідерландів «Про авторське право і суміжні права» встановлено, що фізичні особи, які зробили творчий внесок у створення кінематографічного твору, вважаються авторами зазначеного твору³⁰.

Концепція майнового авторського права у визначенні авторства аудіовізуального твору притаманна законодавству Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, США, а також країн, які мають вплив англо-американської системи права у своїх національних правових системах, зокрема Індія, Сінгапур, Малайзія. Згідно із законодавством США авторство на фільм належить особі, яка замовляє або організовує його створення з огляду на норму про твір, створений за наймом (англ. *work made for hire*). Згідно з параграфом 101 Закону про авторське право США, твором, створеним за наймом, серед іншого є твір, спеціально замовлений або виконаний на замовлення для використання як частина кінофільму або іншого аудіовізуального твору. Відповідно до параграфа 201(b), автором такого твору вважається роботодавець або особа, для якої твір було підготовлено, яка володіє всіма правами, що становлять авторське право, якщо сторони прямо не домовилися про інше в письмовому документі, підписаному ними³¹. П. 2(d)(v) Закону про авторське право Індії від 1957 року встановлено, що автором кінематографічного твору є продюсер. При цьому згідно

²⁴ Italy, *On the Protection of Copyright and Neighboring Rights*, Law 633, April 22, 1941, art. 44, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/21564>.

²⁵ France, *Code de la propriété intellectuelle*, Dernière modification le 13 mars 2025, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069414/.

²⁶ Bulgaria, *On Copyright and Neighboring Rights*, Law 56/1993, as amended up to March 25, 2011, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/10463>.

²⁷ Poland, *On Copyright and Related Rights*, Act 83, 4 February 1994, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/22307>.

²⁸ Верховна Рада України, *Про авторське право і суміжні права*.

²⁹ Germany, *Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz)*, Ausfertigungsdatum, September 09, 1965, <https://www.gesetze-im-internet.de/urhg/BJNR012730965.html>.

³⁰ The Netherlands, *Copyright Act*, 23 September 1912, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/17868>.

³¹ The United States of America, *Copyright Law of the United States and Related Laws Contained in Title 17 of the United States Code*, <https://www.copyright.gov/title17/title17.pdf>.

з п. 2(f) до кінематографічних належать будь-які твори, створені в результаті процесів, аналогічних кінематографії³². Згідно з нормою розділу 9 (2) (ab) Закону Сполученого Королівства про авторське право, промислові зразки та патенти 1988 року (зі змінами), автором фільму є продюсер та головний режисер³³. Слід зазначити, що надання авторства не тільки продюсеру, а й головному режисеру у Сполученому Королівстві як країні, що належить до країн з концепцією майнового авторського права, пов'язане з гармонізацією законодавства з директивами ЄС, зокрема Директивою Ради 93/98/ЄС від 29 жовтня 1993 р. про гармонізацію строку захисту авторського права та деяких суміжних прав³⁴, поки Сполучене Королівство було державою-членом ЄС. Проте зарахування режисера до авторів також свідчить про наголошення на його не лише творчій, а й організаторській ролі.

Отже, з аналізу концепцій права автора та майнового авторського права можемо вивести дихотомію в розумінні аудіовізуального твору як об'єкта, авторські права на який належать замовнику (продюсеру, виробнику), та як авторського творіння безпосередніх творців. Оскільки законодавству України притаманна концепція права автора, пропонуємо визначити авторів анімаційного аудіовізуального твору крізь призму цього підходу.

До визнання кінематографічного твору об'єктом, що підлягає самостійній авторсько-правовій охороні, та появи теорій авторства на аудіовізуальний твір, що мало піднесення у 1950-х роках, особами, з якими асоціювали фільми, були винахідники пристроїв, що «оживляли» статичні зображення (наприклад, Томас Едісон, брати Люм'єр), пізніше — керівники корпорацій у кіноіндустрії (наприклад, Волт Дісней, Луїс Барт Маєр), згодом — режисери та продюсери.

Слід погодитися з висновком С. Бурлакова, що «індивідуальне авторство на фільм майже неможливе в силу відмінності такого твору від традиційних об'єктів авторського права»³⁵. Слушним також є твердження Д. Сімон про те, що «інклюзивний підхід до визначення авторства фільму найбільше відповідає тому, як процес створення фільму зараз загалом розуміють учасники кіноіндустрії, кінознавці та широка громадськість»³⁶. Подані висновки застосовні і для анімаційного аудіовізуального твору, оскільки правова природа фільму й аудіовізуального твору як рухомого зображення однакова. Отже, є потреба у виокремленні авторського внеску всіх його творців.

Режисер посідає провідне місце в процесі створення аудіовізуального твору, оскільки саме він забезпечує єдність художнього бачення, координує діяльність творчої та технічної групи, а також ухвалює ключові рішення щодо драматургії та візуальної стилістики. Ф. Доєрті наголошує, що для того, щоб кінематографічний твір набув художньо цілісної форми, потрібно, щоб весь робочий процес був під контролем однієї людини. Окрім співпраці та контролю над різними елементами, режисер є людиною з баченням усієї роботи, яка ефективно відбирає, координує та упорядковує всі елементи в єдине ціле, оскільки частини, хоч би якими цікавими вони були окремо, повинні бути пов'язані за змістом³⁷.

Проте роль режисера не обмежується лише творчістю. У сучасному аудіовізуальному виробництві іміджева та фестивальна репутація режисера може стати фундаментом ефективної комерціалізації аудіовізуального твору³⁸.

У виробництві анімації творча роль режисера полягає у визначенні стилю анімації, формулюванні головних візуальних і драматургічних рішень, побудові ритму, темпу та візуальної драматургії, що мають об'єктивне вираження в режисерському сценарії. Розроблення режисерського сценарію полягає у створенні екранної інтерпретації літературного сценарію, вибудові виробничо-творчих рішень та визначенні техніко-економічних показників виробництва³⁹. У разі спільної роботи автора сценарію і режисера в процесі створення режисерського сценарію, коли режисер враховує зауваження та пропозиції автора сценарію, режисерський сценарій може кваліфікуватися як такий, що створений у співавторстві. На основі режисерського сценарію створюється сторіборд (розкадрування), який є основою для створення аніматика (спрощеної моделі анімації), який можна розглядати як фінальну версію образотворчого втілення режисерського сценарію.

³² India, *The Copyright Act 14*, 1957, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/22949>.

³³ The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, *Copyright, Designs and Patents Act*, 1988, <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/section/9>.

³⁴ Council Directive 93/98/EEC of 29 October 1993 harmonizing the term of protection of copyright and certain related rights, <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1993/98/oj/eng>.

³⁵ Бурлаков, «Кінематографічний твір як об'єкт права інтелектуальної власності», 59.

³⁶ Simone, «Film», 169.

³⁷ Dougherty, «Not a Spike Lee Joint? Issues in the Authorship of Motion Pictures under U.S. Copyright Law», 311–3.

³⁸ Simone, «Film», 166–7.

³⁹ Верховна Рада України, *Про кінематографію*.

У дослідженні авторства на фільми Д. Сімон зазначає, що ідею режисера як автора вперше запропонував Ф. Трюффо⁴⁰, який стверджував, що лише ті фільми, у яких режисер мав безпосередній контроль над виробництвом, написанням сценарію та акторською грою, варто вважати «мистецтвом». Його ідеї підхопив теоретик кіно Е. Сарріс⁴¹, і теорія авторства набула значення в контексті кінознавства. Обмеження кількості «авторів» фільму зробило його менш схожим на продукт техніків і більше схожим на витвір мистецтва — романтизоване творіння режисера. Теорія авторства відтоді була значною мірою дискредитована через нехтування іншими важливими внесками у фільм. Інтерпретаційні стратегії авторства, що використовуються для обмеження кількості авторів, були розкритиковані як штучні та надмірно сконструйовані⁴².

З одного боку, така критика виправдана через потребу визнання авторства за всіма особами, що зробили творчий внесок у створення фільму або іншого аудіовізуального твору. З іншого боку, зі зростанням індустріалізації процесу кіновиробництва виник галузевий поділ праці і перехід від концепції, коли всі етапи створення та розповсюдження фільму, включно з написанням сценарію, режисурою, монтажем, продюсуванням, здійснювали одна або декілька осіб, до роботи великої команди, що зумовило необхідність централізації процесів та акумуляції авторських прав. Це, звичайно, не означає, що аудіовізуальне виробництво та дистрибуція нині за участі однієї особи є неможливими, проте це більш притаманно аматорському виробництву, що узагальнено має вкрай низький комерційний потенціал. У разі виробництва аудіовізуального твору як товару залучення команди неминуче. Тому визнання авторства на аудіовізуальний твір лише за режисером було б хибним рішенням.

Автор сценарію та автор текстів діалогів можуть бути як окремими творчими одиницями, так і поєднуватись в одній. Автор сценарію створює оповідну структуру аудіовізуального твору. Його творча робота полягає в розробленні сюжету, описі персонажів, повному та послідовному описі подій та сцен, визначенні драматичного розвитку історії аудіовізуального твору. Автор текстів діалогів створює або адаптує репліки персонажів відповідно до сюжету аудіовізуального твору. Його внесок формує змістове наповнення взаємин персонажів, додає емоційного тону та темпу сценам. Сценарій та тексти діалогів є літературними творами, однак, як і режисерський сценарій, один сценарій придатний до використання для створення одного фільму і зазвичай повторно не використовується в оригінальному вигляді для іншого. Втім, це не виключає можливості тиражування сценарію у виданнях або його новелізації у формі кінороману.

Щоб збагатити фільм музичним забарвленням, виробник (продюсер) або використовує вже наявну музику шляхом отримання ліцензій на готові музичні твори, або доручає композитору створити оригінальну музику. У разі залучення композитора незалежно від етапу завершеності аудіовізуального твору він отримує вказівки щодо сцен, драматичності яких слід підкреслити музикою згідно з режисерським баченням, та характеристики очікуваних музичних творів. Деколи композитору надають так звані чорнові записи (англ. *scratch tracks*), попередньо створені режисером чи художниками, що дають уявлення про синхронізацію часу, темпу та анімації, щоб зорієнтувати композитора щодо типу, стилю, настрою та темпу музичних творів⁴³. Музичні твори підлягають автономній авторсько-правовій охороні і, на відміну від сценарію чи аніматика, мають більший потенціал до повторного використання в інших аудіовізуальних творах.

Художник-постановник є творчим учасником виробництва, відповідальним за формування художнього образу аудіовізуального твору та забезпечення єдності його візуального стилю. На підставі режисерського задуму художник-постановник розробляє художнє рішення, яке охоплює сценарій кольору (від англ. *color script* — послідовність ескізів кадрів, у яких передано емоційну атмосферу, настроїв і розвиток дії анімаційного твору за допомогою кольорової палітри), концепції основних локацій, персонажів тощо. Крім того, художник-постановник відповідає за весь візуальний ряд, виконуючи координаційну та погоджувальну функції: підготовку орієнтирів («референсів») елементів анімаційного аудіовізуального твору для інших художників, здійснення художнього контролю за дотриманням стилістичних параметрів на всіх етапах виробництва, затвердження готових візуальних матеріалів.

⁴⁰ Francois Truffaut, "A Certain Tendency of the French Cinema," in *Movies and Methods*, ed. Bill Nichols (Berkeley: University of California Press, 1976), 221–37.

⁴¹ Andrew Sarris, "Notes on the Auteur Theory in 1962," *Film Culture* 29 (1962): 1–8.

⁴² Simone, "Film," 167–8.

⁴³ Francisco Javier Cabrera Blázquez, *An Introduction to Music Rights for Film and Television Production* (IRIS, Legal Observations of the European Audiovisual Observatory, 2009), Issue 5, <https://rm.coe.int/1680783407>.

В аудіовізуальному виробництві оператор-постановник відповідає за візуальну реалізацію режисерського задуму та створення єдиної композиційної системи кадру. Залучення оператора-постановника у виробництво анімаційних аудіовізуальних творів залежить від обраного стилю анімації. У стоп-моушен анімації оператор-постановник залучається для планування візуальної концепції, здійснення покадрової зйомки згідно з режисерським сценарієм, забезпечення візуальної безперервності руху об'єктів у кадрах. Через специфіку виробництва 2D- та 3D-анімації оператор-постановник, у тому значенні, як його розуміють у виробництві ігрових фільмів та стоп-моушен анімації, відсутній. У 3D-анімації функції оператора-постановника умовно виконує художник з лейауту (попередньої збірки сцен для анімації), який визначає крупність і ракурси віртуальних камер з використанням спеціального програмного забезпечення. Проте така діяльність є більше технічною, ніж творчою, оскільки полягає в роботі зі створеним і затвердженим аніматиком на основі чіткого завдання режисера-постановника та художника-постановника. На етапі лейауту виконують суто технічні дії зі здійснення правок, можливості змінювати творчі рішення практично немає, тому авторство за таким учасником виробництва не визнається. Втім, у разі доведення факту ухвалення творчих рішень внесок такого учасника виробництва слід кваліфікувати як внесок художника, а не оператора-постановника.

Залежно від масштабу виробництва перелік учасників, що роблять творчий внесок, може не вичерпуватись авторами аудіовізуального твору, визначеними законодавством у сфері авторського права. Наприклад, у ч. 2 ст. 10-1 Закону України «Про кінематографію»⁴⁴ серед художників крім художника-постановника згадано художника-розробника персонажів, художника-розкадровника, художника по фонах, які можуть створювати скетчі, 2D- та 3D-моделі, асети (комплект матеріалів: моделі, текстури, риг тощо, готових до використання для створення анімації) локацій та персонажів тощо. Така кількість художників може дезорієнтувати під час визначення авторства на анімаційний аудіовізуальний твір. Однак згадана норма визначає оцінні елементи для національних фільмів, тобто має кількісний, а не якісний характер. Подібним чином викладено і положення Додатка II Конвенції Ради Європи про спільне кінематографічне виробництво (переглянутої), де оцінними елементами для визнання анімаційного кінематографічного твору спільним виробництвом серед іншого є дизайн персонажів, розкадрування, художник-постановник та комп'ютерне оформлення⁴⁵.

Отже, в процесі створення (виробництва) анімаційного аудіовізуального твору внески можуть бути зроблені на різних етапах виробничого процесу. Окремі внески (елементи) можуть існувати автономно поза анімаційним аудіовізуальним твором. Прикладами таких елементів є сценарій, діалоги, концепти персонажів та локацій, музичні твори. Перелічені елементи підлягають авторсько-правовій охороні як окремі твори певного виду, однак не всі з них можуть бути використані автономно. Інші елементи за своєю суттю не можуть бути віддільними від аудіовізуального твору, наприклад, анімація, візуальні ефекти, рендеринг, монтаж, художнє та світлове рішення тощо. Такі елементи через своє вираження не можуть охоронятись поза анімаційним аудіовізуальним твором (наприклад, художнє рішення), тож вони охороняються як його невіддільна складова частина або взагалі не є творами (наприклад, анімація).

Кількість елементів анімаційного аудіовізуального твору зумовлює потребу в розмежуванні авторства на такі елементи та його співвідношення з авторством на анімаційний аудіовізуальний твір як самостійний об'єкт. У доктрині авторського права сформувалось декілька підходів до відповіді на це питання.

С. Бурлаков у дослідженні авторства на кінематографічний твір запропонував умовний поділ авторів кінотвору на тих, власна праця яких визначає творчий задум, та тих, власна праця яких визначає способи реалізації творчого задуму у фільмі. В основу поділу дослідник поклав напрями творчої діяльності, де творчий задум визначає праця автора сценарію та режисера-постановника кінематографічного твору, а способи реалізації такого творчого задуму — праця композитора, оператора-постановника й художника-постановника. Водночас науковець заперечує традиційне співавторство у створенні фільму, посиляючись на неоднорідність творчої праці перелічених осіб: під час створення кінофільму автори створюють різні об'єкти авторського права, авторство на які зберігається за ними, якщо інше не передбачене договором з продюсером. Отже, така співучасть є не співавторством, а колективною творчістю, а фільм — колективним твором. Водночас із закріпленням за колективом авторів первісного авторства на фільм у цілому, за ними закріплюється і первісне авторське право на свій окремий внесок у вигляді об'єкта-елемента, що може використовуватися самостійно⁴⁶.

⁴⁴ Верховна Рада України, *Про кінематографію*.

⁴⁵ Конвенція Ради Європи про спільне кінематографічне виробництво (переглянута), ухвалено 30 січня 2017, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_005-17#Text.

⁴⁶ Бурлаков, «Кінематографічний твір як об'єкт права інтелектуальної власності», 64–6, 91–3.

Ідею про визнання аудіовізуального твору колективним твором поділяє також Н. Федорова, яка пропонує ввести до законодавства України поняття «колективний твір» як «твір, створений у результаті творчої діяльності двох або більше співавторів, що структурно може включати в себе твір або твори інших осіб, які не входять до складу колективу співавторів, проте об'єднані в єдине ціле»⁴⁷.

На противагу цій позиції можемо навести думку А. Штефан, яка визнає співавторство на аудіовізуальний твір. Таке співавторство існує у двох правових режимах. Згідно з першим співавторство належить автору сценарію, автору діалогів, режисеру-постановнику, художнику-постановнику, оператору-постановнику, тобто особам, що роблять творчий внесок у спільний результат; згідно з другим — співавторство у вигляді включення вже наявних творів до складу аудіовізуального твору в процесі його виробництва. Різниця у визначених правових режимах полягає в тому, що в першому в результаті творчої праці співавторів виникає цілісний результат — аудіовізуальний твір, а в другому — включення в такий твір готових творів, автори яких згідно із законодавством визнаються авторами аудіовізуального твору, проте не є його співавторами, наприклад, музичні твори, спеціально створені для аудіовізуального твору. При цьому права на ці окремі твори можуть бути реалізовані авторами самостійно поза аудіовізуальним твором⁴⁸. Зроблені висновки А. Штефан підкріплює твердженням про те, що співавторство — спільна творча діяльність двох чи більше осіб, спрямована на створення спільного результату, тобто єдність процесу роботи не є вирішальною⁴⁹.

Теорію співавторства на аудіовізуальний твір також підтримує Д. Сімон, яка своєю чергою критикує присвоєння авторства «панівним авторам», як-от режисери, і підкреслює наявність спільного задуму як критерій співавторства на аудіовізуальний твір. Водночас дослідниця вважає, що внески можуть бути зроблені на різних етапах виробничого процесу, підлягати автономній авторській охороні (наприклад, реквізит та костюми) або можуть бути невіддільними від фільму (наприклад, монтаж). Сценарист не завжди поділяє спільний творчий задум, якщо сценарій був написаний самостійно й до того, як виник конкретний план зйомки фільму. У такому разі сценарист буде автором сценарію, але не співавтором створеного в результаті фільму⁵⁰.

Таке твердження є дискусійним, оскільки задум (ідея) може виникнути в будь-кого — чи то в самого автора сценарію, чи то в продюсера, чи то в режисера. Значення має той факт, що автор сценарію надає задуму об'єктивної форми — створює літературний твір, на основі якого згодом створюється режисерський сценарій для аудіовізуального твору. Цей синтез свідчить не про наявність спільного задуму, а про єдність у створенні спільного результату. За висновком Д. Сімон, спільного задуму може не бути тоді, коли учасники залучаються на умовах контракту для виконання вузьких завдань (наприклад, створення костюмів чи реквізиту), не маючи достатнього уявлення про їхнє подальше використання. Однак характер внеску співавтора залежить не від автономності його внеску, а від того, чи змінився б характер твору без цього внеску або ж, навпаки, чи є внесок залежним від решти твору. У цьому й полягає різниця між збіркою окремих творів різних авторів та єдиним твором, створеним кількома авторами (аудіовізуальний твір як твір, створений у співавторстві)⁵¹.

На нашу думку, відсутність єдності процесу не слід змішувати з єдністю задуму. Для визначення співавторства на аудіовізуальний твір, зокрема анімаційний, основна увага повинна бути зосереджена на оцінюванні внеску у створення спільного результату на основі єдиного задуму. Це сприятиме визначенню того, чи є внесок достатньо «значним», щоб зробити учасника співавтором, або чи є внесок «окремим», що автономно охороняється авторським правом.

Автор сценарію та/або текстів діалогів, режисер-постановник, художник-постановник та композитор у процесі створення анімаційного аудіовізуального твору створюють ряд об'єктів-елементів, спрямованих на досягнення спільного творчого задуму. Отже, хоч би яку кількість об'єктів-елементів, що мають ознаку автономності, вони створили, такі елементи мають спільний творчий задум, об'єктивно виражений в анімаційному аудіовізуальному творі. Отже, анімаційний аудіовізуальний твір слід кваліфікувати як твір, створений у співавторстві, а не як колективний.

У дослідженні авторства в анімаційному виробництві С. Хеллер, проводячи паралель між авторством на літературний та аудіовізуальний твір, зазначає, що, на відміну від літературних творів,

⁴⁷ Федорова, «Склад авторів реклами як аудіовізуального твору», 24.

⁴⁸ Анна Штефан, *Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту* (Київ: НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ, Інтерсервіс, 2017), 42.

⁴⁹ Анна Штефан, «Особливості авторського права на театральну постановку», *Теорія і практика інтелектуальної власності* 3 (2024): 7–16, <https://doi.org/10.33731/32024.311406>.

⁵⁰ Simone, «Film», 171–2.

⁵¹ Ibid., 182–3, 200.

авторство на анімаційний фільм не таке однозначне, оскільки його виробництво потребує рішень, ухвалених багатьма людьми. Хоча сценарист придумує ідею та втілює її в життя, виконання обох цих завдань у повному обсязі часто неможливе в масштабному кіновиробництві. Спільний характер виробництва анімаційного художнього фільму вимагає поділу внеску великої кількості учасників, частина з яких є головними (англ. *above-the-line*), а частина — другорядними (англ. *below-the-line*)⁵².

Головними учасниками зазвичай вважають творчий персонал, наприклад, режисерів, продюсерів та сценаристів, які можуть претендувати на творчу діяльність та визнані авторами в галузі та за її межами. Другорядними учасниками є персонал, який кваліфікують як технічний. Таким технічним персоналом є художники-аніматори (англ. *artist*) незалежно від того, чи виконують вони творчу функцію (наприклад, створення концептів локацій) чи виключно технічну (наприклад, створення анімації), та технічні керівники, відповідальні за створення персонажів (англ. *character technical directors*). Тобто йдеться про «втілення творчих задумів авторів аудіовізуального твору, що полягає не у створенні самого твору чи його окремих елементів, а в їхньому технічному опрацюванні за сталим алгоритмом. Такою діяльністю можна вважати, наприклад, анімацію та створення візуальних ефектів»⁵³.

Дж. Гінзбург і Л. А. Будьярджо вважають, що ситуації, коли кінцевий творчий результат створений однією особою під наглядом іншої, слід розглядати крізь призму доктрини *amanuensis* (лат. «той, хто пише під диктовку»). Зміст доктрини полягає в тому, що охороні підлягають виключно ті твори, що мають матеріальну форму вираження, тобто самого задуму (незалежно від того, наскільки він новий чи образний) недостатньо для створення твору, що підлягає охороні, але самого виконання також недостатньо. Наприклад, секретар, який записує слова автора, або зварювальник, який виконує інструкції художника, щоб створити монументальне відтворення моделі художника для скульптури, не можуть вважатись «авторами» отриманих творів. Якщо початковий творець — автор (англ. *upstream creator*) доручає іншій особі — похідному творцю (англ. *downstream creator*) надати конкретної форми авторській концепції і така особа діє в межах передбачуваних повноважень, делегованих автором, тоді її внесок позбавлений «інтелектуальної концепції», яка характеризує оригінальний авторський твір⁵⁴. Якщо ж, навпаки, задум початкового автора твору не повністю обмежує виконання іншою особою або якщо початковий автор має занадто малий вплив на те, як уповноважений ним творець створює твір, останній буде автором такого твору, оскільки він скористається творчою автономією у втіленні ідей першого. Надаючи твору конкретної форми, він втілить власні ідеї щодо бажаного результату⁵⁵.

Такий висновок не може бути застосованим з позиції українського законодавства. Ч. 1 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» встановлено, що авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо). Згідно з ч. 3 ст. 9 Закону, охорона не поширюється на технології створення та вираження твору, на ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони у творі виражені, описані, пояснені, проілюстровані⁵⁶. Тобто, наприклад, інструкції, надані режисером-постановником художнику-розробнику персонажів щодо створення графічного зображення персонажа, не роблять режисера-постановника автором твору — зображення персонажа. Первинне авторство на такий твір належить фактичному автору — художнику-розробнику персонажів, який втілює творчий задум в об'єктивній формі. Підхід щодо відмежування авторства режисера-постановника як автора аудіовізуального твору та авторства на об'єкт-елемент такого твору застосовується і в судовій практиці в Україні. Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 5 серпня 2021 р. у справі № 761/13278/16-ц судом зазначено, що сама по собі та обставина, що особа є режисером-постановником та автором сценарію, не дає підстав для висновку, що саме цій особі належить авторство щодо об'єкта-елемента, включеного в такий твір, та цей об'єкт-елемент є результатом творчої діяльності режисера-постановника, його творчим задумом⁵⁷.

⁵² Heller, "Below-the-line creativity and authorship in animation: the reality of animation production."

⁵³ Олександр Ткач, «Використання штучного інтелекту у виробництві анімації: авторсько-правовий аспект», у *Україна в умовах соціальної та цифрової трансформації: шляхи до сталого розвитку та повоєнної відбудови*, упоряд. В. М. Фурасов, М. В. Дубняк, С. О. Дорогих, ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» (Київ; Одеса: Фенікс, 2024), 242–6.

⁵⁴ Jane C. Ginsburg and Luke Ali Budiardjo, "Authors and Machines," *Berkeley Technology Law Journal* 34 (2019): 346–7, <https://doi.org/10.15779/Z38SF2MC24>.

⁵⁵ Ibid., 360.

⁵⁶ Верховна Рада України, *Про авторське право і суміжні права*.

⁵⁷ Верховний Суд, Касаційний цивільний суд, справа 761/13278/16-ц, Постанова, 5 серпня 2021, <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98812653>.

Згідно з п. 3 ч. 2 ст. 16 Закону, автори, крім визначених Законом авторів аудіовізуального твору, твори яких увійшли як складова частина до аудіовізуального твору (ті, що створені раніше, і ті, що створені в процесі роботи над аудіовізуальним твором), зберігають авторське право кожний на свій твір і можуть самостійно використовувати його в межах, не пов'язаних із таким аудіовізуальним твором, з урахуванням положення щодо заборони використання таких творів у складі аудіовізуального твору⁵⁸. Водночас, згідно з ч. 1 ст. 19 Закону, авторське право на твір, який включено до іншого твору, зокрема шляхом синхронізації, здійснюється незалежно від авторського права на твір, до якого цей твір включено, якщо інше не передбачено договором або цим Законом.

Отже, умовний поділ учасників виробництва анімаційного аудіовізуального твору на головних і другорядних та застосування доктрини *amateur* не відповідають засадам авторсько-правової охорони творів в Україні та не можуть бути застосовані.

У літературі^{59, 60} висунуто припущення про наявність колізії норм щодо авторства на аудіовізуальні твори через суперечності презумпції авторства з визначеним переліком авторів аудіовізуального твору. Такий висновок зроблено щодо статті L113-7 Французького кодексу інтелектуальної власності, якою передбачено, що авторство на аудіовізуальний твір належить фізичній особі або особам, які здійснили інтелектуальне створення твору. Якщо не доведено інше, такі особи вважаються співавторами аудіовізуального твору, створеного у співпраці: автор сценарію; автор адаптації; автор діалогів; автор музичних композицій, зі словами або без слів, спеціально написаних для твору; режисер. Водночас статтею L113-1 встановлено, що авторство належить, якщо не доведено інше, особі або особам, під іменем яких твір було оприлюднено⁶¹.

На нашу думку, припущення про колізію норм є помилковим, оскільки, якщо немає доказів іншого, поки не доведено, що певна особа, зазначена як автор, не є автором твору, вона вважається автором твору. Відповідно, щодо режисера-постановника, автора сценарію та/або текстів діалогів, композитора, художника-постановника анімаційного аудіовізуального твору діє презумпція авторства на аудіовізуальний твір, визначена ч. 1 ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Для інших авторів, чії твори включено в анімаційний аудіовізуальний твір, діє презумпція авторства на створені ними твори згідно з ч. 2 ст. 9 Закону.

Отже, спираючись на загальну та спеціальну презумпцію авторства, можемо визначити два рівні авторства в анімаційному аудіовізуальному творі: перший — автори анімаційного аудіовізуального твору як твору, створеного у співавторстві; другий — автори творів, включених до анімаційного аудіовізуального твору як об'єктів-елементів цього твору.

Висновки

Склад авторів анімаційного аудіовізуального твору зумовлений специфікою створення твору такого виду, що передбачає як творчу, так і суто технічну діяльність. У структурі авторів, без творчого внеску яких створення анімаційного аудіовізуального твору неможливе, можна виокремити два рівні. Перший рівень — автори анімаційного аудіовізуального твору як цілісного результату спільної творчої діяльності автора сценарію та/або текстів діалогів, режисера-постановника, художника-постановника та композитора. При цьому перелічені автори є співавторами, а анімаційний аудіовізуальний твір слід кваліфікувати як твір, створений у співавторстві, а не як колективний, оскільки його створення передбачає індивідуальні творчі внески, об'єднані єдиним задумом, навіть без однорідності творчої праці. Другий рівень — автори об'єктів-елементів, що є автономними творами та включені до анімаційного аудіовізуального твору.

Деякі з внесків авторів першого рівня можуть бути самостійними творами, що охороняються авторським правом незалежно від анімаційного аудіовізуального твору. Отже, поєднання обох рівнів авторства в одній особі — наприклад, режисера-постановника, який є автором анімаційного аудіовізуального твору та режисерського сценарію, або автора сценарію, що є водночас автором анімаційного аудіовізуального твору й літературного сценарію, або художника-постановника, який є автором анімаційного аудіовізуального твору та, наприклад, концепції персонажа, — є допустимим. Водночас, на відміну від об'єктів-елементів, створених авторами другого рівня, які не визнаються співавторами анімаційного аудіовізуального твору, автономність творчих результатів авторів першого рівня потребує подальшого дослідження.

⁵⁸ Верховна Рада України, *Про авторське право і суміжні права*.

⁵⁹ Троцька, «Право на винагороду авторів аудіовізуального твору відповідно до законодавства ЄС та України», 24–32.

⁶⁰ Sébastien Lachaussée and Elisa Martin-Winkel, "French IP: Who are the authors of audiovisual works?," February 28, 2018, <https://avocatsl.com/news/french-ip-who-are-the-authors-of-audiovisual-works>.

⁶¹ France, *Code de la propriété intellectuelle*, Dernière modification le 13 mars 2025.

Список використаної літератури

- Бурлаков, Сергій. «Кінематографічний твір як об'єкт права інтелектуальної власності». Дис. канд. юрид. наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008.
- Лубчук, Олена. «Охорона прав інтелектуальної власності на кінематографічний твір». Дис. д-ра філософії в галузі права, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022.
- Ткач, Олександр. «Використання штучного інтелекту у виробництві анімації: авторсько-правовий аспект». У *Україна в умовах соціальної та цифрової трансформації: шляхи до сталого розвитку та повоєнної відбудови*, упоряд. В. М. Фурашев, М. В. Дубняк, С. О. Дорогих, 242–6. ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України». Київ; Одеса: Фенікс, 2024.
- Троцька, Валентина. «Право на винагороду авторів аудіовізуального твору відповідно до законодавства ЄС та України». *Теорія і практика інтелектуальної власності* 3 (2023): 24–32. <https://doi.org/10.33731/32023.282167>.
- Федорова, Надія. «Склад авторів реклами як аудіовізуального твору». *Теорія і практика інтелектуальної власності* 4–5 (2023): 20–27. <https://doi.org/10.33731/4-52023.289637>.
- Штефан, Анна. *Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту*. Київ: НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ, Інтерсервіс, 2017.
- Штефан, Анна. «Особливості авторського права на театральну постановку». *Теорія і практика інтелектуальної власності* 3 (2024): 7–16. <https://doi.org/10.33731/32024.311406>.
- Blázquez, Francisco Javier Cabrera. *An Introduction to Music Rights for Film and Television Production*. IRIS, Legal Observations of the European Audiovisual Observatory, 2009. Issue 5. <https://rm.coe.int/1680783407>.
- Dougherty, F. Jay. “Not a Spike Lee Joint? Issues in the Authorship of Motion Pictures under U.S. Copyright Law.” *UCLA Law Review* 49 (2001): 225–334.
- Ginsburg, Jane C., and Luke Ali Budiardjo. “Authors and Machines.” *Berkeley Technology Law Journal* 34 (2019): 346–47. <https://doi.org/10.15779/Z38SF2MC24>.
- Ginsburg, Jane C. “The Concept of Authorship in Comparative Copyright Law.” *SSRN Electronic Journal* (2003). <https://doi.org/10.2139/ssrn.368481>.
- Heller, Sabine. “Below-the-line creativity and authorship in animation: the reality of animation production.” *Revue française des sciences de l'information et de la communication* 18 (December 1, 2019). <https://doi.org/10.4000/rfsic.8071>.
- Kamina, Pascal. *Film Copyright in the European Union*. Cambridge University Press, 2002.
- Lachaussée, Sébastien, and Elisa Martin-Winkel. “French IP: Who are the authors of audiovisual works?” February 28, 2018. <https://avocatl.com/news/french-ip-who-are-the-authors-of-audiovisual-works>.
- Littoz-Monnet, Annabelle. “Copyright in the EU: Droit d’auteur or Right to Copy?” *Journal of European Public Policy* 13, no. 3 (2006): 438–55. <https://doi.org/10.1080/13501760600560516>.
- Sarris, Andrew. “Notes on the Auteur Theory in 1962.” *Film Culture* 29 (1962): 1–8.
- Simone, Daniela. “Film.” In *Copyright and Collective Authorship: Locating the Authors of Collaborative Work*, 159–200. Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781108186070.006>.
- Truffaut, Francois. “A Certain Tendency of the French Cinema.” In *Movies and Methods*, edited by Bill Nichols, 221–37. Berkely: University of California Press, 1976.

Bibliography

- Blázquez, Francisco Javier Cabrera. *An Introduction to Music Rights for Film and Television Production*. IRIS, Legal Observations of the European Audiovisual Observatory, 2009. Issue 5. <https://rm.coe.int/1680783407>.
- Burlakov, Serhii. “Kinematohrafichnyi tvir yak ob'iekt prava intelektualnoi vlasnosti.” PhD diss., V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv National University of Internal Affairs, 2008 [in Ukrainian].
- Dougherty, F. Jay. “Not a Spike Lee Joint? Issues in the Authorship of Motion Pictures under U.S. Copyright Law.” *UCLA Law Review* 49 (2001): 225–334.
- Fedorova, Nadiia. “Composition of Authors of Advertising as an Audiovisual Work.” *Theory and Practice of Intellectual Property* 4–5 (2023): 20–27. <https://doi.org/10.33731/4-52023.289637> [in Ukrainian].
- Ginsburg, Jane C., and Luke Ali Budiardjo. “Authors and Machines.” *Berkeley Technology Law Journal* 34 (2019): 346–47. <https://doi.org/10.15779/Z38SF2MC24>.
- Ginsburg, Jane C. “The Concept of Authorship in Comparative Copyright Law.” *SSRN Electronic Journal* (2003). <https://doi.org/10.2139/ssrn.368481>.

- Heller, Sabine. "Below-the-line creativity and authorship in animation: the reality of animation production." *Revue française des sciences de l'information et de la communication* 18 (December 1, 2019). <https://doi.org/10.4000/rfsic.8071>.
- Kamina, Pascal. *Film Copyright in the European Union*. Cambridge University Press, 2002.
- Lachaussée, Sébastien, and Elisa Martin-Winkel. "French IP: Who are the authors of audiovisual works?" February 28, 2018. <https://avocatl.com/news/french-ip-who-are-the-authors-of-audiovisual-works>.
- Littoz-Monnet, Annabelle. "Copyright in the EU: Droit d'auteur or Right to Copy?" *Journal of European Public Policy* 13, no. 3 (2006): 438–55. <https://doi.org/10.1080/13501760600560516>.
- Lubchuk, Olena. "Okhorona prav intelektualnoi vlasnosti na kinematohrafichnyi tvir." PhD diss., Ivan Franko National University of Lviv, 2022 [in Ukrainian].
- Sarris, Andrew. "Notes on the Auteur Theory in 1962." *Film Culture* 29 (1962): 1–8.
- Shtefan, Anna. *Avtorske pravo i sumizhni prava: osoblyvosti pravovoi okhorony, zdiisnennia ta zakhystu*. Kyiv: Intellectual Property Scientific Research Institute of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Interservis, 2017 [in Ukrainian].
- Shtefan, Anna. "Peculiarities of Copyright in a Theatrical Production." *Theory and Practice of Intellectual Property* 3 (2024): 7–16. <https://doi.org/10.33731/32024.311406> [in Ukrainian].
- Simone, Daniela. "Film." In *Copyright and Collective Authorship: Locating the Authors of Collaborative Work*, 159–200. Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/9781108186070.006>.
- Tkach, Oleksandr. "Vykorystannia shtuchnoho intelektu u vyrobnytstvi animatsii: avtorsko-pravovyi aspekt." In *Ukraina v umovakh sotsialnoi ta tsyfrovoi transformatsii: shliakhy do staloho rozvytku ta povoiennoi vidbudovy*, compiled by V. M. Furashev, M. V. Dubnyak, S. O. Dorohykh, 242–6. Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Kyiv; Odesa: Feniks, 2024 [in Ukrainian].
- Trotska, Valentyna. "The Right to Remuneration of Authors of the Audiovisual Work in Accordance with the Laws of the EU and Ukraine." *Theory and Practice of Intellectual Property* 3 (2023): 24–32. <https://doi.org/10.33731/32023.282167> [in Ukrainian].
- Truffaut, Francois. "A Certain Tendency of the French Cinema." In *Movies and Methods*, edited by Bill Nichols, 221–37. Berkely: University of California Press, 1976.

Oleksandr Tkach

PhD student,

Scientific Research Institute of Intellectual Property,

National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0004-7586-1304>tkach.consult@gmail.com**AUTHORSHIP STRUCTURE OF AN ANIMATED AUDIOVISUAL WORK
AS AN OBJECT OF COPYRIGHT****Abstract**

The article examines the concepts of “droit d’auteur” and “copyright” as theoretical approaches to determining authorship of an audiovisual work. It is established that, under the “droit d’auteur” concept, the authors of an audiovisual work are its direct creators, whereas under the “copyright” concept, authorship is attributed to the producer.

The study provides a comprehensive analysis of the composition of authors of an animated audiovisual work, taking into account the specific features of animation production, the provisions of current legislation, and contemporary copyright doctrine. Given the peculiarities of animation, it is determined that there is either a specific role or no director of photography among the authors; in 3D animation, this role is functionally performed by the lighting and rendering artist, who configures and controls the movement of the virtual camera using specialized software.

The article distinguishes between the authors of the animated audiovisual work itself and other contributors whose works are incorporated into it. It is found that, in the process of creating (producing) an animated audiovisual work, creative contributions may be made at different stages of production and may encompass a variety of works protected by copyright, or have a purely technical nature. The study concludes that an animated audiovisual work constitutes a work of joint authorship, the features of which are a shared creative intent and the significance of each creative contribution. The article also elucidates the amanuensis doctrine and the distinction between above-the-line (key creative) and below-the-line (technical) participants in production. It is concluded that, under Ukrainian legislation, authorship of object-elements belongs to the individual who directly created them, regardless of whether such creation was carried out autonomously or under the supervision of the person presumed to be the author of the animated audiovisual work.

Finally, the article proposes distinguishing two levels within the authorship structure of an animated audiovisual work: (1) the co-authors of the animated audiovisual work as a whole, and (2) the authors of the object-elements incorporated into it.

Keywords: droit d’auteur, copyright, animation, audiovisual work.

Матеріал надійшов 13.10.2025

Схвалено до публікації 15.12.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.167-177

УДК 341.2:347.157:004.738.5

Тетяна Федосєєва

Кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри приватного права факультету правничих наук,

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-1521-2922>

t.fedoseeva@ukma.edu.ua

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТИНИ В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ¹

У статті розглянуто питання, пов'язані з творчою діяльністю дитини в цифровому середовищі з урахуванням умов, що мають бути дотримані для належної реалізації та ефективного захисту її прав. Здійснено огляд національного законодавства, актів Європейського Союзу, позицій науковців і практиків щодо забезпечення безпеки дитини в мережі «Інтернет» та формування у дітей цифрового досвіду. Проаналізовано практику і політику ЄС, пов'язані з інтернетом для дітей, заходами щодо конфіденційності та захисту, цифровими послугами та діяльністю цифрових платформ, а також із ризиками штучного інтелекту (ШІ). Звернено увагу на місце цифрового мистецтва в розвитку дитини, виділено окремі об'єкти цифрової творчості. Досліджено питання освітньої та позанавчальної творчої діяльності дитини, бар'єри, які можуть перешкоджати доступу до цифрового середовища, правила взаємодії в цифровому середовищі етичного та правового характеру. У зв'язку з цим критично проаналізовано національне законодавство та сформовано окремі висновки щодо забезпечення прав дитини, врахування їх у політиках і правилах щодо цифрових послуг та ШІ.

Ключові слова: права дитини, неповнолітні, цифровізація, штучний інтелект, ефективний захист прав.

Постановка проблеми

Творча самореалізація особистості розпочинається в ранньому дитинстві й проявляється в різних формах під безпосереднім впливом оточення дитини та середовища, у якому вона зростає. Батьки, прийомні батьки, батьки-вихователі чи інші особи, з якими проживають діти або які беруть участь у їхній життєдіяльності, мають створювати умови для їхнього всебічного розвитку з урахуванням найкращих інтересів дитини. Кожен складник системи освіти дитини має бути спрямований, зокрема, на її творчий розвиток. Метою дошкільної освіти є забезпечення цілісного розвитку дитини, її інтелектуальних і творчих здібностей; повна загальна освіта передбачає таке вміння, як творчість, а метою позашкільної освіти є розвиток здібностей дітей та молоді у сфері (серед іншого) технічної та іншої творчості (статті 11, 12, 14 Закону України «Про освіту»²). Також держава створює умови для здобуття освіти мистецького спрямування, у тому числі в закладах спеціалізованої освіти всіх рівнів (стаття 21 Закону України «Про освіту»³). Здорове освітнє середовище, на яке мають право здобувачі освіти, передбачає також формування культури поведінки в інформаційному (зокрема

¹ Публікацію підготовлено в межах перспективного плану розвитку наукового напрямку «Суспільні науки» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), фундаментального дослідження на тему «Реалізація цифрових прав дитини», згідно з додатковою угодою № БФ5-2025 від 01.03.2025 до Договору від 04.08.2021 між НаУКМА та МОН України.

² Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, 5 вересня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

³ Там само.

цифровому) середовищі (пункт 8¹ частини 1 статті 1, стаття 53 Закону України «Про освіту»⁴). Свої творчі пошуки сучасна дитина здійснює також у цифровому середовищі, яке дає дедалі більше інструментів для творчого розвитку. Як результат світ цифрового мистецтва захоплює увагу дитини та відкриває нові горизонти для самореалізації. Чи є цей простір безпечним? Що має знати дитина під час створення цифрового твору та/або використання інструментів для його створення? Яка роль держави та які заходи будуть ефективними для належної реалізації та захисту прав дитини і є необхідними з огляду на євроінтеграційний курс України? Ці та інші питання набувають особливого значення з розвитком технологій блокчейну та штучного інтелекту, через зміну ролі держави та технологічних компаній в епоху цифровізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання творчого розвитку та цифрового мистецтва стали предметом дослідження науковців і практиків різної сфери інтересів. Ольга Сімсон досліджувала питання цифрового мистецтва, блокчейнізації та NFT, Юрій Капіца аналізував розвиток авторського права в умовах цифрового ринку з урахуванням права ЄС, а Олександр Мисенко висвітлював проблематику цифрових об'єктів, штучного інтелекту та авторського права. Питання креативності, цифрового мистецтва та цифрової арттерапії перебувають у фокусі уваги низки закордонних учених, зокрема Кеті Малчоді, Ріка Л. Гарнера. Дослідницькі інтереси Данієля Кардефельт-Вінтера зосереджені навколо прав дітей та впливу цифрових технологій на дітей і суспільство. Анджей Ковальський і Томаш Новак висловили правові та етичні міркування щодо володіння цифровими активами в контексті віртуальної реальності. Загалом дотичними до питань творчої діяльності дитини в цифровому середовищі є й праці інших фахівців, адже ця тематика є точкою перетину інтересів не лише в галузі права, а й освіти, культури, здоров'я, інновацій та цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу

Конвенція про права дитини містить низку положень, які вказують на необхідність урахування здібностей дитини та забезпечення її здорового розвитку. Серед іншого, освіта дитини має бути спрямована на розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі (стаття 29), а держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяють наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля і відпочинку (стаття 31). Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їхнього основного піклування (стаття 18)⁵.

Забезпечення цих та інших прав дитини закріплено також у частині 7 статті 7 Сімейного кодексу України (далі — СК України) як основні засади регулювання сімейних відносин. СК України також містить положення про обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини (стаття 150 СК України)⁶. Про обов'язок батьків розвивати фізичні і духовні сили дітей було зазначено ще в Цивільному кодексі Галичини 1797 року, що вказує на сталість підходу законодавця до закріплення положень про відповідальне батьківство⁷. Розвиток дитини безпосередньо пов'язаний з її інтересами, які, однак, не завжди можуть бути їй на користь. Зорислава Ромовська наголошує, що інтереси дитини різні: триваючі і скороминучі; нематеріальні, духовні і матеріальні; ті, які заслуговують на увагу, та ті, які не сприяють розвитку дитини або можуть навіть зашкодити їй⁸. Згідно з інформацією Організації економічного співробітництва та розвитку (далі — ОЕСР), у країнах ОЕСР 95 % 15-річних користувалися інтернетом та соціальними мережами заради розваги. Здебільшого підлітки використовували цифрові пристрої для спілкування та обміну контентом (88 %), пошуку практичної інформації (84 %) та відеоігор (83 %), створення або редагування власного цифрового контенту (69 %), з помітними відмінностями між країнами⁹.

Через таке активне занурення дитини в цифрове середовище постає питання її безпеки. Проблемами в цій сфері, зокрема, є недостатній рівень безпеки, доступність шкідливого контенту, нестача

⁴ Верховна Рада України, *Про освіту*.

⁵ Конвенція про права дитини, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

⁶ Верховна Рада України, *Сімейний кодекс України*, 2947-III, 10 січня 2002, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

⁷ *Цивільний кодекс Галичини 1797*, пер. з нім. Мар'ян Мартинюк, Олена Павлишинець (Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017), 50.

⁸ Зорислава Ромовська, *Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар* (Київ: Ін Юре, 2003).

⁹ OECD, *How's Life for Children in the Digital Age?* (OECD Publishing, 2025), <https://doi.org/10.1787/0854b900-en>.

в дітей навичок безпечної поведінки, низький рівень поінформованості суспільства щодо кібербезпеки та захисту прав дитини в кіберпросторі, недостатність знань у батьків про наявні загрози та ризики для дитини в цифровому середовищі, відсутність ефективної системи надання допомоги дітям, постраждалим від кіберзлочинів тощо. Вказане констатовано в Національній стратегії прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року¹⁰. Однією зі стратегічних цілей визначено забезпечення прав і свобод дитини в інтернеті, запобігання експлуатації і зловживанням щодо дітей у цифровому середовищі. На її виконання передбачено низку заходів, аналіз яких свідчить про їхню спрямованість на дітей та підлітків, їхніх батьків та інших законних представників, педагогічних і соціальних працівників, а основні заходи здебільшого мають інформаційно-просвітницький характер, з виокремленням посилення відповідальності за кримінальні правопорушення та потребою у визначенні інструментів блокування та видалення шкідливого контенту¹¹. Слід зауважити, що такі заходи мають стимулювати підвищення рівня цифрової та медіаграмотності серед дітей, робити доступ до захисту на цифрових платформах простим і зрозумілим, стимулювати державно-приватне партнерство у сфері цифрових послуг, залучати дітей до інформаційно-освітніх заходів не лише як тих, для кого готують матеріали та проводять заходи, а й як рівноправних учасників, що загалом дасть змогу синхронізувати рух України до безпечного для дітей цифрового середовища з відповідними ініціативами Європейського Союзу (далі — ЄС).

Європейська стратегія кращого інтернету для дітей (*European Strategy for a Better Internet for Kids (BIK+)*) є цифровим компонентом комплексної стратегії ЄС щодо прав дитини і відображає цифровий принцип «діти та молодь повинні бути захищені та мати можливість користуватися інтернетом». Ця стратегія спрямована на формування в дітей безпечного цифрового досвіду, розширення цифрових можливостей та активну залученість дітей з наданням їм права голосу в цифровому середовищі¹². У межах реалізації стратегії діють центри безпечного інтернету (SIC+programme), позитивним кроком є долучення у 2025 р. до цієї програми громадської організації з України¹³.

На захист неповнолітніх в інтернеті спрямовані положення статті 28 Акта про цифрові послуги, що передбачає обов'язок постачальників цифрових платформ, доступних для неповнолітніх, вживати належних і пропорційних заходів для забезпечення високого рівня конфіденційності, безпеки та захисту неповнолітніх на своїх сервісах¹⁴. З метою допомоги провайдерам цифрових платформ у забезпеченні здійснення вказаних заходів Європейська комісія розробила рекомендації про заходи щодо забезпечення високого рівня конфіденційності, безпеки та захисту неповнолітніх в інтернеті відповідно до статті 28(4) Регламенту (ЄС) 2022/2065¹⁵. Наразі Європейська комісія перевіряє Snapchat, YouTube, Apple та Google й очікує інформацію про їхні системи перевірки віку, а також про те, як вони запобігають доступу неповнолітніх до незаконних продуктів. Наприклад, шукає інформацію щодо Apple App Store та Google Play про те, як вони керують ризиком завантаження користувачами, зокрема неповнолітніми, незаконних або іншим чином шкідливих застосунків, зокрема застосунків для азартних ігор та інструментів для створення контенту сексуального характеру без згоди¹⁶.

Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги»¹⁷ регулює відносини між виконавцем і споживачем щодо надання цифрового контенту та/або цифрової послуги. Цей закон ухвалено з метою імплементації в національне законодавство України Директиви 2019/770¹⁸ і, відповідно до вказаної вище сфери регулювання цього закону, не містить положень про права неповнолітніх, як це передбачено Актом про цифрові послуги¹⁹. У разі впровадження в національне законодавство

¹⁰ Кабінет Міністрів України, *Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року*, 708-р, 14 липня 2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>.

¹¹ Там само.

¹² *European strategy for a better internet for kids (BIK+)*, <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/strategy-better-internet-kids>.

¹³ SIC+ programme: Ukraine – Magnolia, <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/sic/ukraine>.

¹⁴ *Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act)* (Text with EEA relevance), <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>.

¹⁵ *Guidelines on measures to ensure a high level of privacy, safety and security for minors online*, pursuant to Article 28(4) of Regulation (EU) 2022/2065, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202505519.

¹⁶ *Commission scrutinises safeguards for minors on Snapchat, YouTube, Apple App Store and Google Play under the Digital Services Act*, 10 October 2025, <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-scrutinises-safeguards-minors-snapchat-youtube-apple-app-store-and-google-play-under>.

¹⁷ Верховна Рада України, *Про цифровий контент та цифрові послуги*, Закон 3321-IX, 10 серпня 2023, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>.

¹⁸ *Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services* (Text with EEA relevance), <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng>.

¹⁹ *Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act)* (Text with EEA relevance), <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>.

Акта про цифрові послуги²⁰ національний законодавець, серед іншого, повинен врахувати і передбачені в ньому положення про захист неповнолітніх в інтернеті.

Позитивною практикою є проведення тематичних кампаній для формування безпечного інтернет-середовища для дітей. Підвищення обізнаності громадськості, зокрема дітей та молоді, є частиною комплексного підходу, орієнтованого на залучення всіх учасників відносин у сфері цифрових послуг. Наприклад, кампанія «DSA for YOUth» пропонує матеріали й заходи, які в доступній формі ознайомлюють батьків, викладачів та дітей з керівними принципами захисту неповнолітніх згідно з Актом про цифрові послуги, а також із підходами до перевірки віку²¹. Долучення України до подібних ініціатив, наприклад, до відзначення Дня безпечного інтернету (*Safer Internet Day*) у воєнний час, свідчить про позитивну динаміку реалізації ініціатив, дружніх до дитини²².

Питання безпечного інтернету пов'язане із забезпеченням умов для загального доступу до нього. Науковці звертають увагу на те, що технологічні бар'єри, зокрема потреба в сучасному обладнанні та надійному інтернет-з'єднанні, можуть створити обмеження в доступі для людей з нижчих соціально-економічних верств або тих, хто живе в регіонах з обмеженою технологічною інфраструктурою. Ці бар'єри не лише перешкоджають рівному доступу до цифрових активів, але й обмежують різноманітність та інклюзивність віртуальних спільнот, що в кінцевому підсумку впливає на загальний користувацький досвід та демократизацію віртуальних середовищ²³. Слід погодитись, що і в ширшому сенсі це має базове значення в час загальної цифровізації і вирішення цієї проблеми є завданням державного рівня. Стратегічною метою Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року є вирішення проблем для цифрової безпеки та безбар'єрності, зокрема доступність швидкісного інтернету для всіх²⁴.

Безпечне цифрове середовище є тим простором, у якому за сприятливих умов та за належної підтримки цифрові можливості дитини можуть бути розширені, а її здібності можуть знайти своє застосування та забезпечити її гармонійний розвиток. Науковці наголошують, що ідеї, інформація, технічні рішення з'являються на світ завдяки людині, а не за волею небес чи за примхою муз, не в результаті дій природних і техногенних факторів. Процес їх створення потребує інтелектуальних зусиль людини²⁵.

Систематичні зусилля дитини в опануванні цифрових інструментів можуть привести її у світ цифрового мистецтва. Для дітей, захоплених творчістю, наприклад, є можливість вибору художньо-естетичного чи мистецького напрямів навчання в мистецькій школі²⁶. Принагідно варто зазначити, що доповнення основних функцій мистецької школи²⁷ положенням про здійснення моніторингу та впровадження в освітній процес новітніх, у т. ч. цифрових, тенденцій у мистецтві, може стати орієнтиром для мистецьких шкіл у векторі їхнього розвитку. Окремі приватні ініціативи у сфері цифрового мистецтва для дітей в Україні вже реалізуються, однак вони не можуть замінити політики підтримки мистецьких шкіл державою.

Зауважимо, що йдеться не лише про майбутніх митців. Інновації також потребують креативності та творчого підходу, які потрібно розвивати з дитинства. Елементами системи освіти, що мають великий вплив на зростання інноваційності економіки, є якість природничо-математичної освіти (STEM-освіти), її практичність і наближеність до реальних науково-технічних проблем і потреб ринку; якість гуманітарної освіти (Liberal Arts), що визначає здатність читати і розуміти складні тексти, осмислювати складні ситуації, генерувати сенси, ухвалювати системні рішення, розвивати «м'які» навички, зокрема креативність та емпатію, необхідні для соціальної взаємодії, ініціативності²⁸. Однак уже доволі довгий час альтернативою STEM-освіти є STEAM-освіта, яка охоплює

²⁰ Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance).

²¹ DSA for YOUth campaign, <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/dsa-youth-protecting-minors-design-campaign-here>.

²² Safer Internet Day in Ukraine in wartime, <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/safer-internet-day-ukraine-wartime>.

²³ Andrzej Kowalski and Tomasz Nowak, "Digital Asset Ownership in the Context of Virtual Reality: Legal and Ethical Considerations," *Legal Studies in Digital Age* 2, no. 4 (2023): 38–47, <https://www.jlsda.com/index.php/ljsda/article/view/24>.

²⁴ Кабінет Міністрів України, *Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року*, Розпорядження 366-р, 14 квітня 2021, ред. 25 березня 2025, Розпорядження 294-р, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>.

²⁵ Ігор Безклубий, «"Можливість" та "дійсність" як категорії інтуїтивного підходу в теорії пізнання інтелектуальних прав», у *Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, проф. Н. С. Кузнецової*, відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кахановська (Київ: Юридична практика, 2014), 24.

²⁶ Міністерство культури України, *Положення про мистецьку школу*, Наказ 686, 9 серпня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1004-18#Text>.

²⁷ Там само.

²⁸ Кабінет Міністрів України, *Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року*, Розпорядження 1351-р, 31 грудня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text>.

природничі науки (Science), технології (Technology), технічну творчість (Engineering), мистецтво (Art) та математику (Mathematics). Інтеграція мистецтва в навчання STEM може поліпшити викладання та успішність учнів, а також розвинути наявні підходи до STEM, які заохочують учнів застосовувати творчість для вирішення реальних проблем²⁹.

Познавчальні активності дітей теж часто пов'язані з цифровим середовищем. Зокрема, 84 % 15-річних підлітків у країнах ОЕСР витрачають дві або більше годин на тиждень на цифрові пристрої, щоб вивчати щось поза школою (зокрема, переглядаючи підручники або використовуючи освітні застосунки). Близько семи з десяти 15-річних учнів використовують цифрові ресурси на дозвіллі для створення або редагування особистого цифрового контенту, наприклад, фотографій, відео, музики або комп'ютерних програм³⁰.

На відміну від традиційного мистецтва реалізація творчих задумів у цифровій сфері потребує використання цифрових технологій та пристроїв.

Можливості програмного забезпечення для цифрового мистецтва різноманітні і дають змогу створювати 3D-моделі, зокрема скульптури (Blender, Zbrush, SketchUp, Meshy), анімацію (Motion, Maya, Cinema4D), об'єкти живопису та графіки (Adobe Illustrator, ArtRage) тощо.

Окрему роль у сфері цифрового мистецтва відіграють NFT (Non-Fungible Token) — унікальні цифрові активи, створені шляхом запису («карбування») файлів у блокчейні. Кожен токен є унікальним (не взаємозамінним), а право власності відстежується в блокчейні відповідно до смартконтрактів, вбудованих у програмний код³¹.

Нині активно розвиваються цифрові платформи, де художники у сфері генеративного мистецтва розміщують свої роботи у формі NFT. Наприклад, Art Blocks забезпечує демонстрацію та купівлю-продаж таких цифрових витворів мистецтва. Проте є вікові обмеження: користувачу сервісу та певних його функцій має бути щонайменше вісімнадцять років³².

ЄС порівняно недавно розпочав процес врегулювання відносин на ринках криптоактивів, і варто зазначити, що Регламент (ЄС) 2023/1114 містить пояснення, чому такі криптоактиви, як цифрове мистецтво, мають бути виключені зі сфери застосування цього Регламенту. Згідно з пунктом 10, цей Регламент не повинен застосовуватися до криптоактивів, які є унікальними і не підлягають заміні іншими криптоактивами, включно з цифровим мистецтвом та колекційними предметами. З огляду на особливості таких і подібних криптоактивів, їхню унікальність, незамінність та користь, яку отримує власник токена, такі особливості обмежують ступінь, у якому ці криптоактиви можуть мати фінансове використання, тим самим обмежуючи ризики для власників і фінансової системи та виправдовуючи їх виключення зі сфери застосування цього Регламенту³³.

Ольга Сімсон зазначає, що NFT підходять для геймарту, для предметів мистецтва, рідкісних предметів і предметів колекціонування, а також критично оцінює плюси і мінуси цього інструменту³⁴.

Кевін Маккой не вважає NFT лише модною тенденцією, тому що ідея суверенної цифрової власності є вкрай важливою. Незалежно від того, зростає чи падає вартість біткоіна, ефіріума чи будь-якої іншої цифрової валюти, ідея можливості володіти чимось так, як це дозволяє NFT, є надто потужною і важливою. У неї є майбутнє³⁵.

Клаудія Софія Кінйонес Віла говорить про постцифрове мистецтво. Зосередившись у своїй публікації на аналізі позовів та актів США в цій сфері, вона, зокрема, дійшла висновку, що NFT і мистецтво штучного інтелекту створюють як можливості, так і загрози. З одного боку, децентралізована природа блокчейнів і доступність програмних інструментів можуть допомогти митцям розширити свою творчість і отримувати роялті через смартконтракти. З іншого боку, порушення авторських прав набуває масового характеру, і цьому вкрай важко запобігти³⁶.

²⁹ Mary Dell'Erba, *Policy Considerations for STEAM Education* (Arts Education Partnership, 2019), <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED595045.pdf>.

³⁰ OECD, *How's Life for Children in the Digital Age?*

³¹ Claudia Sofia Quiñones Vilá, "A Brave New World: Maneuvering the Post-Digital Art Market," *Arts* 12 (2023): 240, <https://doi.org/10.3390/arts12060240>.

³² *Art Blocks*, <https://www.artblocks.io/articles/about-art-blocks>.

³³ *Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 (Text with EEA relevance)*, <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>.

³⁴ Ольга Сімсон, «Цифрове мистецтво, блокчейнізація та NFT: юридичний розбір», Institute of Law Technology & Innovation, <https://ilti.com.ua/czifrove-mistecztvo-blokchejn%D1%96zacz%D1%96ya-ta-nft-yuridichnij-rozb%D1%96r>.

³⁵ Kevin McCoy, "Art and NFTs: Past and Future," *The Columbia Journal of Law & The Arts* 45, no. 3 (2022), <https://doi.org/10.52214/jla.v45i3.10009>.

³⁶ Quiñones Vilá, "A Brave New World: Maneuvering the Post-Digital Art Market," 240.

Отже, важливими є низка питань, пов'язаних із формуванням у дитини відповідального ставлення до використання інструментів і ресурсів для цифрової творчості, дотриманням правил взаємодії в цифровому середовищі етичного та правового характеру. Така взаємодія в цифровому середовищі має передбачати повагу до прав інтелектуальної власності третіх осіб та обізнаність із власними правами як творця. В умовах збройної агресії Росії доречно звертати також увагу на правоволоділця прав інтелектуальної власності. Наприклад, Parature є російською компанією, що спеціалізується на шрифтах, а під час створення графічних зображень різноманітні шрифти часто завантажуються, використовуються та передаються без врахування не лише прав інтелектуальної власності, а й країни походження компанії-правоволоділця.

Важливе значення мають правила користування цифровими платформами, які пропонують продукти та сервіси, що можуть бути корисними для творчого розвитку й реалізації. Такі правила містять вимоги до віку користувачів (зазвичай досягнення повноліття), але у разі надання права користування дітям містять вікові цензи та вимоги щодо отримання згоди від батьків чи інших законних представників. Спостерігається тенденція додавання правил використання інструментів штучного інтелекту (далі — ШІ). Наприклад, компанія Adobe за загальної умови щодо повноліття передбачає, що користувач має досягти принаймні 13-річного віку, щоб зареєструватися для отримання Adobe ID. Школи та їхній персонал можуть розгорнути служби для дітей віком до 13 років відповідно до Додаткових умов щодо даних учнів початкової та середньої школи, а також студентів закладів вищої освіти. Тим, хто хоче стати художником на Adobe Stock і продавати свої твори, має бути принаймні 18 років. Компанія ввела також умови використання конкретних продуктів на базі генеративного ШІ від Adobe³⁷. Вимогу щодо повноліття закріплює також компанія Freepik, яка і в разі погодження використання окремих продуктів неповнолітніми за згодою батьків забороняє укладення неповнолітніми будь-яких договорів, пропонує компанією. Також Freepik запровадила умови та положення щодо продуктів ШІ, які доповнюють і регулюються загальними умовами Freepik³⁸.

Слід зауважити, що форма, зміст та обсяг умов користування на цифрових платформах орієнтовані на повнолітніх осіб, тож у разі надання доступу до відповідних продуктів дітям батьки, інші законні представники дитини чи, наприклад, працівники галузі освіти (у разі використання в освітньому процесі) мають не обмежуватися формальною згодою, запитуваною цифровими платформами, а добросовісно роз'яснювати дітям-користувачам правила користування, з урахуванням їхнього віку, особливостей та здатності сприймати інформацію. Дидактичні матеріали у форматі, оптимальному для дітей різного віку та для дітей з особливими потребами, тренінги для зацікавлених осіб — те, що може позитивно впливати на рівень цифрової грамотності. У Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року зазначено, що сучасна освіта повинна бути спрямована на отримання життєвих компетентностей та гармонійний розвиток людини як особистості, її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей громадян, здатних до свідомого суспільного вибору³⁹. Окремі операційні цілі цієї стратегії передбачають заходи, спрямовані на забезпечення доступності освітніх ресурсів (ігри, книги, дидактичні матеріали тощо) для дітей раннього віку та здобувачів освіти, як-от розроблення ігрових і цифрових застосунків для дітей раннього віку і здобувачів освіти та проведення інформаційних кампаній щодо їх популяризації⁴⁰. Однак під час планування конкретних заходів органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування слід враховувати багатоманітність особливостей дітей і передбачати такі заходи, що забезпечать можливість розвитку і доступність цифрових інструментів для них. До того ж потрібно усунути бар'єри в опануванні цифровими навичками і створити передумови, за яких і діти з особливими потребами, і діти з вразливих верств населення здобуватимуть сучасну цифрову освіту, розвиватимуть творчість і креативність та матимуть рівні можливості набутти навичок, необхідних для особистісного та професійного зростання в майбутньому. Цифрові платформи, умовами яких передбачено право користування дітьми їхніми цифровими послугами, варто заохочувати розміщувати цифрові матеріали, що сприятимуть досягненню вказаних цілей, та створювати можливості для користування їхнім функціоналом також дітьми з особливими потребами.

³⁷ Загальні умови використання Adobe, <https://www.adobe.com/ua/legal/terms.html>.

³⁸ Freepik Terms of use, <https://www.freepik.com/legal/terms-of-use>.

³⁹ Кабінет Міністрів України, Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки, Розпорядження 527-р, 7 червня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>.

⁴⁰ Там само.

Оскільки платформи віртуальної реальності постійно впроваджують інновації, вкрай важливо знайти баланс між технологічним прогресом і етичними наслідками цих інновацій, щоб створити цифрове майбутнє, яке буде справедливим і стійким⁴¹.

ЮНІСЕФ звертає увагу на те, що хоча ІІІ є рушійною силою інновацій, він також створює ризики для дітей та їхніх прав, як-от їхня конфіденційність, безпека та захист. Створені та регулярно оновлювані Керівні принципи щодо використання ІІІ для дітей від ЮНІСЕФ мають на меті сприяння дотриманню прав дітей у політиці та практиці уряду й приватного сектору в галузі ІІІ. Інструменти ІІІ, орієнтовані на дітей, мають відповідати таким вимогам: підтримувати розвиток і благополуччя дітей; забезпечувати інклюзію дітей та для дітей; надавати пріоритет справедливості та недискримінації дітей; захищати дані та приватність дітей; забезпечувати безпеку дітей; забезпечувати прозорість, зрозумілість та підзвітність для дітей; надавати урядам і бізнесу знання про ІІІ та права дітей; готувати дітей до сучасних і майбутніх розробок у сфері ІІІ; створювати сприятливе середовище⁴².

Активне інтегрування інструментів ІІІ у функціонал інструментів компаній-надавачів цифрових послуг, зокрема у сфері цифрового мистецтва, підвищує ризики порушення прав їхніх користувачів, у т. ч. дітей. Це певною мірою підтверджує аналіз Акта про штучний інтелект, згідно з яким ступінь впливу, спричиненого системою ІІІ на основні права людини, оцінено як такий, що має високий ризик, також зазначено, що діти мають конкретні права, закріплені у статті 24 Хартії та в Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини, які далі розвинено в Загальному коментарі № 25 Конвенції ООН про права дитини щодо цифрового середовища; обидва документи вимагають врахування вразливості дітей і забезпечення такого захисту та догляду, який необхідний для їхнього благополуччя⁴³.

У разі порушень прав дитини в цифровому середовищі чи у разі загрози такого порушення мають бути впроваджені ефективні процедури захисту. Вони мають бути чіткими, а інформація про них – доступною та видимою. Комітет ООН з прав дитини рекомендує, щоб ефективні судові та позасудові механізми захисту прав дітей у цифровому середовищі були широко відомі та легко доступні для всіх дітей та їхніх представників. Ці механізми повинні бути безкоштовними, безпечними, конфіденційними, оперативними, дружніми до дітей, мати доступний формат⁴⁴.

Висновки

Батьки та інші законні представники передовсім відповідальні за розвиток дитини і мають спрямовувати її творчу діяльність згідно з її найкращими інтересами, а також формувати навички взаємодії в цифровому середовищі з урахуванням етичних і правових засад, поваги до прав інтелектуальної власності третіх осіб та обізнаності дитини з власними правами як творця. Не менш важливою є підтримка державою функціонування системи освіти таким чином, щоб вона забезпечувала рівні можливості для всіх дітей (у тому числі із вразливих верств населення, а також дітей з особливими потребами) для всебічного розвитку їхніх здібностей з урахуванням тенденцій цифрового світу та для стимулювання творчої діяльності, яка сприяє креативності й адаптації до цифрових трансформацій у всіх сферах. В Україні схвалено низку національних стратегій різного спрямування, які тією чи іншою мірою стосуються прав дитини. Проте їхні положення та плани заходів, розроблені для досягнення стратегічних цілей, не позбавлені надмірної автономності, тоді як мають узгоджено задавати напрями розвитку державної політики у значущих для суспільства сферах, пов'язаних із правами дитини. Не зайвим буде моніторинг таких документів з урахуванням надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС та взятих у зв'язку з цим зобов'язань. Потрібно констатувати, що у врегулюванні цифрових правовідносин український законодавець часто не виокремлює положення про дітей, але, коли відбуватиметься впровадження в національне законодавство Акта про цифрові послуги⁴⁵, слід буде врахувати і передбачені в ньому положення про захист неповнолітніх в інтернеті.

Потрібно створити умови для розвитку дитини та її творчої діяльності в безпечному безбар'єрному цифровому середовищі з доступним ефективним захистом. До формування політик і правил, пов'язаних із цифровими послугами та ІІІ, обов'язково мають долучатись діти, а їхні права мають бути враховані найкращим чином.

⁴¹ Kowalski and Nowak, "Digital Asset Ownership in the Context of Virtual Reality: Legal and Ethical Considerations."

⁴² Policy guidance on AI for children, <https://www.unicef.org/innocenti/reports/policy-guidance-ai-children>.

⁴³ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance), <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>.

⁴⁴ OHCHR, 2021[63]), OECD, *How's Life for Children in the Digital Age?*

⁴⁵ Там само.

Список використаних джерел

- Безклубий, Ігор. «“Можливість” та “дійсність” як категорії інтуїтивного підходу в теорії пізнання інтелектуальних прав». У *Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, проф. Н. С. Кузнецової*, відп. ред. Р. А. Майданик та О. В. Кахановська, 19–31. Київ: Юридична практика, 2014.
- Верховна Рада України. *Сімейний кодекс України*. 2947-III. 10 січня 2002. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
- Верховна Рада України. *Про освіту*. Закон України 2145-VIII. 5 вересня 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Верховна Рада України. *Про цифровий контент та цифрові послуги*. Закон України 3321-IX. 10 серпня 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>.
- Кабінет Міністрів України. *Національна стратегія із створення безбар’єрного простору в Україні на період до 2030 року*. Розпорядження 366-р. Схвалено 14 квітня 2021, в редакції 25 березня 2025, Розпорядження 294-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>.
- Кабінет Міністрів України. *Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки*. Розпорядження 527-р. Схвалено 7 червня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>.
- Кабінет Міністрів України. *Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року*. Розпорядження 1351-р. Схвалено 31 грудня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text>.
- Кабінет Міністрів України. *Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року*. Розпорядження 708-р. Схвалено 14 липня 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>.
- Конвенція про права дитини. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
- Міністерство культури України. *Положення про мистецьку школу*. Наказ 686. Затверджено 9 серпня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1004-18#Text>.
- Ромовська, Зорислава. *Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар*. Київ: Ін Юре, 2003.
- Сімсон, Ольга. «Цифрове мистецтво, блокчейнізація та NFT: юридичний розбір». Institute of Law Technology & Innovation. <https://ilti.com.ua/czifrove-mistecztvo,-blokchejn%D1%96zac%D1%96yata-nft-yuridichnij-rozb%D1%96r>.
- Цивільний кодекс Галичини 1797. Пер. з нім. Мар’ян Мартинюк, Олена Павлишинець. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека, 2017.
- Adobe General Terms of Use. <https://www.adobe.com/uk/legal/terms.html>.
- Art Blocks. <https://www.artblocks.io/articles/about-art-blocks>.
- Commission scrutinises safeguards for minors on Snapchat, YouTube, Apple App Store and Google Play under the Digital Services Act. 10 October 2025. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-scrutinises-safeguards-minors-snapchat-youtube-apple-app-store-and-google-play-under>.
- Dell’Erba, Mary. *Policy Considerations for STEAM Education*. Arts Education Partnership, 2019. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED595045.pdf>.
- Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng>.
- DSA for YOUTh campaign. <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/dsa-youth-protecting-minors-design-campaign-here>.
- European strategy for a better internet for kids (BIK+). <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/strategy-better-internet-kids>.
- Freepik Terms of use. <https://www.freepik.com/legal/terms-of-use>.
- Guidelines on measures to ensure a high level of privacy, safety and security for minors online. Pursuant to Article 28(4) of Regulation (EU) 2022/2065. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202505519.
- Kowalski, Andrzej, and Tomasz Nowak. “Digital Asset Ownership in the Context of Virtual Reality: Legal and Ethical Considerations.” *Legal Studies in Digital Age* 2, no. 4 (2023): 38–47. <https://www.jlsda.com/index.php/lstda/article/view/24>.
- McCoy, Kevin. “Art and NFTs: Past and Future.” *The Columbia Journal of Law & The Arts* 45, no. 3 (2022). <https://doi.org/10.52214/jla.v45i3.10009>.
- OECD. *How’s Life for Children in the Digital Age?* OECD Publishing, 2025. <https://doi.org/10.1787/0854b900-en>.

- Policy guidance on AI for children*. <https://www.unicef.org/innocenti/reports/policy-guidance-ai-children>.
- Quiñones Vilá, Claudia Sofia. “A Brave New World: Maneuvering the Post-Digital Art Market.” *Arts* 12 (2023): 240. <https://doi.org/10.3390/arts12060240>.
- Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act)* (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>.
- Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937* (Text with EEA relevance). <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>.
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act)* (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>.
- Safer Internet Day in Ukraine in wartime*. <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/safer-internet-day-ukraine-wartime>.
- SIC+ programme: Ukraine – Magnolia. <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/sic/ukraine>.

Bibliography

- Adobe General Terms of Use*. <https://www.adobe.com/uk/legal/terms.html>.
- Art Blocks*. <https://www.artblocks.io/articles/about-art-blocks>.
- Bezklubyi, Ihor. “«Mozhlyvist» ta «diisnist» yak katehorii intuityvnogo pidkhodu v teorii piznannia intelektualnykh prav” [“‘Possibility’ and ‘reality’ as categories of the intuitive approach in the theory of intellectual rights”]. In *Aktualni problemy pryvatnoho prava Ukrainy: Zbirnyk statei do yuvileiu doktora yurydychnykh nauk, prof. N. S. Kuznetsovoi*, edited by R. Maidanyk and O. Kakhanovska, 19–31. Kyiv: Yurydychna praktyka, 2014 [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *Natsionalna stratehiia iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku* [National Strategy for Creating a Barrier-Free Environment in Ukraine for the Period until 2030]. Ordinance 366-p. April 14, 2021, March 25, 2025, 294-p. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *Natsionalna stratehiia rozvytku inkluzyvnogo navchannia na period do 2029 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii na 2024–2026 roky* [National Strategy for the Development of Inclusive Education for the Period until 2029 and Approval of the Operational Plan of Measures for its Implementation for 2024–2026]. Ordinance 527-p. June 7, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *Natsionalna stratehiia zakhystu prav dytyny u sferi yustytysii na period do 2028 roku* [National Strategy for the Protection of Children’s Rights in the Field of Justice for the Period until 2028]. Order 708-p. July 14, 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *Stratehiia tsyfrovoho rozvytku innovatsiynoi diialnosti Ukrainy na period do 2030 roku* [Strategy for the digital development of innovative activity in Ukraine for the period up to 2030]. Ordinance 1351-r. December 31, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Civil Code of Galicia 1797*. Translated by Maryan Martyniuk and Olena Pavlyshynets. Ivano-Frankivsk: Vavylonska biblioteka, 2017 [in Ukrainian].
- Commission scrutinises safeguards for minors on Snapchat, YouTube, Apple App Store and Google Play under the Digital Services Act*. 10 October 2025. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-scrutinises-safeguards-minors-snapchat-youtube-apple-app-store-and-google-play-under>.
- Convention on the Rights of the Child*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].
- Dell’Erba, Mary. *Policy Considerations for STEAM Education*. Arts Education Partnership, 2019. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED595045.pdf>.
- Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services* (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng>.
- DSA for YOUth campaign*. <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/dsa-youth-protecting-minors-design-campaign-here>.

- European strategy for a better internet for kids (BIK+)*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/strategy-better-internet-kids>.
- Freepik Terms of use*. <https://www.freepik.com/legal/terms-of-use>.
- Guidelines on measures to ensure a high level of privacy, safety and security for minors online*. Pursuant to Article 28(4) of Regulation (EU) 2022/2065. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202505519.
- Kowalski, Andrzej, and Tomasz Nowak. "Digital Asset Ownership in the Context of Virtual Reality: Legal and Ethical Considerations." *Legal Studies in Digital Age* 2, no. 4 (2023): 38–47. <https://www.jlsda.com/index.php/ljsda/article/view/24>.
- McCoy, Kevin. "Art and NFTs: Past and Future." *The Columbia Journal of Law & The Arts* 45, no. 3 (2022). <https://doi.org/10.52214/jla.v45i3.10009>.
- Ministry of Culture of Ukraine. *Regulations on Art School*. Order 686. August 9, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1004-18#Text> [in Ukrainian].
- OECD. *How's Life for Children in the Digital Age?* OECD Publishing, 2025. <https://doi.org/10.1787/0854b900-en>.
- Policy guidance on AI for children*. <https://www.unicef.org/innocenti/reports/policy-guidance-ai-children>.
- Quiñones Vilá, Claudia Sofia. "A Brave New World: Maneuvering the Post-Digital Art Market." *Arts* 12 (2023): 240. <https://doi.org/10.3390/arts12060240>.
- Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act)* (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>.
- Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937* (Text with EEA relevance). <http://data.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>.
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act)* (Text with EEA relevance). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>.
- Romovska, Zoryslava. *Simeinyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar [Family Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary]*. Kyiv: In Yure, 2003 [in Ukrainian].
- Safer Internet Day in Ukraine in wartime*. <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/safer-internet-day-ukraine-wartime>.
- SIC+ programme: Ukraine – Magnolia. <https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/sic/ukraine>.
- Simson, Olha. "Tsyfrove mystetstvo, blokcheinizatsiia ta NFT: yurydychnyi rozbir" ["Digital art, blockchainisation and NFTs: a legal analysis"]. Institute of Law Technology & Innovation. <https://ilti.com.ua/czifrove-mistecztvo,-blokchejn%D1%96zacz%D1%96ya-ta-nft-yuridichnij-rozb%D1%96r> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Family Code of Ukraine*. Law of Ukraine 2947-III. January 10, 2002. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14?lang=en#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Education*. Law of Ukraine 2145-VIII. September 5, 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Digital Content and Digital Services*. Law of Ukraine 3321-IX. August 10, 2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> [in Ukrainian].

Tetiana Fedosieieva

PhD in Law, Associate Professor,

Department of Private Law, Faculty of Law,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1521-2922>

t.fedosieeva@ukma.edu.ua

**CHILDREN'S CREATIVE ACTIVITIES IN THE DIGITAL ENVIRONMENT:
SPECIFIC LEGAL ISSUES**

Abstract

The article examines issues related to children's creative activities in the digital environment, considering the conditions that must be met for the proper implementation and effective protection of their rights. It reviews national legislation, EU acts, and the positions of scholars and practitioners related to ensuring children's safety on the Internet and shaping their digital experience. It analyses EU practices and policies related to the Internet for children, privacy and protection measures, digital services, and the activities of digital platforms, as well as the risks of AI. It is emphasized that measures introduced by the state should stimulate an increase in digital and media literacy among children, make their access to protection on digital platforms simple and understandable, stimulate public-private partnerships in the field of digital services, and provide for the direct involvement and consideration of children's opinions on issues that concern them. The importance of parents and other legal guardians participating in explaining the rules for using digital platforms to children is emphasized. Attention is drawn to the place of digital art in child development, and specific objects of digital creativity are highlighted. It is noted that trends in the development of digital creativity are important for art schools and should be considered in their activities. This requires certain changes in the legislation governing the activities of such schools. It is also important for the field of innovation, which requires creativity and a creative approach, and which should also be considered in the educational process. The article examines issues of children's educational and extracurricular creative activities, barriers that may hinder access to the digital environment, and ethical and legal rules for interaction in the digital environment. In this regard, national legislation is critically analyzed, and specific conclusions are drawn regarding the protection of children's rights and their consideration in the formulation of policies and rules related to digital services and AI.

Keywords: children's rights, minors, digitalization, artificial intelligence, effective protection of rights.

Матеріал надійшов 14.10.2025

Схвалено до публікації 21.11.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.178-193

УДК 342.7:342.9

Олексій Цельєв

Кандидат юридичних наук, доцент,
експерт Центру дослідження верховенства права,
Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0002-9108-3085>
tseliev@ukma.edu.ua

СУПЕРЕЧНОСТІ МІЖ СОЦІАЛЬНОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ВЕРХОВЕНСТВОМ ПРАВА (СУТНІСНИЙ, ЦІННІСНИЙ, НОРМАТИВНИЙ ТА ІНШІ РІВНІ)

Статтю присвячено тематиці суперечностей, які існують між соціальною державою і верховенством права на різних рівнях їхнього перетину. У представленому дослідженні автор розвинув ідеї, висловлені у своїх попередніх працях. Зокрема, суперечності між верховенством права та соціальною державою проілюстровано практичними прикладами. На цій підставі проаналізовано та узагальнено способи реалізації окремих соціально-економічних прав в Україні. Окрему увагу приділено пільгам як одному з основних способів соціального захисту. Продемонстровано, у яких випадках сутність соціальної держави вступає в суперечність із сутністю верховенства права. Описано суперечності між цінностями, принципами та юридичними нормами, притаманними зазначеним концептам. Крім того, запропоновано підхід, за яким виявлені суперечності умовно можна поділити на п'ять рівнів: змістові, ціннісні, між принципами, між правами та між юридичними нормами. Окреслено шляхи залагодження суперечностей.

Ключові слова: суперечність, верховенство права, соціальна держава, соціальний захист, права людини, людська гідність, пільга.

Декілька років тому вийшла стаття «Верховенство права та соціальна держава: пошук шляхів подолання суперечностей»¹, у якій окреслено деякі проблеми, що виникають у процесі побудови соціальної держави в Україні, зокрема й ті, що стосуються суперечностей елементів верховенства права з концептом соціальної держави. Основну увагу було зосереджено на випадках необґрунтованого втручання державних інститутів у вільний розвиток суспільства на засадах поваги до прав людини та верховенства права. Було зроблено низку висновків, а саме щодо необхідності: пошуку шляхів об'єднання концепцій верховенства права та соціальної держави навколо людської гідності; врахування принципу пропорційності в пошуку балансу між конкуруючими правами, зокрема в питаннях обмеження свободи економічної діяльності; застосування надбань демократії на шляху об'єднання цінностей верховенства права та соціальної держави, насамперед під час ухвалення рішень тощо.

У цьому дослідженні запропоновано інший ракурс розгляду зазначених суперечностей: крізь призму практики реалізації соціально-економічних прав в Україні буде здійснено спробу простежити та описати багаторівневу структуру суперечностей між верховенством права та соціальною державою — від концептуального рівня до рівня юридичних норм, що регулюють відповідні відносини на практиці.

¹ Олексій Цельєв, «Верховенство права та соціальна держава: пошук шляхів подолання суперечностей», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 9–10 (2022): 87–97, <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2022.9-10.87-97>.

Суперечності між верховенством права і соціальною державою вже були об'єктом інтересів науковців. Слід виокремити дисертаційне дослідження Олега Панкевича², яке частково порушує тотожну проблематику, а також дотичні до неї праці Олександра Скрипнюка³. Крім того, Василь Лемак у своїх публікаціях висловив низку дискусійних думок щодо антагоністичної природи соціально-економічних прав і функцій (завдань) держави⁴.

Задовго до сучасних дослідників Альберт Дайсі, один із фундаторів верховенства права, вбачав загрозу для останнього в розширенні адміністративної діяльності, спричиненому розвитком держави загального добробуту. Пізніше більш розгорнуті застереження висловлював Фрідріх Гаєк, зокрема щодо дій адміністративних органів, спрямованих на забезпечення соціальної справедливості, які можуть становити загрозу для громадян та їхньої власності. Він вважав такі дії протилежними ідеї верховенства права⁵. Треба зауважити, що філософсько-правова думка початку ХХ століття в цьому питанні не була одноставною. Протилежного погляду на співвідношення держави соціальної справедливості та правової держави дотримувався Богдан Кістяківський⁶.

Утім, варто зазначити, що ще на етапі зародження ідей соціальної держави в країні, якій сьогодні приписують першість у її практичній побудові, філософська та політична думка вкрай скептично ставилася до можливості об'єднання принципів соціальної та правової держави⁷.

Згадана позиція Б. Кістяківського та інших апелює до принципів правової держави, а не верховенства права. Це зрозуміло, адже історично ідеї *Rechtsstaat*, які зародились на теренах сучасної Німеччини, для вчених із континентальної Європи були більш близькими, ніж британське *Rule of Law*. Однак тепер дослідники верховенства права небезпідставно вважають правову державу «сучасним німецьким варіантом верховенства права»⁸. Попри різний, іноді суперечливий, історичний шлях розвитку, сьогодні не існує більш-менш серйозних відмінностей у змісті вимог концепцій верховенства права та правової держави. Тому для завдань нашого дослідження вважаємо коректним розглядати ці поняття як синоніми⁹.

Висловлені понад сто років тому думки про неможливість поєднання вимог соціальної та правової держави / верховенства права в наш час спростовуються практикою побудови й існування обох концептів у Німеччині чи країнах Скандинавії. Проте це зовсім не означає, що суперечності між соціальною державою і верховенством права зовсім зникли чи повністю залагоджені в країнах, які домоглися практичного втілення відповідних ідей. Особливо яскраво суперечності простежуються в державах, які тільки задекларували себе як соціальні та торують цю дорогу. До того ж вони за інерцією зберігають атавізми свого соціалістичного й авторитарного минулого, патерналістичного сприйняття держави, проблемну економіку тощо. Україна належить до таких держав. На її прикладі й буде проведено це дослідження.

Забігаючи наперед, треба зазначити, що автор не сприймає досліджувані суперечності як непереборні явища. Радше йдеться про суперечності як категорії діалектики, які мають однакове соціальне коріння. Їх розуміння та пошук шляхів залагодження допоможуть уникнути конфліктів і спонукатимуть до руху та розвитку обох концептів у взаємодії як верховенства права, так і соціальної держави.

Слід зауважити, що умовна лінія напруження соціальна держава — верховенство права є продовженням глибшої суперечності між державою і правом як явищами різної сутності. Так чи інакше, з одного боку, вона стосується справедливості, рівності та свободи як сутнісних цінностей права, елементів верховенства права, зокрема поваги до прав людини, а з другого — меж нормативного регулювання державою свободи, дискреції державних органів, підстав втручання держави в економічні процеси в суспільстві, обмеженості економічних ресурсів у державі, визначення бенефіціарів отримання соціальної допомоги, її справедливого розподілу тощо. Активна залученість держави в економіку і перерозподіл ресурсу зумовлена завданням саме соціальної держави — забезпеченням

² Олег Панкевич, «Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика» (дис. канд. юрид. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003), 56, <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7135/1/Панкевич.pdf>.

³ Див. Олександр Скрипнюк, *Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики* (Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2000).

⁴ Василь Лемак, «Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування», *Вісник Академії правових наук України* 1 (2010): 42, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_4.

⁵ Див. Браян Таманага, *Верховенство права: історія, політика, теорія* (Києво-Могилянська академія, 2007), 76–9.

⁶ Див. Богдан Кістяківський, *Держава і особистість. Вибране* (Абрис, 1996), 272.

⁷ Див. О. І. Семків, ред., *Політологія* (Світ, 1994).

⁸ Таманага, *Верховенство права*, 125.

⁹ Див. Микола Козюбра, «Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог», *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 64 (2007): 4, <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content>.

добробуту всіх громадян. Для його виконання публічна влада вимушена не просто регулювати, а втручатися в економічні процеси, зокрема через оподаткування, встановлення мит, акцизів, зборів тощо задля концентрації в бюджеті країни максимальної кількості коштів платників податків, та відповідно здійснювати перерозподіл цих грошей на задоволення соціальних потреб. Крім того, держави запроваджують відповідні політики в приватному секторі, стимулюючи його реалізовувати соціально-економічні права та надавати широкий спектр соціальних послуг тощо.

Висловлені міркування підтверджує і практика Конституційного Суду України:

Згідно з Конституцією України ... ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян, зокрема їх прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень (статті 46, 48), тощо. Це зобов'язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливий та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян¹⁰.

Ці процеси відбуваються відповідно до сформульованих державою юридичних норм, обов'язкових до виконання всіма суб'єктами правовідносин. Якщо держава має потужну економіку, за наявності суспільного консенсусу щодо її соціальних завдань і методів їх досягнення особливих проблем у накопиченні та перерозподілі благ немає. Проте суперечності зростають зі зменшенням як ресурсів, так і легітимності громадянами відповідної політики держави. Звідси виникає один з аспектів суперечності між обмеженістю економічних можливостей держави та неможливістю обмеження соціальних прав людини.

Те саме стосується і неможливості обмеження інших прав людини. Конституційний Суд України у своїй практиці неодноразово підкреслював вимогу до держави утримуватися від обмеження загально визнаних прав і свобод людини та громадянина, наголошуючи на її головному обов'язку — утверджувати й забезпечувати повагу та непорушність цих прав і свобод¹¹.

Для досягнення мети цього дослідження потрібно докладніше окреслити вихідні принципи обох доктрин, що перебувають у суперечності.

На рівні аксіом сучасне розуміння верховенства права ґрунтується на повазі до прав людини та їхньому захисті, спираючись на правові цінності: рівність, свободу та справедливість. Особлива роль у досягненні зазначеної мети належить складовим принципам верховенства права — законності, правовій визначеності, пропорційності, обмеженню дискреційних повноважень, праву бути почутим тощо, а також демократії як середовищу, де реалізація цих принципів стає можливою.

Схожий підхід застосувала Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) для опису стрижневих елементів верховенства права (правовладдя), якими, на думку Комісії, є законність — включно з прозорою, підзвітною та демократичною процедурою запровадження приписів права; юридична визначеність; заборона свавільності; доступ до правосуддя у незалежних і безсторонніх судах — включно із судовим контролем щодо адміністративних актів; повага до людських прав; недискримінація та рівність перед законом¹².

Палітра елементів соціальної держави менш абстрактна та різнобарвна. У ній можна простежити відображення основних складових — принципів верховенства права, але з суттєвою корекцією, зумовленою завданням побудови такої держави. В її основі, як і в праві, лежить повага до прав людини, проте з акцентом на соціально-економічні права. Тому принцип законності здебільшого сприймається крізь призму нормативної фіксації соціально-економічних прав та способів їх забезпечення. Принцип рівності і недискримінації більше стосується мінімальних для всіх соціальних стандартів. Правова визначеність акцентується на ясності, чіткості, зрозумілості можливостей забезпечення соціальних прав і легітимних очікувань надання відповідних соціальних бонусів, деталізації алгоритмів отримання соціальної допомоги, неможливості скасувати соціальні преференції в майбутньому тощо. Дискреційні повноваження державних органів налаштовуються на виконання функцій накопичення та перерозподілу економічних благ, ухвалення відповідних рішень на користь тих, хто потребує соціальної допомоги. Свобода підприємницької діяльності, розпорядження власними активами, зокрема власністю,

¹⁰ Див. Конституційний Суд України, *Справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності*, Рішення 1-рп/2005, 17 березня 2005, абзац третій пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-05#Text>.

¹¹ Конституційний Суд України, *Справа про постійне користування земельними ділянками*, Рішення 5-рп/2005, 22 вересня 2005, абзац перший пп. 5.3 п. 5 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.

¹² Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія), *Мірило правовладдя = Rule of Law Checklist*, пер. з англ. С. Головатого (Венеційська Комісія Ради Європи, 2017), 10, <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>.

отримує окремі обмеження, які обґрунтовуються необхідністю перерозподілу матеріальних ресурсів задля досягнення соціальної справедливості на противагу справедливості в її загальному розумінні. Йдеться про те, що справедливість як сутнісна основа права має багато характеристик. Вихідною слід визнати свободу для всіх і кожного, зокрема й на види діяльності та розпорядження її результатами. Розподільний характер соціальної справедливості звужує такі можливості свободи.

Цей перелік зміщення акцентів не є вичерпним. Так чи інакше він стосується й інших елементів верховенства права, а саме пропорційності, прозорості, доступності, права на оскарження.

Слід припустити, що розширення палітри прав людини, а також зміни у складових верховенства права, зумовлені функціональними завданнями соціальної держави, є тригерами суперечностей, які можуть призвести до конфлікту, якщо їх не подолати.

Передусім йдеться про суперечність між правами людини як на рівні поколінь, про що буде сказано пізніше, так і на рівні конкретних прав. До прикладу, право власності, зокрема на результати власної праці, може суперечити праву на соціальну допомогу для інших (безробіття, втрата працездатності, пенсія тощо). З правом власності кореспондується право на заняття підприємницькою діяльністю, яке вступає в суперечність із повноваженнями державних органів зі встановлення податків, мит, тарифів, зборів тощо з метою наповнення відповідних соціальних та інших фондів. Право на судовий захист може вступити в суперечність із соціальними правами, щонайменше на етапі неможливості виконання судового рішення за браком необхідних ресурсів або ж загрози позбавлення інших соціальних прав, про що йтиметься далі.

Цінності та принципи права також не залишаються осторонь досліджуваної проблематики. Як уже зауважено, засаднича цінність права — справедливість — може вступити в суперечність із принципом розподільчої справедливості, який притаманний соціальній державі. Людина починає отримувати блага, які не заробила власною працею чи працею близьких людей. Принцип рівності прав і можливостей, притаманний верховенству права, вступає в суперечність із принципом соціальної рівності, а точніше — штучного вирівнювання соціальних спроможностей людини. Формальна рівність девальвує у фактичну рівність. Принцип законності, як його розуміють у концепції верховенства права щодо змістових вимог до норм, сформульованих з урахуванням принципів права та прав людини, може вступити в суперечність із тим самим принципом, застосованим у виключно позитивістському форматі. У такому разі ціннісні вимоги до змісту не висувуються: норма має забезпечувати функціонування соціальної держави без огляду на мораль, дотримання інших прав людини тощо.

Ще одним полем виявлення суперечностей є способи, у які здійснюється реалізація соціальних прав. У спектрі соціальних прав людини вагоме місце належить праву на соціальний захист. Загальновідомо, що основними способами соціального захисту з боку держави є можливість отримання певними категоріями громадян пільг, гарантій, компенсацій, субсидій тощо¹³.

Найпоширенішим із перелічених вище способів є пільга. Можливість її отримання передбачена значною кількістю нормативних актів¹⁴. В Україні з 2003 р. функціонує державний реєстр осіб, у якому збираються, накопичуються, захищаються, обліковуються, відображаються, обробляються реєстрові дані про фізичних осіб, які мають право на пільги за соціальною ознакою відповідно до законів України, отримують пільги, передбачені для педагогічних, медичних, фармацевтичних працівників, працівників бібліотек, музеїв, спеціалістів із захисту рослин і працівників культури в сільській місцевості¹⁵. Окремі категорії громадян мають право на десятки можливих пільг, а їхні різновиди стосуються різноманітних сфер життєдіяльності людей: від комунальних тарифів до освітніх послуг.

¹³ До прикладу, див. статтю 1² Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (Верховна Рада України, Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ст. 1², <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>), статтю 19 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (Верховна Рада України, Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», ст. 19, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12>).

¹⁴ Див. Кодекс цивільного захисту України, закони України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист», «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про освіту», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про захист рослин», «Про основи соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні», «Про жертви нацистських переслідувань», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Про охорону дитинства», «Про соціальний захист дітей війни», «Про культуру», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» тощо.

¹⁵ Кабінет Міністрів України, *Про державний реєстр осіб, які мають право на пільги*, Постанова 117, 23 січня 2003, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2003-p#Text>.

Відповідно до тлумачення «Словника української мови», пільга — це повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків¹⁶. Можна знайти ще й інше визначення пільги: встановлені законодавством або іншими нормативними актами переваги, що надаються особі (або групі осіб) порівняно з іншими громадянами¹⁷. Отже, будь-яка пільга потенційно вступає в суперечність із принципом формальної рівності людей. Зазвичай особи, які мають пільги, звільняються від якихось оплат (отримують матеріальні чи нематеріальні активи безоплатно) або долучаються до якихось благ позачергово, поза конкурсом тощо. Загальна теорія права та конституційне право оперують доктриною позитивної дискримінації або ж позитивних дій, згідно з якою допускається часткове порушення принципів права, зокрема рівності, для досягнення легітимної публічної мети. Відповідно, законом можуть бути сформульовані норми, які допомагають певним категоріям людей реалізовувати свої права, які за інших обставин вони не могли б забезпечити. У нашому випадку такою легітимною метою є соціальні права людини. Проте в процесі аналізу змістового характеру пільг та категорій громадян, які мають право на їх отримання, виникають питання як щодо легітимної мети їх надання, так і щодо критеріїв визначення пільговиків. Одне з таких питань можна сформулювати так: чи завжди пільгові категорії громадян не можуть виконати певні обов'язки, які є однаковими для всіх, без отримання пільги? До прикладу, правом на безкоштовне перевезення міським і приміським транспортом, крім пенсіонерів, можуть скористатися 20 категорій громадян, а пільгою з оплати послуг зв'язку (абонентська плата за користування стаціонарним квартирним телефоном) — 43 категорії громадян¹⁸. До того ж у сучасних умовах потреба саме в такій пільзі є сумнівною. Ба більше, мізерний обсяг або зміст пільги, як і спосіб її надання (позачергово, там, де немає черги), принижують людську гідність. А отже, вступають із нею в суперечність.

На прикладі пільгового (безкоштовного) перевезення громадян можна побачити ще й інший потенційно суперечливий вимір, який так чи інакше притаманний всім пільгам. Він розкривається через запитання: за чий рахунок надається пільга? Якщо за рахунок перевізника, то це означає, що перевізник не отримує прибуток або закладає додаткову ціну за вартість проїзду для інших громадян. Якщо за рахунок місцевого або державного бюджету, це означає, що пільга надається за рахунок податків громадян тощо. За будь-яких варіантів, визначаючи пільги, держава презюмує: платники податків згодні, щоб за їхній рахунок інші громадяни звільнялися від обов'язку або ж отримували певні блага. Можна з певністю припустити, що у вказаній презумпції закладено не тільки суперечність, а й потенційний конфлікт.

Навмисно не аналізуємо інші пільги, а також статуси пільговиків з метою недопущення протиставлення одних категорій громадян іншим, проте кількісні та якісні показники свідчать: не завжди пільги є тими заходами соціальної підтримки, які забезпечують гідне життя. Або ж навпаки, пільга не є саме тією підтримкою, без якої люди не можуть гідно існувати.

Вказане підтверджується як наведеними прикладами, так і всією системою надання пільг для різних категорій громадян. Пільги можуть мати різне призначення: від необхідних засобів соціальної підтримки до більш статусного характеру, наприклад, отримання не просто пенсій, які, безперечно, є одним зі способів реалізації соціальних прав, а так званих спеціальних пенсій. А це вже питання не так прав і пільг, як привілеїв, того, що більшості не доступно. Яким чином спеціальні пенсії дотичні до завдань соціальної держави? Питання відкрите. За даними Міністерства соціальної політики України, кожен п'ятий пенсіонер має право на спецвиплати або пенсійні пільги¹⁹. В останні роки в Україні питання виплати спеціальних пенсій загострилося не тільки через брак коштів у державному бюджеті. Ще однією змістовою проблемою стала суперечність між розміром спеціальних пенсій, які іноді більші за 100 000 грн²⁰, і розміром мінімальних пенсій, які отримують пенсіонери в Україні (станом на 2025 р. 2731 грн отримує 5 млн пенсіонерів, пенсії до 5000 грн — 60 % пенсіонерів)²¹.

¹⁶ «Пільга», *Словник.UA*, <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=пільга>.

¹⁷ Віталій Скакун, «Пільги та субсидії для українців в 2020 році», *DIM.RIA*, 28 січня 2020, <https://dom.ria.com/uk/news/lgoty-i-subsidii-dlya-ukrainczev-v-2020-godu-174546.html>.

¹⁸ Мукачівська міська рада, «Види державних пільг та перелік осіб, які можуть ними скористатися», 17 лютого 2023, <https://mukachevo-rada.gov.ua/.../vidi-derzhavnih-pilg-ta-perelik-osib-yaki-mozhut-nimi-skoristatisya>.

¹⁹ Ярослав Вінокуров, «Цілого фонду замало. Як влада програє битву з отримувачами спецпенсій», *Економічна правда*, 25 березня 2025, <https://pravda.com.ua/.../specpensiji-v-ukrajini-chomu-uryad-niyak-ne-mozhe-zmenshiti-viplati-804730/>.

²⁰ Ярослав Вінокуров, Володимир Тунік-Фриз, «За даними Міністерства соціальної політики, найвища пенсія прокурора в Україні у 2024 році становила 251 тис. грн на місяць», *Економічна правда*, 15 липня 2025, <https://pravda.com.ua/finances/hto-i-yak-mozhe-otrimati-pensiyu-u-40-rokiv-809198/>.

²¹ «Стало відомо, скільки українських пенсіонерів отримують мінімальну пенсію на рівні 2360 гривень», *Економічні новини*, 27 листопада 2024, https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_economy-ukr/full/stalo-vidomo-skilki-ukrainskix-pensioneriv-otrimuyut-minimalnu-pensiyu-na-rivni-2360-griven.

Отже, що більше стає спеціальних пенсій, то менше шансів у звичайних пенсіонерів на підвищення виплат. Це вже суперечність іншого ґатунку, пов'язана зі складністю досягнення соціальної справедливості в державі, де немає звичайної справедливості. Кричуща несправедливість закону, покликаною розумно розподілити суспільний продукт, породжує недовіру до держави та підриває її легітимацию з боку людини. Застосування принципу пропорційності як елемента верховенства права (тільки не в кількісному співвідношенні спеціальних і звичайних пенсіонерів) могло б допомогти розв'язати цю дилему. Станом натеper держава робить певні кроки на цьому шляху. На період дії воєнного стану розмір спеціальних пенсій обмежено відповідною постановою Кабінету Міністрів України²². Проте це тимчасовий захід, який не вирішує зазначеної проблеми в довгостроковій перспективі. Вона має бути вирішена на основі закону, і не тільки для якоїсь окремої категорії пенсіонерів, а комплексно, з урахуванням принципу формальної рівності²³. Якщо всі платники податку сплачують єдиний соціальний внесок пропорційно до отриманого доходу, чому пенсійне забезпечення залежить не від цих внесків і стажу роботи, а від посади на державній службі, яку обіймав пенсіонер? Питання здається риторичним. Утім, розв'язати дилему лише за допомогою врахування розміру сплачених соціальних внесків також не вдасться. Є й інші чинники, які впливають на розмір пенсійного забезпечення. Вони безпосередньо стосуються справедливості та пропорційності. До прикладу, особливі умови проходження служби в мілітарних чи парамілітарних структурах, які суттєво відрізняються від інших видів державної служби, повинні зумовлювати відповідні гарантії пенсійного забезпечення з боку держави. З боку суспільства не повинно виникати питання щодо справедливості такого забезпечення.

Однак проблема залишається на іншому рівні — не так соціальної держави, як звичайної політики. Як відмежувати відносно великі пенсії, які сплачуються з державного бюджету як компенсація за особливі умови праці, ризик для життя і здоров'я людини, від інших категорій державної служби, де велике пенсійне забезпечення сприймається як плата за політичну лояльність посадової особи.

Ще одним прикладом суперечностей між верховенством права та соціальною державою, що стосується пільг, є нормативне регулювання реалізації права на житло в Україні. Законодавство декларує громадянам, які потребують соціального захисту, що житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. При цьому зберігається ще радянський тренд ділити громадян і розміщувати їх у черги: загальну чергу, першу чергу і поза чергою²⁴. Сам факт такого сортування викликає запитання про рівність людей і повагу до людської гідності. На практиці тільки одиниці з тих, хто претендує на житло, отримує його безкоштовно²⁵. З великою вірогідністю можна припустити, що після трьох десятиліть приватизації державного житлового фонду вільних приміщень для безкоштовного надання громадянам майже чи взагалі не залишилося.

Не заперечуючи функції соціальної держави в допомозі з житлом тим, хто позбавлений можливості самостійно його придбати, верховенство права вимагає не робити цю послугу як дарунок чи привілей за рахунок інших платників податків. Для цього потрібно запроваджувати механізми доступної оренди, кредитування, субсидій, сприятливих умов для забудовників та інвесторів соціального житла тощо; розширення переліку приміщень, споруд, будівель, які можуть бути використані як житло.

Право на житло, зокрема його соціальна складова, має й інші суперечності з правами першого покоління, пов'язані з правом власності. До прикладу, неможливість звернення стягнення на житло, якщо сума боргу не перевищує 20 мінімальних зарплат (ч. 7 ст. 48 Закону України «Про виконавче провадження»)²⁶. Інший приклад, коли в суперечність вступає право на проживання і право власності. Так, новий власник житла не може виселити з житла особу, яка там зареєстрована, без надання їй іншого житла, якщо в неї є інвалідність²⁷.

Інші проблеми, але також пов'язані з правом на житло та правом власності з можливістю вільного розпорядження ним, виникли в сучасній Європі. Зокрема, в Італії та Іспанії на рівні держави та місцевого самоврядування вводять обмеження для власників житлових приміщень на вільне

²² Кабінет Міністрів України, *Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у період воєнного стану*, Постанова 1, 3 січня 2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-n#Text>.

²³ Верховна Рада України, *Про прийняття за основу проекту Закону України щодо пенсійного забезпечення працівників прокуратури*, Постанова 4347-IX, 15 квітня 2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4347-20#Text>.

²⁴ Верховна Рада Української РСР, *Житловий кодекс України*, 30 червня 1983, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>.

²⁵ Катерина Родак, «Справа в квадратних метрах. Як чергу на соціальне житло у Львові використовують для махінацій», *NGL media*, 29 травня 2025, <https://ngl.media/2025/05/29/sprava-v-kvadratnyh-metrakh/>.

²⁶ Верховна Рада України, *Про виконавче провадження*, Закон України 1404-VIII, 16 червня 2016, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.

²⁷ Див. Верховна Рада України, *Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні*, Закон України 875-XII, 21 березня 1991, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/en#ed20120101#Text>.

розпорядження ними. З урахуванням туристичного буму останніх років власники житла розривають дострокові оренди для більшого прибутку зі здавання житла в туристичний сезон. У результаті цього місцеві мешканці, зайняті в економіці регіонів, залишаються без житла²⁸. Ще одна проблема в Іспанії — так звані окупаси чи скватери, які заселяються в житло, не платять за оренду, і виселити їх, навіть у судовому порядку, вкрай проблематично. Причина — вони не мають власного житла²⁹.

Також не можна оминати увагою іншу проблему щодо пільг — можливість їх скасування. Що робити з пільгами, які вже не відповідають своєму призначенню, або з пільгами, які держава неспроможна забезпечити? Конституційний Суд України в цьому аспекті мав суперечливий досвід, який згодом еволюціонував. Ще у 2005 р., посилаючись на свою попередню практику, Суд стверджував: пільги, компенсації, гарантії є видом соціальної допомоги і необхідною складовою конституційного права на достатній життєвий рівень, тому звуження змісту та обсягу цього права через ухвалення нових або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції України не допускається³⁰.

Проте вже у 2018 р. Суд більш збалансовано підійшов до цього питання:

Аналізуючи юридичну природу пільг, скасованих і обмежених положеннями підпунктів 1, 2 пункту 12 розділу I Закону України від 28 грудня 2014 року № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України», Конституційний Суд України виходить із того, що існування пільг для окремих категорій громадян передбачено на конституційному рівні. Відповідно до частини третьої статті 24 Конституції України рівність прав жінки і чоловіка забезпечується, зокрема, спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг та юридичним захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Згідно з частиною третьою статті 53 Основного Закону України держава забезпечує, у тому числі, надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Таким чином, надання окремих пільг громадянам є конституційно допустимим. Однак наявність у тексті Основного Закону України категорії «пільга» не означає, що ця категорія є елементом конституційного статусу людини на відміну від основоположних прав і свобод людини та гарантій їх реалізації, які є необхідними для гідного існування та гармонійного розвитку людини. Конституційний Суд України виходить із того, що в кожному конкретному випадку має бути встановлено, чи пов'язані пільги з неможливістю особи мати заробіток, втратою такого заробітку або недостатнім рівнем життєвого забезпечення особи та непрацездатних членів її сім'ї, а також чи спрямовані вони на забезпечення достатніх умов життя, сумісних із людською гідністю³¹.

Отже, Конституційний Суд України не заперечив можливість зміни розміру і характеру пільг, навіть їх скасування, за умови, якщо не постраждають достатні умови життя, сумісні з людською гідністю. З цим важко не погодитися. Дійсно, велика необґрунтована кількість пільг для багатьох категорій громадян не тільки не сприяє справедливому перерозподілу коштів платників податків, а й змушує одних платників податків оплачувати послуги для інших громадян, яких вони життєво не потребують. Крім того, це вичерпує загальний бюджет країни. Як ми вже неодноразово зазначали, саме економічна неспроможність держави забезпечити декларовані соціальні права зумовлює чи не основну суперечність між соціальною державою та верховенством права.

Зазначене проілюструємо одним доволі неоднозначним рішенням Конституційного Суду України. Ще у 2011 р. Суд висловив правові позиції щодо можливості, за певних умов, змін у механізмі реалізації соціально-економічних прав. Це рішення передувало зміні правової позиції Суду у 2018 р., про яку вже згадували вище.

Передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Держава може змінити механізм реалізації цих прав, зокрема через неможливість їх фінансового забезпечення пропорційним перерозподілом коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути зумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній

²⁸ Олександр Іванов, «Іспанія бореться з напливом туристів», *NV Бізнес*, 21 травня 2025, <https://biz.nv.ua/ukr/consmarket/vlada-ispniji-vimagaye-vid-airbnb-vidaliti-desyatki-tisyach-ogoloshen-pro-zdachu-zhitla-v-orendu-turistam-50515669.html>.

²⁹ Кристина Кашавцева, «Можна втратити нерухомість і ніхто вам не допоможе: у чому феномен іспанських окупасів», *УНІАН*, 13 березня 2025, <https://www.unian.ua/curiosities/kto-takie-okupasy-v-ispnii-i-pochemu-vy-mozhete-ostatsya-bez-nedvizhimosti-interesnye-fakty-12943128.html>.

³⁰ Родак, «Справа в квадратних метрах. Як чергу на соціальне житло у Львові використовують для махінацій»; Конституційний Суд України, Рішення 8-рп/2005, 11 жовтня 2005, абзац чотирнадцятий п. 5 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>.

³¹ Конституційний Суд України, Рішення 5-р/2018, 22 травня 2018, абзаци чотирнадцятий, п'ятнадцятий п. 3 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.

безпеці України, що згідно з частиною першою ст. 17 Конституції України є найважливішою функцією держави. Водночас зміст основного права не може бути порушений, що є загальновизнаним правилом, на що вказав Конституційний Суд України у Рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками. Неприпустимим також є встановлення такого правового регулювання, відповідно до якого розмір пенсій, інших соціальних виплат та допомоги буде нижчим від рівня, визначеного в частині третій ст. 46 Конституції України, і не дозволить забезпечувати належні умови життя особи в суспільстві та зберігати її людську гідність, що суперечитиме ст. 21 Конституції України.

Отже, зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат і допомоги є конституційно допустимою доти, доки не ставиться під сумнів сама сутність змісту права на соціальний захист³².

У цих правових позиціях нескладно побачити різні суперечності: наприклад, із верховенством права, у частині рівного захисту всіх прав людини, зокрема соціальних, тими ж легітимними очікуваннями людини щодо свого правового становища, неможливості його погіршення в майбутньому; між державою і правом загалом, коли розміри соціальних виплат залежать від соціально-економічних можливостей держави, проте мають забезпечувати конституційне право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, гарантоване статтею 48 Конституції України. Виникає запитання: як досягнути цього на практиці за умови соціально-економічної неспроможності держави? Видається, що, крім бюджетного наповнення, держава повинна піклуватися про інші, недержавні, способи реалізації соціально-економічних прав. У цьому випадку принцип пропорційності як пошук балансу між державними і недержавними механізмами їх забезпечення став би в пригоді. Для цього в державі є відповідні правові механізми, зокрема механізм нормотворчості:

Додержання конституційних принципів соціальної і правової держави, верховенства права (стаття 1, частина перша статті 8 Основного Закону України) обумовлює здійснення законодавчого регулювання суспільних відносин на засадах справедливості та розмірності з урахуванням обов'язку держави забезпечувати гідні умови життя кожному громадянину України³³.

Проте реальні результати законодавчого регулювання суспільних відносин натеper такі, що не дають поки що підстав для оптимізму щодо побудови соціальної держави. Після здобуття Україною незалежності державні інституції не спромоглися сформувати такі умови, за яких переважна більшість громадян самостійно забезпечувала б себе економічно на високому рівні, що дозволяє державі частину їхніх доходів акумулювати та перерозподіляти тим, хто потребує соціальної підтримки. Непрямим доказом цього є статистика заощаджень українців. За інформацією Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, станом на 1 травня 2025 р. загальна сума вкладів фізичних осіб і фізичних осіб — підприємців в українських банках становила 1,43 трлн грн. Найбільше українців (57,2 %) мають вклади від 10 грн до 200 тис. грн. Водночас у структурі загального обсягу вкладів їхня частка становить 28,15 %. Більш ніж половина всіх коштів (50,15 %) зосереджена у вкладах понад 600 тис. грн. Вони належать лише 0,56 % українців³⁴. Фактично половина всіх заощаджень українців сконцентрована у громадян, які становлять 0,5 % вкладників. Таку явну диспропорцію можна пояснити різними чинниками. Однак у межах предмета дослідження слід припустити існування явної суперечності між декларованим правом на заняття підприємницькою діяльністю на умовах рівності і свободи, обов'язку сплачувати податки тощо та реальними умовами для ведення бізнесу в державі.

Роблячи проміжні висновки, слід констатувати: будучи неоднаковими за своєю сутністю, держава і право, набуваючи нових ознак у відповідних концепціях соціальної держави і верховенства права, не втрачають своїх сутнісних відмінностей. Ба більше, ці відмінності набувають додаткових властивостей.

Сама ідея досягнення соціальної справедливості для всіх коштам тих, хто працює, містить неприховану суперечність із такими цінностями права, як справедливість, рівність і свобода.

Тому не випадково не всі держави сприйняли таку модель і не вважають себе соціальними державами. Вони мінімально здійснюють політику державного забезпечення соціальних прав через

³² Конституційний Суд України, Рішення 20-рп/2011, 26 грудня 2011, абзаци десятий, одинадцятий пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text>.

³³ Конституційний Суд України, Рішення 20-рп/2011, 26 грудня 2011, абзаци сьомий, восьмий пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text>.

³⁴ Віктор Волокіта, «Банківські вклади українців зростають: які середні внески», *Економічна правда*, 26 травня 2025, <https://pravda.com.ua/finances/yaki-seredni-vkladi-ukrajinciv-v-bankah-807140/>

втручання в перерозподіл суспільного продукту на користь соціально вразливих груп населення (зокрема США)³⁵.

Проте є держави, які в конституціях формально проголошують свою соціальну спрямованість, однак фактично, через низку економічних, політичних, історичних чинників, не можуть досягти належного рівня забезпечення та захисту соціальних прав. До таких держав належить і Україна.

Звичайно, є держави, яким вдалося втілити ідеї соціальної держави на практиці. Утім, їх поки що не так багато. І навіть серед них час від часу виникають серйозні суперечності між задекларованим рівнем соціальної підтримки та економічними спроможностями держави³⁶.

З огляду на практичні ситуації та теоретичні положення, наведені в дослідженні, потрібно зробити **висновки**, що суперечності між соціальною державою і верховенством права умовно можна уявити на кількох рівнях.

Перший рівень — сутнісний, суперечності між доктриною соціальної держави і концептом верховенства права.

Саме визначення сутності соціальної держави є доволі контроверсійним і строкатим — від соціальної держави, яка задовольняє як загальносоціальні потреби всього суспільства, так і спеціальні, особливі потреби домінуючої частини населення³⁷, до держави, яка надає та гарантує найнеобхідніші соціальні гарантії найбільш нужденним³⁸. І хоча ці визначення є різними за змістом, їх об'єднує одна риса, як і більшість інших визначень соціальної держави: вони стосуються акценту на роль і завдання держави щодо суспільства загалом або його частини зокрема. Визначення ж як верховенства права, так і правової держави спираються на іншу основу, а саме на сукупність тісно переплєтених між собою гетерогенних принципів — елементів, за умови дотримання яких у суспільстві існують ці феномени. Першим та основним із зазначених елементів є природні, невід'ємні і невідчужувані права і свободи людини, які набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою. Слід також брати до уваги думку А. Дайсі: права і свободи особи є «основою, а не результатом, права країни», а правила, що складають конституційний кодекс, — «не джерело, а наслідок прав осіб»³⁹. Наступні елементи верховенства права: законність, юридична визначеність, пропорційність тощо — вже згадано в дослідженні.

Порівнюючи наведені визначення, нескладно побачити між ними суперечності, які передусім стосуються вихідних основ: завдань (функцій) держави та природних прав людини з притаманними їм цінностями свободи і рівності, без згадування регулятивної ролі держави.

Другий рівень — ціннісний. До прикладу, суперечності між справедливістю (свободою, рівністю) та людською гідністю, або ж справедливістю та її формальними чи фактичними проявами.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Про це нагадує Конституційний Суд України:

Людина є скарбом Природи, звідки й походять притаманні людині за народженням права і свободи, тобто ті, що природні. Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу. Із статті 3 Конституції України випливає обов'язок держави забезпечувати охорону та захист людської гідності⁴⁰.

Рішення Конституційного Суду України, з якого наведено цитату, стосується розв'язання суперечності між людською гідністю як цінністю та іншою правовою цінністю — справедливістю, у цьому випадку — справедливістю існування юридичної відповідальності у вигляді довічного позбавлення волі за особливо тяжкі злочини. Суд вирішив справу на користь людської гідності, вважаючи справедливим надати засудженим «право на надію» звільнитись від вказаного покарання.

³⁵ До прикладу, 4 липня 2025 р. в США ухвалено закон у сфері оподаткування, яким зменшено витрати на програму Medicaid, що допомагає оплачувати медичні витрати незаможним, людям з інвалідністю, дітям із незабезпечених сімей та іншим соціально незахищеним особам. Олександр Куницький, «Трамп підписав великий “прекрасний” закон про податки», *DW*, 4 липня 2025, <https://www.dw.com/uk/tramp-pidpisav-velikij-prekrasnij-zakon-pro-podatki-ta-migrantiv/a-73163653>.

³⁶ Див. <https://nv.ua/ukr/world/countries/socialne-zabezpechennya-nimechchini-merc-ogolosiv-pro-finansovi-trudnoshchi-50539671.html>.

³⁷ Панкевич, «Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика», 30.

³⁸ Цит. за: О. В. Лемак, «Соціальна держава: сутнісне, безпеково-правове та кримінологічне значення», *Аналітично-порівняльне правознавство* 1 (2025): 615–22, <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.102>.

³⁹ Козюбра, «Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог», 4.

⁴⁰ Конституційний Суд України, *Справа про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі*, Рішення 6-р(П)/2021, 16 вересня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>.

У соціальній державі також виникають питання протиставлення справедливості, її проявів у свободі, рівності та людській гідності. Зокрема, у ситуаціях обмеження свободи, заміни формальної рівності на фактичну заради захисту людської гідності тощо. Прикладом ціннісного рівня суперечності зі справедливістю може бути чинна в Україні пропорційна система оподаткування, побудована на принципі формальної справедливості. Така система загалом несправедлива та неефективна, базується на однаковому ставленні до тих, хто заробляє значні статки, і до тих, хто не може себе забезпечити⁴¹.

Третій рівень — суперечності між принципами — елементами верховенства права та принципами — елементами соціальної держави.

Дослідники концепту соціальної держави пропонують різноманітні підходи до її сутності, про що вже вказано, а також виділяють низку принципів, зокрема: 1) принцип людської гідності; 2) соціальної справедливості; 3) соціального партнерства або солідарності; 4) автономії суспільних відносин та процесів; 5) субсидіарності; 6) соціальних зобов'язань⁴². Порівнюючи їх із принципами — елементами верховенства права, нескладно помітити істотний збіг тільки з людською гідністю (звичайно, не як принципом) як джерелом усіх прав людини, інші принципи соціальної держави потенційно можуть вступати в суперечність із законністю, пропорційністю, юридичною визначеністю тощо. Так само з названими принципами вступає в суперечність «принцип первинного розподілу всіх благ»⁴³ як частини ширшої теорії розподільчої справедливості, притаманної соціальній державі.

Четвертий рівень — суперечності між певними правами першого та другого поколінь прав людини.

Загальновідомим є факт принципової різниці історії становлення і формулювання прав першого (громадянські і політичні права) та другого поколінь (економічні, соціальні, культурні права). Перші ще називають негативними правами, а другі — позитивними, відповідно до характеру їх реалізації та ролі держави в цьому процесі. Цивільні права базуються на максимальній свободі індивідів і мінімальному втручанні держави в процеси розпорядження тією ж власністю, а соціальні права, навпаки, без активної участі держави реалізуватись повною мірою не можуть. Ця різниця неминує спричиняє суперечності як у реалізації, так і в захисті прав у разі їх перетинання. Утім, практика демонструє й інші можливості, коли право першого покоління виступає на захист прав другого покоління. Як уже неодноразово зазначено, США не позиціонують себе як соціальну державу: соціально-економічні права не мають того ступеня нормативної фіксації, як у Німеччині чи в Україні. Але судова система США з 1970-х років почала захищати право на соціальні виплати громадян, апелюючи до права власності, — права, яке в США має найвищий ступінь конституційного захисту⁴⁴.

П'ятий рівень — нормативний, суперечності між окремими юридичними нормами, які регулюють відносини функціонування як верховенства права, так і соціальної держави.

Як приклад вище уже наведено ситуацію, коли неможливо звернути стягнення на житло боржника, якщо борг не перевищує встановленого законом грошового мінімуму. Юридична норма, яка захищає соціальне право, вступає в суперечність із юридичними нормами, які захищають право власності.

Такий умовний ієрархічний розподіл не виключає перехресного прояву суперечностей між різними рівнями правових принципів і прав людини, прав людини і юридичних норм, принципів права і юридичних норм тощо.

Класичним прикладом перехресної суперечності (між принципом свободи договору та правом на обмеження робочого часу) є низка справ у судах США на початку XX століття. У підсумку Верховний суд США скасував федеральний закон, який встановлював 10-годинну тривалість робочого дня, обґрунтовуючи рішення порушенням принципу свободи договору, який закріплено в 14 поправці до Конституції США. Проте згодом суспільні відносини змінилися, судові тлумачення еволюціонувало, вказаний принцип набув іншого розуміння, яке допускало обмеження робочого часу та відповідно захист трудових прав робітників⁴⁵.

⁴¹ Микола Козюбра, *Практична філософія права* (Дух і Літера, 2024), 183–4.

⁴² Чит. за: Д. М. Сковронський, «Ідея та визначення соціальної держави у історіографічному аспекті», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* 4 (2015): 222, <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4895/skovronskyu0.pdf>.

⁴³ Див. Штефан Госепат, «До обґрунтування соціальних прав людини», у *Філософія прав людини*, ред. Штефан Госепат і Георг Ломанн (Київ: Ніка-Центр, 2008), 129–62.

⁴⁴ Станіслав Шевчук, «Конституціоналізація соціальних виплат: походження й тенденції розвитку», у *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна* (Київ: Дух і Літера, 2013), 470.

⁴⁵ Там само, 469.

Розглядаючи шляхи вирішення або залагодження суперечностей, можна припустити, що найпростіше мають розв'язуватися ситуації, коли суперечності виникають між юридичними нормами. Законодавець, за наявності відповідної політичної волі, може доволі швидко скасувати, змінити чи ухвалити іншу норму.

Складнішою є ситуація, коли в суперечність вступають цінності або принципи права, зокрема принципи — елементи верховенства права — та принципи соціальної держави. Такі суперечності можуть виникати і між принципами та юридичними нормами, які не завжди вирішуються на користь принципів. У цих випадках усе залежатиме від конкретної ситуації, простору та часу, як було продемонстровано з обмеженням тривалості робочого дня.

Юрій Ключковський у монографії «Принципи виборчого права», досліджуючи проблематику суперечностей між принципами права, спираючись на позиції Р. Алексі, Р. Дворкіна, С. Погребняка та інших, висловив низку припущень щодо особливостей подолання колізій між принципами. Узагальнено їх можна сформулювати так: на відміну від правил вирішення колізії звичайних норм, у розв'язанні суперечностей принципів враховується їхня істотна характеристика (вага чи важливість). Принципи права, що суперечать, не повинні виключати один одного, важливо враховувати вимоги кожного з них. Ієрархія принципів умовна, вищий за рівнем принцип не виключає вимоги принципів меншого рівня. Найбажанішим способом подолання цієї суперечності є пошук компромісу⁴⁶. На нашу думку, найближчими до компромісного сприйняття є принципи соціального партнерства або солідарності та принцип пропорційності. Утім, у чому саме буде полягати компроміс, залежить від конкретної ситуації, в якій вказані принципи перетнуться.

Можна припустити, що такий самий підхід слід застосовувати у разі суперечностей між правовими цінностями. Наведений вище приклад суперечності справедливості з формальною рівністю в оподаткуванні демонструє, що в сучасних економічних умовах така система вже не сприймається як справедлива. Пропорційна система повинна поступитися прогресивній системі оподаткування. Справедливо вимагати більше від тих, хто заробляє більше, а тим, хто заробляє менше, надати преференції. Тільки в такому разі будуть реалізовуватись ідеї соціальної держави.

Шлях розв'язання суперечностей сутнісного рівня, між верховенством права та соціальною державою, лежить через пошук компромісу й об'єднаних елементів, головним з яких є, безперечно, людська гідність. Орієнтуючись на неї, застосовуючи принцип пропорційності в кожному сутнісному аспекті, враховуючи обставини конкретної ситуації, потрібно знаходити порозуміння. Завдання непросте, оскільки потребує врахування гідності не тільки тих, хто отримує відповідні соціальні блага, а й тих, завдяки кому ці блага надаються. До прикладу, одним із кроків до подолання сутнісної суперечності може бути зміна офіційної риторики щодо статусу коштів, якими оперує держава, виконуючи розподільчу функцію. Станом на сьогодні нормативні акти та акти нормозастосування використовують термінологію, яка за змістом прив'язує кошти до держави як джерела їхнього походження, а також до державної влади як єдиного власника та розпорядника цих коштів. Такий стан речей, з одного боку, підтримує інерцію патерналістського сприйняття відносин між державою та людиною, а з другого — порушує людську гідність. Утім, загальновідомою є фраза, яку приписують М. Тетчер: «Немає жодних “державних коштів”, є кошти платників податків». Насправді так воно і є. Саме така змістова конотація має звучати у відповідних політиках розпорядження бюджетамми як на державному, так і на місцевому рівнях. Певною мірою зміна акценту в термінології походження коштів у бюджеті має сприяти подоланню відчуження між людьми, які сплачують податки, та відповідними державними інституціями, які розпоряджаються цими коштами.

Об'єднаним елементом є людська гідність як тих, хто заробляє кошти, так і тих, хто потребує допомоги. Отже, на сутнісному рівні досягається залагодження окремої суперечності між соціальною державою, яка розподіляє кошти людей для людей, і верховенством права з його повагою до прав людини.

Здійснена в цьому дослідженні класифікація суперечностей як за рівнями, так і за змістом є умовною. У процесі еволюції як понять, так і практики проявів вказані суперечності можуть змінюватися, розвиватися, набувати іншого змісту. Шляхи їхнього залагодження також будуть трансформуватися залежно від конкретних ситуацій. Єдине, що, напевно, залишиться незмінним, — це сам факт існування суперечностей між верховенством права і соціальною державою як явищами різної суті.

⁴⁶ Юрій Ключковський, *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні* (Вайте, 2018).

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. *Житловий кодекс України*. 30 червня 1983. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>.
- Верховна Рада України. *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*. Закон України 796-XII. 28 лютого 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12>.
- Верховна Рада України. *Про виконавче провадження*. Закон України 1404-VIII. 16 червня 2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
- Верховна Рада України. *Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні*. Закон України 875-XII. 21 березня 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/en/ed20120101#Text>.
- Верховна Рада України. *Про прийняття за основу проекту Закону України щодо пенсійного забезпечення працівників прокуратури*. Постанова 4347-IX. 15 квітня 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4347-20#Text>.
- Вінокуров, Ярослав. «Цілого фонду замало. Як влада програє битву з отримувачами спецпенсій». *Економічна правда*, 25 березня 2025. <https://epravda.com.ua/.../specpensiji-v-ukrajini-chomu-uryad-niyak-ne-mozhe-zmenshiti-viplati-804730/>
- Вінокуров, Ярослав, Володимир Тунік-Фриз. «За даними Міністерства соціальної політики, найвища пенсія прокурора в Україні у 2024 році становила 251 тис. грн на місяць». *Економічна правда*, 15 липня 2025. <https://epravda.com.ua/finances/hto-i-yak-mozhe-otrimati-pensiyu-u-40-rokiv-809198/>
- Волокіта, Віктор. «Банківські вклади українців зростають: які середні внески». *Економічна правда*, 26 травня 2025. <https://epravda.com.ua/finances/yaki-seredni-vkladi-ukrajinciv-v-bankah-807140/>
- Госепат, Штефан. «До обґрунтування соціальних прав людини». У *Філософія прав людини*, ред. Штефан Госепат і Георг Ломанн, пер. з нім. Олександр Юдін і Лариса Доронічева, 129–62. Київ: Ніка-Центр, 2008.
- Економічні новини. «Стало відомо, скільки українських пенсіонерів отримують мінімальну пенсію на рівні 2360 гривень». *Економічні новини*, 27 листопада 2024. https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_economy-ukr/full/stalo-vidomo-skilki-ukrainskix-pensioneriv-otrimuyut-minimalnu-pensiyu-na-rivni-2360-griven.
- Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). *Мірило правовладдя = Rule of Law Checklist*. Пер. з англ. С. Головатого. Венеційська Комісія Ради Європи, 2017. <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf>.
- Іванов, Олександр. «Іспанія бореться з напливом туристів». *NV Бізнес*, 21 травня 2025. <https://biz.nv.ua/ukr/consmarket/vlada-ispantiji-vimagaye-vid-airbnb-vidaliti-desyatki-tisyach-ogoloshen-prozdachu-zhitla-v-orendu-turistam-50515669.html>.
- Кабінет Міністрів України. *Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у період воєнного стану*. Постанова 1. 3 січня 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-п#Text>.
- Кабінет Міністрів України. *Про державний реєстр осіб, які мають право на пільги*. Постанова 117. 23 січня 2003. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2003-п#Text>.
- Кашавцева, Кристина. «Можна втратити нерухомість і ніхто вам не допоможе: у чому феномен іспанських окупасів». *УНІАН*, 13 березня 2025. <https://www.unian.ua/curiosities/kto-takie-okupasy-v-ispanii-i-pochemu-vy-mozhete-ostatsya-bez-nedvizhimosti-interesnye-fakty-12943128.html>.
- Кістяківський, Богдан. *Держава і особистість. Вибране*. Київ: Абрис, 1996.
- Ключковський, Юрій. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні*. Київ: Ваїте, 2018.
- Козюбра, Микола. «Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 64 (2007): 3–9. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content>.
- Козюбра, Микола. *Практична філософія права*. Київ: Дух і Літера, 2024.
- Конституційний Суд України. *Справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності*. Рішення 1-рп/2005. 17 березня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-05#Text>.
- Конституційний Суд України. *Справа про постійне користування земельними ділянками*. Рішення 5-рп/2005. 22 вересня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення 8-рп/2005. 11 жовтня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення 20-рп/2011. 26 грудня 2011. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text>.
- Конституційний Суд України. Рішення 5-р/2018. 22 травня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.

- Конституційний Суд України. *Справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі*. Рішення 6-р(II)/2021. 16 вересня 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>.
- Куницький, Олександр. «Трамп підписав великий “прекрасний” закон про податки». *DW*, 4 липня 2025. <https://www.dw.com/uk/tramp-pidpisav-velikij-prekrasnij-zakon-pro-podatki-ta-migrantiv/a-73163653>.
- Лемак, Василь. «Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування». *Вісник Академії правових наук України* 1 (2010): 40–8. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_4.
- Лемак, Олександр. «Соціальна держава: сутнісне, безпеково-правове та кримінологічне значення». *Аналітично-порівняльне правознавство* 1 (2025): 615–22. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.102>.
- Мукачівська міська рада. «Види державних пільг та перелік осіб, які можуть ними скористатися». 17 лютого 2023. <https://mukachevo-rada.gov.ua/.../vidi-derzhavnih-pilg-ta-perelik-osib-yaki-mozhut-nimi-skoristatsiya>.
- Панкевич, Олег. «Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика». Дис. канд. юрид. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7135/1/Панкевич.pdf>.
- «Пільга». *Словник.UA*. <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=пільга>.
- Родак, Катерина. «Справа в квадратних метрах. Як чергу на соціальне житло у Львові використовують для махінацій». *NGL.media*, 29 травня 2025. <https://ngl.media/2025/05/29/sprava-v-kvadratnyh-metrah/>
- Семків, О. І., ред. *Політологія*. Львів: Світ, 1994.
- Скакун, Віталій. «Пільги та субсидії для українців в 2020 році». *DIM.RIA*, 28 січня 2020. <https://dom.ria.com/uk/news/lgoty-i-subsidii-dlya-ukrainczev-v-2020-godu-174546.html>.
- Сковронський, Дмитро. «Ідея та визначення соціальної держави у історіографічному аспекті». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* 4 (2015): 217–23. <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4895/skovronskyy0.pdf>.
- Скрипнюк, Олександр. *Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2000.
- Таманага, Браян. *Верховенство права: історія, політика, теорія*. Києво-Могилянська академія, 2007.
- Цельєв, Олексій. «Верховенство права та соціальна держава: пошук шляхів подолання суперечностей». *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки* 9–10 (2022): 87–97. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2022.9-10.87-97>.
- Шевчук, Станіслав. «Конституціоналізація соціальних виплат: походження й тенденції розвитку». У *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна*, 466–84. Київ: Дух і Літера, 2013.

Bibliography

- Cabinet of Ministers of Ukraine. *On the state register of persons entitled to benefits*. Resolution 117. January 23, 2003. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2003-п#Text> [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *On determining the procedure for paying pensions to certain categories of persons during martial law*. Resolution 1. January 3, 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-п#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Sprava pro nadannia dopomohy po tymchasovii nepratsezdatsnosti*. Decision 1-rp/2005. March 17, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-05#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Sprava pro postiine korystuvannia zemelnymy diliankami*. Decision 5-rp/2005. September 22, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. Decision 8-rp/2005. October 11, 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. Decision 20-rp/2011. December 26, 2011. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. Decision 5-r/2018. May 22, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> [in Ukrainian].
- Constitutional Court of Ukraine. *Sprava pro perehliad vyroku osobi, karanii na dovichne pozbavlennia voli*. Decision 6-p(II)/2021. September 16, 2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> [in Ukrainian].
- Ekonomichni novyny. “Stalo vidomo, skilky ukrainskykh pensioneriv otrymuiut minimalnu pensiiu na rivni 2360 hryven.” *Ekonomichni novyny*, November 27, 2024. <https://enovosty.com/uk/news-ukr/>

- news_economy-ukr/full/stalo-vidomo-skilki-ukrainskix-pensioneriv-otrimuyut-minimalnu-pensiyu-na-rivni-2360-griven [in Ukrainian].
- European Commission For Democracy through Law (Venice Commission). *Rule of Law Checklist*. Translated from English by S. Holovaty. Venice Commission of the Council of Europe, 2017. <https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf> [in Ukrainian].
- Gosepath, Stefan. "Towards a Justification of Social Human Rights." In *Philosophy of Human Rights*, edited by Stefan Gosepath and Georg Lohmann, 129–62. Kyiv: Nika-Center, 2008 [in Ukrainian].
- Ivanov, Oleksandr. "Ispaniia boretsia z naplyvom turystiv." *NV Business*, May 21, 2025. <https://biz.nv.ua/ukr/consmarket/vlada-ispniji-vimagaye-vid-airbnb-vidaliti-desyatki-tisyach-ogoloshen-pro-zdachuzhitla-v-orendu-turistam-50515669.html> [in Ukrainian].
- Kashchavtseva, Krystyna. "Mozhna vtratyty nerukhomist i nikhto vam ne dopomozhe: u chomu fenomen ispanykh okupasiv." *UNIAN*, March 13, 2025. <https://www.unian.ua/curiosities/kto-takie-okupasy-v-ispnii-i-pochemu-vy-mozhete-ostatsya-bez-nedvizhimosti-interesnye-fakty-12943128.html> [in Ukrainian].
- Kistiakivskiy, Bohdan. *Derzhava i osobystist. Vybrane*. Kyiv: Abrys, 1996 [in Ukrainian].
- Kliuchkovskiy, Yurii. *Pryntsypy vyborchoho prava: doktrynalne rozuminnia, stan ta perspektyvy zakonodavchoi realizatsii v Ukraini*. Kyiv: Vaite, 2018 [in Ukrainian].
- Koziubra, Mykola. "The Principles of the Rule of Law and the Rechtsstaat: the Sameness of the Fundamental Requirements." *Research Papers NaUKMA. Law* 64 (2007): 3–9. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> [in Ukrainian].
- Koziubra, Mykola. *Practical Philosophy of Law*. Kyiv: Dukh i Litera, 2024 [in Ukrainian].
- Kunytskyi, Oleksandr. "Tramp pidpysav velykyi 'prekrasnyi' zakon pro podatky." *DW*, July 4, 2025. <https://www.dw.com/uk/tramp-pidpisav-velikij-prekrasnij-zakon-pro-podatki-ta-migrantiv/a-73163653> [in Ukrainian].
- Lemak, Oleksandr. "Welfare State: Essential, Security-legal and Criminology Significance." *Analytical and Comparative Jurisprudence* 1 (2025): 615–22. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.102> [in Ukrainian].
- Lemak, Vasyl. "Sotsialno-ekonomichni prava liudyny v konteksti verkhovenstva prava: vitchyzniani dosvid zakriplennia ta zastosuvannia." *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine* 1 (2010): 40–8. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_4 [in Ukrainian].
- Mukachevo City Council. "Vydy derzhavnykh pilh ta perelik osib, yaki mozhut nymy skorystatysia." February 17, 2023. <https://mukachevo-rada.gov.ua/.../vidi-derzhavnih-pilh-ta-perelik-osib-yaki-mozhut-nimi-skoristatsiya> [in Ukrainian].
- Pankevych, Oleh. "Sotsialna derzhava: poniattia ta zahalnoteoretychna kharakterystyka." PhD diss., Ivan Franko National University of Lviv, 2003. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7135/1/Панкевич.pdf> [in Ukrainian].
- "Pilha". <https://slovnyk.ua/> [in Ukrainian].
- Rodak, Kateryna. "Sprava v kvadratnykh metrah. Yak cherhu na sotsialne zhytlo u Lvovi vykorystovuiut dlia makhinatsii." *NGL.media*, May 29, 2025. <https://ngl.media/2025/05/29/sprava-v-kvadratnyh-metrah/> [in Ukrainian].
- Semkiv, O., ed. *Politolohiia*. Lviv: Svit, 1994 [in Ukrainian].
- Shevchuk, Stanislav. "Konstytutsionalizatsiia sotsialnykh vyplat: pokhodzhennia y tendentsii rozvytku." In *Zahalnoteoretychne pravo navstvo, verkhovenstvo prava ta Ukraina*, 466–84. Kyiv: Dukh i Litera 2013 [in Ukrainian].
- Skakun, Vitalii. "Pilhy ta subsydii dlia ukrainsiv v 2020 rotsi." *DIM.RIA*, January 28, 2020. <https://dom.ria.com/uk/news/lgoty-i-subsydii-dlya-ukrainczev-v-2020-godu-174546.html> [in Ukrainian].
- Skovronskyy, Dmytro. "The Idea and Definition of the Welfare State in Historiogr." *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences* 4 (2015): 217–23. <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4895/skovronskyy0.pdf> [in Ukrainian].
- Skrypniuk, Oleksandr. *Sotsialna, pravova derzhava v Ukraini: problemy teorii i praktyky*. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law, 2000 [in Ukrainian].
- Tamanaha, Brian. *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Kyiv-Mohyla Academy, 2007 [in Ukrainian].
- Tseliev, Oleksii. "The Rule of Law and the Welfare State: The Ways to Overcome Contradictions." *NaUKMA Research Papers. Law* 9–10 (2022): 87–97. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2022.9-10.87-97> [in Ukrainian].

- Verkhovna Rada of Ukraine. *Housing Code of Ukraine*. June 30, 1983. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro status i sotsialnyi zakhyst hromadian, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobylskoi katastrofy* [On the status and social protection of citizens who suffered as a result of the Chernobyl disaster]. Law of Ukraine 796-XII. February 28, 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti invalidiv v Ukraini* [On the Fundamentals of Social Protection of Disabled Persons in Ukraine]. Law of Ukraine 875-XII. March 21, 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/en/ed20120101#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro vykonavche provadzhennia* [On Enforcement Proceedings]. Law of Ukraine 1404-VIII. June 16, 2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro pryiniattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy shchodo pensiinoho zabezpechennia pratsivnykiv prokuratury* [On the adoption as a basis of the draft Law of Ukraine on pension provision for employees of the prosecutor's office]. Resolution 4347-IX. April 15, 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4347-20#Text> [in Ukrainian].
- Vinokurov, Yaroslav. "Tsiloho fondu zamalo. Yak vlada prohraie bytvu z otrymuvachamy spetspensii." *Ekonomichna pravda*, March 25, 2025. <https://epravda.com.ua/.../specpensiji-v-ukrajini-chomu-uryad-niyak-ne-mozhe-zmenshiti-viplati-804730/> [in Ukrainian].
- Vinokurov, Yaroslav, and Volodymyr Tunik-Fryz. "Za danymy Ministerstva sotsialnoi polityky, naivysycha pensiiia prokurora v Ukraini u 2024 rotsi stanovyla 251 tys. hrn na misiats." *Ekonomichna pravda*, July 15, 2025. <https://epravda.com.ua/finances/hto-i-yak-mozhe-otrimati-pensiyu-u-40-rokiv-809198/> [in Ukrainian].
- Volokita, Viktor. "Bankivski vklady ukraintsiv zrostaiv: yaki seredni vnesky." *Ekonomichna pravda*, May 26, 2025. <https://epravda.com.ua/finances/yaki-seredni-vkladi-ukrajinciv-v-bankah-807140/> [in Ukrainian].

Oleksii Tseliev

PhD in Law, Associate Professor,

Expert, Rule of Law Research Center,

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0002-9108-3085>

tseliev@ukma.edu.ua

**CONTRADICTIONS BETWEEN THE SOCIAL STATE
AND THE RULE OF LAW
(ESSENTIAL, VALUE-BASED, NORMATIVE, AND OTHER LEVELS)**

Abstract

The article is devoted to the topic of contradictions that exist between the welfare state and the rule of law at various levels of their intersection. In the presented study, the ideas expressed in the author's previous works have been further developed. In particular, the existing contradictions between the rule of law and the welfare state have been illustrated through practical cases. On this basis, an analysis and generalization have been made of how, and by what means, certain socio-economic rights are implemented in Ukraine. Special attention is paid to benefits as one of the means of social protection. It is demonstrated in specific cases that the essence of the welfare state comes into conflict with the essence of the rule of law. Cases of contradictions between the values, principles, and legal norms inherent in these concepts are described. As a result, an approach is proposed in which the identified contradictions are conditionally divided into five levels: substantive, value-based, between principles, between rights, and between legal norms. At the substantive level, the basis of the contradictions is the state itself, more precisely, its differing role in ensuring the rule of law and, accordingly, the functioning of the welfare state. At the value level, contradictions arise between justice and human dignity, which are manifested, for example, in an unfair taxation system or in insignificant or inappropriate benefits. Legal principles that form the foundation of the rule of law may come into conflict with the principles that constitute the welfare state. At the lowest, conditionally speaking, level, legal norms aimed at regulating relations may come into conflict depending on the sphere of relations they regulate.

Ways to resolve the identified contradictions are presented. Thus, contradictions between legal principles are recommended to be resolved through conditional weighing of principles, searching for a balance or compromise between them. The same approach should be applied to resolve contradictions between the values of the concepts. In this regard, the simplest solution appears to be the resolution of contradictions between legal norms. Given political will, the legislator can relatively promptly resolve existing conflicts.

Keywords: contradiction, rule of law, welfare state, social protection, human rights, human dignity, benefit.

Матеріал надійшов 20.09.2025

Схвалено до публікації 25.11.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.194-196

Анне Петерс

Директорка Інституту порівняльного
публічного права та міжнародного права
імені Макса Планка в Гейдельберзі, професорка
Гейдельберзького та Базельського університетів,
Вільного університету Берліна,
членкиня Науково-консультативної ради
з питань міжнародного права
при Федеральному уряді Німеччини
apeters-office@mpil.de

Anne Peters

Director, Max Planck Institute
for Comparative Public Law and International
Law, Heidelberg, Germany;
Professor of International Law, University of
Heidelberg, Heidelberg, Germany;
Freie Universität Berlin, Berlin, Germany;
and University of Basel, Basel, Switzerland;
Member of the Council of International Law of
the German Federal Foreign Office

БОРОТЬБА БЕЗ ПРАВИЛ *

Anne Peters

Kampf ohne Regeln

Der Spiegel 33, 8. August 2025, 44–5

Переклала з німецької Оксана Головка-Гавришева

Translated into Ukrainian from German

by Oksana Holovko-Havrysheva

Російська агресія в Україні, війна на Близькому Сході та політика Дональда Трампа сильно похитнули позиції міжнародного права. Чи можна його ще врятувати?

Росія нападом на Україну порушила міжнародно-правову заборону агресії. Проте вона намагається захистити свої дії юридичними аргументами. Однак офіційні виправдання (самооборона, запрошення російських військ**, гуманітарна інтервенція) є юридично абсолютно необґрунтованими. Світова спільнота також не прийняла їх, про що свідчать різні резолюції Генеральної Асамблеї ООН.

Цинічне використання мови міжнародного права в націоналістичних та імперіалістичних цілях є великою небезпекою. Якщо норми застосовуються так непередбачувано, це поступово підриває взагалі саме поняття права.

Інакше діє Дональд Трамп. За його президентства Сполучені Штати самі руйнують світовий порядок, головним архітектором якого вони були. Однією з головних рис політики Трампа є обхід міжнародного права. Коли уряд США всупереч міжнародним договорам вводить мита, депортує іноземців або припиняє програми з підтримки різноманітності, то правові норми, які він тим самим порушує, навіть не згадуються. Трамп навіть не намагається знайти юридичне обґрунтування. Міжнародне право залишається лише засобом, наприклад, для укладення несправедливого договору з Україною, але більше не є критерієм для оцінювання поведінки.

* Переклад матеріалу, що вийшов у німецькому щотижневому журналі «Der Spiegel»: Anne Peters, “Kampf ohne Regeln,” *Der Spiegel* 33, 8. August 2025, 44–5. Публікується за згодою проф. Анне Петерс і журналу «Der Spiegel». — *Ред.*

** Тут ідеться про введення російських військ як миротворчих у відповідь на запит держави про допомогу. — *Прим. пер.*

Результат схожий на зловживання мовою міжнародного права Путіним: кінець самого міжнародного права навіть у його скромній ролі мови міжнародних відносин.

Ситуація в Секторі Газа та ізраїльсько-палестинський конфлікт порушують значно складніші питання міжнародного права. Хоча незаконний характер ізраїльської окупації палестинських територій є незаперечним, а масові порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права з боку Ізраїлю стають дедалі більш очевидними, проте правові та політичні оцінки змішуються, зокрема через надто спрощені звинувачення на адресу Ізраїлю, як-от «колоніалізм поселенців».

Раптом «Газа» стає символом конфлікту між Північчю і Півднем загалом. Ті, хто засуджує «геноцид» палестинців, не обов'язково мають на увазі злочин у правовому розумінні, а використовують це слово, щоб засудити повне панування (аж до фізичного знищення) груп населення на Глобальному Півдні з боку Півночі, яка потребує ресурсів. І це зовсім не сприяє дотриманню міжнародного права.

Норми міжнародного права завжди часто порушувалися. Новим є те, що нині нормалізуються навіть найгрубіші порушення права. Це також відбувається ще й тому, що немає критичної реакції з боку держав, які зазвичай віддано дотримуються міжнародного права. Перед своїм обранням федеральний канцлер Фрідріх Мерц навіть заявив, що надасть захист прем'єр-міністру Ізраїлю Беньяміну Нетаньягу в разі його візиту до Берліна, попри те що Німеччина зобов'язана виконати ордер на арешт, виданий Міжнародним кримінальним судом.

Отже, головною небезпекою для міжнародного правопорядку як цілісної системи стає «відмова» від міжнародного права. Якщо такі держави, як США, навіть не посилаються на міжнародне право, а багато європейських держав мовчать з цього приводу, то міжнародне право незабаром перестане бути нормативним орієнтиром для оцінювання міжнародних подій.

Ігнорування міжнародного права означає відмову від його (скромного) внеску в мир і справедливість. Міжнародне право значною мірою функціонує як ідеологія, «система переконань» і часто використовується впливовими особами, щоб приховати їхні привілеї. Навіть якщо ця риторика часто є обманним маневром, щоб приховати справжній баланс сил, міжнародне право іноді виявляється стримувальним чинником для імперіалістичного прояву сили і часом обмежує тих правителів, які хочуть використовувати право для власних потреб.

Причина цього є насамперед дискурсивною: «Лицемірство — це данина, яку порок сплачує чесноті», — так Франсуа де Ларошфуко описав моралізаторську силу лицемірства. Той, хто посилається на міжнародне право, хай навіть нещиро, все ж визнає на формальному рівні авторитет права, адже навіть цинік дає іншим можливість формулювати свою критику у вигляді правових аргументів. І тоді інші актори можуть підхопити ці твердження і спіймати на цьому (лицемірних) політиків. Томас Ріссе назвав цей механізм «аргументативним самозаплутуванням».

І навпаки, якщо немає переконання про необхідність дотримання права, то ані громадяни, ані будь-яка інша держава не мають підстав його дотримуватися. Новий світ взагалі без звернення до міжнародного права був би, відповідно, гіршим, ніж світ, у якому можновладці вважають, що вони повинні посилатися на міжнародне право, хоч би як лицемірно чи цинічно це було.

Тому варто боротися за світ, упорядкований міжнародним правом. Правовий нігілізм (тобто переконання, що право як інструмент управління є нерелевантним, оскільки воно лише відображає сили економіки або інших матеріальних структур) — це неправильний підхід.

Сходження з правової арени в боротьбі за мир і справедливість взагалі неможливе, оскільки право, зокрема й міжнародне, по суті «кодує» всі сфери життя. Так сталося, що безжальна експлуатація природи та її тваринного світу стала можливою і заохочувалася завдяки правовим інститутам власності та суверенітету над природними ресурсами. А отже, в боротьбі з несправедливістю правових реформ не уникнути.

Однак деякі стандарти міжнародного права потрібно терміново оновити зсередини. Своєрідним ідеальним «фундаментом» міжнародного правопорядку, що нині вичерпує себе, є досвід двох світових воєн, жахи Голокосту та одностайність в оцінюванні цих подій. Сучасне глобальне зміщення сил від Європи та США супроводжується переосмисленням світової історії.

У багатьох незахідних державах зосередження на Голокості критикують як євроцентричне. Натомість як найтяжчі злочини проти людства розглядають імперіалізм і колоніальне панування. Лише нещодавно почали обговорювати, як нацисти також вчилися на колоніальних практиках і використовували їх. Німецький акцент на сингулярності Голокосту, здається, (вже) не відповідає міжнародному мейнстриму.

Проблема сприйняття західного міжнародного права також проявляється у звинуваченнях Заходу у *подвійних стандартах*, подвійній моралі, які висувають, зокрема, Китай, Росія та їхні союзники. Ці звинувачення часто не є безпідставними. Звичайно, порушенням міжнародного права однією державою (наприклад, війна США в Іраку 2003 року, що суперечила міжнародному праву) не можна виправдати або пробачити нинішні порушення (вторгнення Росії в Україну). Але це підриває довіру до Заходу як до обвинувача, якщо він раніше надмірно розширював застосування або навіть порушував міжнародне право.

Норми міжнародного права не можуть формуватися і закріплюватися, якщо держави засуджують його порушення вибірково. Тому заборона застосування сили ставиться під сумнів, коли Німеччина та держави «Великої сімки» залишають поза увагою те, що останні військові удари Ізраїлю та США по Ірану, ймовірно, суперечили міжнародному праву. Вони мали б принаймні розглянути правові питання цих превентивних ударів.

Часто звинувачення в подвійних стандартах є лише стратегічним маневром, щоб відвернути увагу від власних порушень. Тому прихильники російської воєнної кампанії в Україні порівнюють її із західним втручанням у війну в Косово у 1999 році. Якщо юристи вкажуть на фактичні та правові відмінності між відокремленням Косова від Сербії та відокремленням Криму від України, вони зможуть формально спростувати цей закид.

Однак це не стосується глибинного рівня повсюдного нарікання. Адже держави, які скаржаться на подвійну мораль Заходу, незадоволені не тільки тим, що їх критикують вибірково. Вони воліють, щоб їх узагалі не критикували. За звинуваченням Заходу в *подвійних стандартах* часто криється не вимога рівноправного застосування міжнародного права, а вимога не застосовувати його взагалі. Міжнародне право сприймають як інструмент Заходу для забезпечення західної гегемонії.

Це звинувачення висувають не тільки недемократичні режими. Щоб спростувати його, міжнародне право має позбутися свого євроцентричного та колоніального баласту. У цьому процесі слід визначити загальновизнані та загальноприйняті норми. Важливо, щоб слово мали не тільки привілейовані еліти країн Глобального Півдня, а й меншини, неурядові організації та інші групи. Для цього слід далі вдосконалювати наявні процедури участі в міжнародних об'єднаннях та переговорах щодо укладення договорів.

Звісно, союз автократів, що зростає у світі, чинить опір. Тому поступові процедурні реформи можуть бути успішними лише за умови, що західні учасники міжнародних відносин будуть більш переконливо відстоювати ідею «демократизації» міжнародного права (у сенсі більш тісного зв'язку з інтересами груп населення за межами Заходу чи Півночі).

Потрібна інтенсивніша взаємодія з незахідними правовими і політичними концепціями. Йдеться не про що інше, як про міжнародне право, яке заслуговує на нормативне визнання у всьому світі і справді має таке визнання. Все інше є нестійким.

Матеріал надійшов 13.11.2025

Оприлюднено 31.12.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баришов Максим — студент 2 року навчання магістерської програми «Право», Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0003-8562-2326>
maksym.baryshov@ukma.edu.ua

Брич Ярослав — аспірант кафедри приватного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»; адвокат, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9117-3921>
ya.brych@ukma.edu.ua

Венгер Володимир — кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-3545-3996>
venhervm@ukma.edu.ua

Гаджук Олена — доктор філософії в галузі права, адвокат, Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0003-0185-9415>
o.hadzhuk@gmail.com

Горох Олексій — доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального та кримінального процесуального права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<http://orcid.org/0000-0002-9050-4581>
gorokh.oleksiy@ukma.edu.ua

Дубіцький Максим — аспірант кафедри кримінального та кримінального процесуального права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»; менеджер з управління ризиками та комплаєнсу компанії «Контінентал Фармерз Груп», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0005-5370-5738>
maksym.dubitskyi@ukma.edu.ua

Кістяник Володимир — кандидат юридичних наук, адвокат, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2169-7487>
consulting@lawargument.com

Кожухар Олександр — аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>
o.kozhukhar@ukma.edu.ua

Коломієць Сергій — доктор філософії зі спеціальності 081 «Право», старший викладач кафедри менеджменту та публічного адміністрування факультету економіки та бізнесу Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного, Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9023-5310>
kolomietss97@gmail.com

Кошман Андрій — аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5156-5779>
a.koshman@ukma.edu.ua

Логуш Любов — кандидат юридичних наук, доцент, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-4753-1768>
l.logush@ukma.edu.ua

Мартинюк Данило — аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0005-8504-1016>
danylo.martyniuk@ukma.edu.ua

Матвєєва Юлія — кандидатка юридичних наук, старша викладачка кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права факультету правничих наук, експертка Центру дослідження проблем верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<http://orcid.org/0000-0003-1129-3470>
matveevaji@ukma.edu.ua

Мирошниченко Юрій — доктор юридичних наук, суддя Мукачівського міськрайсуду Закарпатської області, Мукачево, Україна
<http://orcid.org/0000-0002-9114-1495>
zaruba264@gmail.com

Петерс Анне — директорка Інституту порівняльного публічного права та міжнародного права імені Макса Планка в Гейдельберзі, професорка Гейдельберзького та Базельського університетів, Вільного університету Берліна, членкиня Науково-консультативної ради з питань міжнародного права при Федеральному уряді Німеччини, Німеччина
apeters-office@mpil.de

Сташук Михайло — аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0000-8376-8549>
mykhailo.stashuk@ukma.edu.ua

Ткач Олександр — аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України, Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0004-7586-1304>
tkach.consult@gmail.com

Федосєєва Тетяна — кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1521-2922>
t.fedoseeva@ukma.edu.ua

Цельєв Олексій — кандидат юридичних наук, доцент, експерт Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна
<https://orcid.org/0009-0002-9108-3085>
tseliev@ukma.edu.ua

NOTES ABOUT AUTHORS

Baryshov Maksym — Second-year master's student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0003-8562-2326>
maksym.baryshov@ukma.edu.ua

Brych Yaroslav — PhD student in the Department of Private Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy; Attorney-at-law, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9117-3921>
ya.brych@ukma.edu.ua

Dubitskyy Maksym — PhD student at the Department of Criminal Law and Criminal Procedure, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy; Risk and Compliance Manager at Continental Farmers Group, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-5370-5738>
maksym.dubitskyi@ukma.edu.ua

Fedosieieva Tetiana — PhD in Law, Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1521-2922>
t.fedoseeva@ukma.edu.ua

Gorokh Oleksiy — Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminal and Criminal Procedural Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<http://orcid.org/0000-0002-9050-4581>
gorokh.oleksiy@ukma.edu.ua

Hadzhuk Olena — PhD in Law, lawyer, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0003-0185-9415>
o.hadzhuk@gmail.com

Kistianyk Volodymyr — PhD, advocate, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2169-7487>
consulting@lawargument.com

Kolomiets Serhii — PhD in Law, Senior Lecturer, Department of Management and Public Administration, Faculty of Economics and Business, Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University, Zaporizhzhia, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9023-5310>
kolomietss97@gmail.com

Koshman Andrii — PhD researcher, Jurisprudence and Public Law Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5156-5779>
a.koshman@ukma.edu.ua

Kozhukhar Oleksandr — Doctoral student, Department of General Legal Theory and Public Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-4183-3289>
o.kozhukhar@ukma.edu.ua

Logush Liubov — Candidate of Science of Law, Associate Professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4753-1768>
l.logush@ukma.edu.ua

Martyniuk Danylo — PhD student, Department of General Theory of Law and Public Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-8504-1016>
danylo.martyniuk@ukma.edu.ua

Matvieieva Yuliia — PhD, Senior Lecturer, Department of General Legal Theory and Public Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Expert, Rule of Law Research Centre, Kyiv, Ukraine
<http://orcid.org/0000-0003-1129-3470>
matveevaji@ukma.edu.ua

Myroshnychenko Yurii — Doctor of Law, Judge of the Mukachevo City District Court in the Transcarpathian Region, Mukachevo, Ukraine
<http://orcid.org/0000-0002-9114-1495>
zaruba264@gmail.com

Peters Anne — Director, Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg, Germany; Professor of International Law, University of Heidelberg, Heidelberg, Germany; Freie Universität Berlin, Berlin, Germany; and University of Basel, Basel, Switzerland; Member of the Council of International Law of the German Federal Foreign Office, Germany
apeters-office@mpil.de

Stashuk Mykhailo — Postgraduate student, Department of General Theory of Law and Public Law, Faculty of Law, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0000-8376-8549>
mykhailo.stashuk@ukma.edu.ua

Tkach Oleksandr — PhD student, Scientific Research Institute of Intellectual Property, National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0004-7586-1304>
tkach.consult@gmail.com

Tseliev Oleksii — PhD in Law, Associate Professor, Expert, Rule of Law Research Center, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0002-9108-3085>
tseliev@ukma.edu.ua

Venher Volodymyr — PhD, Associate Professor, Jurisprudence and Public Law Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3545-3996>
venhervm@ukma.edu.ua

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ (<i>Роман Петров, Іван Яцкевич</i>)	3
--	---

СТАТТІ

<i>Ярослав Брич</i> Менеджмент судових справ: історичний розвиток і сучасний зміст поняття	4
<i>Володимир Венгер, Андрій Кошман</i> Права людини в цифрову епоху: процедурні гарантії та судовий захист	18
<i>Олена Гаджук</i> Обсяг і місце поняття «система національного права» серед суміжних теоретико-правових пізнавальних категорій.....	29
<i>Олексій Горох, Сергій Коломієць</i> Законодавча модель загальних засад звільнення від покарання.....	38
<i>Максим Дубіцький</i> Поняття «комплаєнс»: загальна характеристика підходів до визначення.....	54
<i>Володимир Кістяник</i> Судовий контроль аргументації рішень суб'єктів владних повноважень: деякі стандарти національної, міжнародної та іноземної практики	63
<i>Олександр Кожухар</i> Правове регулювання систем штучного інтелекту та захист персональних даних: лінії взаємозв'язків.....	80
<i>Любов Логущ, Максим Баришов</i> Розподіл ризиків у ліцензійних договорах на основі блокчейну щодо технологій подвійного призначення на перетині юрисдикцій України та ЄС	88
<i>Данило Мартинюк</i> Національна система захисту прав людини: місце Конституційного Суду України.....	107
<i>Юлія Матвєєва</i> Право на житло в розумінні Європейської соціальної хартії: щодо потреби у формуванні нових стандартів	125
<i>Юрій Мирошниченко</i> Оцінювання судом результатів слідчого огляду: практичні аспекти	137
<i>Михайло Сташук</i> Функції державного управління справами та його роль у забезпеченні діяльності Президента України	145

Олександр Ткач

Особливості складу авторів анімаційного аудіовізуального твору
як об'єкта авторського права 154

Тетяна Федосєєва

Творча діяльність дитини в цифровому середовищі:
окремі питання правового характеру 167

Олексій Цельєв

Суперечності між соціальною державою та верховенством права
(сутнісний, ціннісний, нормативний та інші рівні) 178

ДИСКУСІЯ. АКТУАЛЬНИЙ КОМЕНТАР

Анне Петерс

Боротьба без правил
(переклала з німецької Оксана Головка-Гавришева) 194

Відомості про авторів 197

CONTENTS

FROM THE EDITORS (<i>Roman Petrov, Ivan Yatskevych</i>)	3
---	---

ARTICLES

<i>Yaroslav Brych</i> Case Management: Historical Development and Modern Significance of the Concept	4
<i>Volodymyr Venher, Andrii Koshman</i> Human Rights in the Digital Age: Procedural Guarantees and Judicial Protection.....	18
<i>Olena Hadzhuk</i> The Scope and Place of the Concept of the “System of National Law” among Related Theoretical and Legal Cognitive Categories	29
<i>Oleksiy Gorokh, Serhii Kolomiets</i> Legislative Model of the General Principles of Release from Punishment.....	38
<i>Maksym Dubitskyy</i> The Notion of “Compliance”: A General Characterization of Approaches to Definition	54
<i>Volodymyr Kistianyk</i> Judicial Review of the Argumentation of Decisions by Public Authorities: Some Standards of National, International and Foreign Practice.....	63
<i>Oleksandr Kozhukhar</i> Legal Regulation of Artificial Intelligence Systems and Personal Data Protection: Lines of Interconnection	80
<i>Liubov Logush, Maksym Baryshov</i> Risk Allocation in Blockchain-Based Licensing Agreements for Dual-Use Technologies at the Intersection of Ukrainian and EU Jurisdictions.....	88
<i>Danylo Martyniuk</i> The National System of Human Rights Protection: the Place of the Constitutional Court of Ukraine.....	107
<i>Yuliia Matvieieva</i> The Right to Housing in the Sense of the European Social Charter: Towards the Need for New Standards	125
<i>Yurii Myroshnychenko</i> Court Evaluation of the Results of the Investigative Review: Practical Aspects	137

Mykhailo Stashuk

Functions of the State Management of Affairs and Its Role
in Ensuring the Functioning of the President of Ukraine 145

Oleksandr Tkach

Authorship Structure of an Animated Audiovisual Work as an Object of Copyright..... 154

Tetiana Fedosieieva

Children's Creative Activities in the Digital Environment: Specific Legal Issues 167

Oleksii Tseliev

Contradictions between the Social State and the Rule of Law
(Essential, Value-Based, Normative, and Other Levels) 178

DEBATE. CURRENT COMMENT

Anne Peters

Fight without Rules = Kampf ohne Regeln
(Translated into Ukrainian from German by Oksana Holovko-Havrysheva) 194

Notes about Authors..... 197